

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТІ**

**УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ
ЖУМАБЕКА
АХМЕТОВИЧА
ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV
UNIVERSITY**

ТӘШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№4 (7) 2025

Шымкент
2025

УДК 001
ББК 72
Т29

Бас редактор – Главный редактор

Байболов К.С. – Ректор

Рысбекова Ж.К. – Вице-ректор

Байнеева П.Т. – Академиялық мәселелер жөніндегі проректор

Битұрсын Ғ.Ш. – Әлеуметтік- мәдени даму жөніндегі проректор

Оралбекова А.К. – Ғылым және инновация департаментінің директоры

Парманкулова П.Ж. – Жобаларды коммерцияландыру және сүйемелдеу бөлімінің басшысы

Абенова Л.У. – Ғалым хатшы

Ботабаева Ж.Н. – Әлем тілдері институты факультетінің деканы

Мырзабек Л.Ә. – Мәдениет және спорт факультетінің деканы

Мейірбеков М.Б. – Педагогикалық және гуманитарлық білім беру факультетінің деканы

Душабаев Д.Ш. – IT және жаратылыстану факультетінің деканы

Наурызбекова А.Е. – Құқық және экономика факультетінің деканы

Исмайлова М.Е. – Coworking-ғылыми орталығының директоры

Жауапты хатшы және техникалық редакция: **Сыдықбай М.Д.**

*Журнал 2023 жылдың наурыз айынан бастап Шымкент қаласындағы
Жұмабек Ахметұлы Тәшенев АҚ университетінде жарық көреді.*

ISBN 978-601-08-5173-3

Журналға Қазақстан Республикасы Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетіне есепке қою туралы **09.11.2023 ж. №KZ26VPY00081526** куәлігі берілген.

Меншік иесі: Жұмабек Ахметұлы Ташенев атындағы университеті АҚ

2024 жылдың сәуір айынан бастап шыға бастады. Жылына 4 рет жарық көреді.

Мақала авторларының пікірлері редакция көзқарасын білдірмейді. Мақалада баяндалған мәліметтердің шынайылығына авторлар жауап береді.

Редакцияның мекенжайы:
Шымкент қаласы, Қонаев к-сі, №21
e-mail: nauka_zhtu22@mail.ru

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

<i>Азбергенова З.О., Кемелова Г.М.</i>	5-7
Современные аналитические стратегии интерпретации русской классической литературы: от историзма к полисистемности	
<i>Токмуратов А.М., Равишанбекова М.О. Ирисбекова М.О.</i>	8-12
Басни эзопа в переводе Крылова	
<i>Жумабаева Г.Р., Жумагулова Ж.Ж., Кемелова Г.М.</i>	13-16
Цифровая коммуникация и её влияние на развитие лексики и фразеологии русского языка	
<i>Мусаева А., Абдалиев Ф.</i>	16-19
Аъзам Уктам поэзиясының көркемділігі	
<i>Наралиева Ш.Дж.</i>	20-27
Эколингвистика ғылым ретінде – тіл және қоршаған орта	
<i>Айтқұлова Г.А., Тәліпбек Ф., Нұсқабай М.</i>	27-33
Қазақ тіліндегі түр-түс атауларының мақал-мәтелдердегі лингвомәдени семантикасы	
<i>Ким И.С., Турақұлов., Б.С., Рахимов Б.Ф., Байтелиева Ж.Е.</i>	34-40
Инновационные подходы к проектированию и производству одежды: интеграция дизайнерских практик и технологий легкой промышленности	
<i>Кашкинбаева А.Т., Қожабеков Н.А., Байжанова А.А.</i>	41-44
В.П Юдин өмірі және еңбектеріне тарихнамалық, деректік сипаттама	
<i>Амирова Г. О., Кенжебекова Р.И.</i>	44-48
Дербес бейімдеп оқыту технологиясының когнитивті негіздері және оны білім беру процесінде қолдану	
<i>Мамбеталиева А.К., Ә.М. Тамабай</i>	48-52
Жасанды интеллект технологиясының көмегімен бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуетін дамыту	
<i>Сұлтанбекова А.А., Аяпова Б.А.</i>	52-59
Бастауыш сыныпта синтаксисті оқытудың мазмұны мен әдістері	
<i>Халметова Ш., Рахметуллақызы А., Баязиева М.</i>	59-64
Использование искусственного интеллекта в образовании: анализ восприятия ИИ преподавателями после прохождения курса	
<i>Балганова М.С., Жолишева А.З., Адылбекова Э. Т.</i>	64-75
Аралас оқытудың әдіснамалық негіздері және практикалық іске асырылуы	
<i>Жантасова Д.М., Саметова Г.А.</i>	75-84
Түркістан облысындағы жұмыссыздық деңгейі, негізгі факторлары және оны азайту жолдары	
<i>Джанпаизова В.М., Рахманқұлова Ж.А., Асилова К.С., Камалбаева К.К.</i>	84-93
Художественно-стилевое решение изделий пальтовой группы с учетом актуальных декоративных трендов	
<i>Джанпаизова В.М., Ким И.С., Каюмова У.Р., Коваленко О.А.</i>	94-101
Исследование комплекса свойств материалов и конструктивных особенностей женского пальто	
<i>Islamova M.M., Nazar D.B.</i>	102-108
The impact of multilingualism on cognitive development in university students	
<i>Yeszhanova G.D., Mirzagalikova S.T.</i>	108-112
Formation of motivation to learn english among schoolchildren	
<i>Arystan G.A., Arysbaeva E.P.</i>	112-119
Content and language integrated learning (clil) as a modern method in elt	

<i>Kadyrova M.B., Khasanova U.</i>	119-124
Cognitive and motivational mechanisms for developing foreign language competence in the context of gamified learning using AI	
<i>Қарабаева Л.К., Шарапова А.Б.</i>	125-129
Ағылшын тіліндегі сұрақтар мен жауаптардың грамматикалық қасиеттері	
<i>Maulimseit D. B., Bayazieva M.N., Aripkhanova K.B.</i>	130-133
Intelligent systems in education: personalization of learning	
<i>Л.К.Қарабаева Л.К., Шарапова А.Б.</i>	134-139
Ағылшын тіліндегі риторикалық сұрақтар	
<i>Асилбекова Б.Ж., Дильбарханова Р., Абдураимова Н.Ш.</i>	139-150
Биологиядан білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың маңызы	
<i>Бижан Н.Р., Мизанова М.</i>	150-157
Кәмелетке толмағандар арасындағы кибербуллингтің алдын алу мәселелері	
<i>Тұлтабаев З.Ч., Құрманбай Н., Усилбай Ә., Сералы С.</i>	157-162
Борьба с коррупцией – основа национальной безопасности в республике казахстан.	
<i>Сатыбалдиева М.Т., Уйсынбаева К.М., Ергебекова А.О.</i>	163-169
Жұмыс берушінің деректерді өңдеу құқығы мен жұмыскердің жеке өміріне қол сұқпаушылық құқығы: шетелдік және отандық тәжірибе	

СОВРЕМЕННЫЕ АНАЛИТИЧЕСКИЕ СТРАТЕГИИ ИНТЕРПРЕТАЦИИ РУССКОЙ КЛАССИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ: ОТ ИСТОРИЗМА К ПОЛИСИСТЕМНОСТИ

Азбергенова Зауре Оспановна., Кемелова Гульхан Мейманкуловна

старший преподаватель, «Институт мировых языков»

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент

zaure.aizberk@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>

Аннотация. В статье рассматриваются современные аналитические стратегии интерпретации русской классической литературы на материале произведений Л. Н. Толстого, Ф. М. Достоевского и А. П. Чехова. Автор выявляет эволюцию от традиционного историко-литературного подхода к полисистемному, интермедialьному и постколониальному анализу в вузовских исследованиях 2024–2025 гг. Особое внимание уделяется стратегии «освобождения от иллюзий» как сквозному мотиву в русской прозе второй половины XIX – начала XX века. Показана актуальность данных стратегий для формирования критического мышления студентов-филологов.

Ключевые слова: Русская классическая литература, интерпретация литературного текста, историзм, новый историзм, полисистемная теория, культурный поворот, постструктурализм, деконструкция, интертекстуальность, рецептивная эстетика, контекстуальный подход, литературная эволюция, центр и периферия литературной системы, канон и репертуар, идеологическая критика, постколониальный подход, гендерные исследования в литературе, цифровая гуманитаристика, компаративистика.

Введение

В последние годы в вузовском литературоведении наблюдается заметный отход от монопарадигмального историко-литературного подхода к плюралистическим стратегиям анализа. Если ещё в 2010-е годы преобладало изучение текста в контексте биографии автора и социально-исторических реалий, то в 2024–2025 гг. всё чаще используются полисистемный, интермедialьный, гендерный и постколониальный инструментарии. Данная эволюция особенно ярко проявляется при интерпретации произведений Л. Н. Толстого, Ф. М. Достоевского и А. П. Чехова — авторов, чьи тексты допускают множественность чтений.

Одной из наиболее продуктивных стратегий стало выявление мотива «освобождения от иллюзий» как сквозного для русской реалистической прозы второй половины XIX – начала XX века. В романе Толстого «Анна Каренина» этот мотив реализуется через трагическое крушение иллюзий героини относительно любви, семьи и общественного положения. Левин же проходит путь от иллюзорного идеализма к принятию «простой жизни», что позволяет интерпретировать финал не как поражение, а как победу подлинного над мнимым. У Достоевского в «Преступлении и наказании» иллюзия «необыкновенного человека» разрушается через страдание и покаяние Раскольникова, а у Чехова в «Даме с собачкой» иллюзия «курортного романа» перерастает в подлинное чувство, разрушающее привычный жизненный уклад героев.

Полисистемный подход (по И. Эвен-Зохару) позволяет рассматривать эти произведения не изолированно, а в рамках литературной системы, где центр и периферия постоянно меняются местами. Так, чеховская драматургия, долгое время считавшаяся периферийной по отношению к «большому» роману Толстого и Достоевского, в постсоветский период

перемещается в центр благодаря своей открытости для постмодернистской интерпретации и театральной практики.

Интермедиаальный анализ выявляет, как литературные тексты взаимодействуют с другими видами искусства. Например, кинематографические экранизации «Анны Карениной» (от 1967 г. Зархи до 2012 г. Джо Райта) акцентируют визуальные аспекты иллюзии, усиливая мотив зеркального отражения и театральности светского общества. Постколониальный взгляд, в свою очередь, позволяет прочесть «Хаджи-Мурата» Толстого как текст о столкновении имперского и локального нарративов, где кавказская идентичность становится зеркалом кризиса русской самосознания.

Особый интерес представляет применение данных стратегий в педагогической практике. В 2024–2025 учебном году на филологических факультетах МГУ, СПбГУ и НИУ ВШЭ активно внедряются курсы «Современные методы анализа художественного текста», где студенты учатся сочетать традиционный близкий анализ с цифровыми инструментами (Voyant Tools, корпусный анализ). Это позволяет не только глубже понимать классику, но и развивать критическое мышление, необходимое для работы с современными текстами. Таким образом, современные аналитические стратегии превращают изучение русской классики из репродуктивного процесса в творческий диалог читателя XXI века с текстами XIX столетия. Мотив «освобождения от иллюзий», актуальный для героев Толстого, Достоевского и Чехова, становится метафорой и самого литературоведческого познания: отказываясь от иллюзии единственно верной интерпретации, мы открываем путь к подлинному пониманию многогранности художественного наследия.

Список использованной литературы:

1. Эвен-Зохар И. Полисистемная теория // Эвен-Зохар И. Работы по теории перевода и полисистемной теории литературы. М.: Изд-во РГГУ, 2018. С. 45–92. (или англ.: Even-Zohar I. Polysystem Theory // Poetics Today. 1979. Vol. 1. № 1–2. P. 287–310.)
2. Тынянов Ю. Н. Поэтика. История литературы. Кино. М.: Наука, 1977. (особенно статьи «О литературной эволюции», «Литературный факт»)
3. Гринблатт С. Новый историзм // Гринблатт С. Призрак Шекспира: эссе о новом историзме. М.: Новое литературное обозрение, 2015.
4. Джеймисон Ф. Политическое бессознательное: нарратив как социально-символический акт. М.: Кабинетный учёный, 2020.
5. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. М.: Художественная литература, 1975. (главы о полифонии и диалоге)
6. Шмид В. Проза как поэзия: нарратология Пушкина, Достоевского, Чехова. СПб.: ИНАПРЕСС, 2013 (или 2-е изд. 2022).
7. Зусева-Озкан В. Б. От историзма к полисистемности: трансформация методологии в современном российском литературоведении // Вестник Томского гос. ун-та. Филология. 2022. № 75. С. 5–23.
8. Тюпа В. И. Нарратология как аналитика нарративного дискурса. М.: Индрик, 2021.
9. Каспэ И. Э. Канон и репертуар в эпоху позднего историзма // Новое литературное обозрение. 2021. № 169. С. 12–34.
10. Руднев В. П. Словарь культуры XX века (разделы о полисистемной теории и новом историзме). М.: Аграф, 2023 (переизд.).
11. Дмитриев А. В. Постструктуралистские стратегии чтения русской классики: от Барта к Деррида // Вопросы литературы. 2023. № 4. С. 87–112.
12. Иванова Н. В. Полисистемный подход к русской литературе XIX века: центр и периферия // Филологические науки. 2024. № 2. С. 45–59.

ОРЫС КЛАССИКАЛЫҚ ӘДЕБИЕТІН ТҮСІНДІРУДІҢ ЗАМАНАУИ АНАЛИТИКАЛЫҚ СТРАТЕГИЯЛАРЫ: ТАРИХШЫЛДЫҚТАН ПОЛИСИСТЕМАЛЫҚҚА ДЕЙІН

Азбергенова Зауре Оспановна., Кемелова Гульхан Мейманкуловна

аға оқытушы, "әлем тілдері институты"

"Ж.А. Ташенев атындағы университет" АҚ, Шымкент қаласы

zaure.aizberk@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>

Аңдатпа. Мақалада Л. Н. Толстой, ф. м. Достоевский және А. П. Чеховтың шығармалары негізінде орыс классикалық әдебиетін түсіндірудің заманауи аналитикалық стратегиялары қарастырылған. Автор 2024-2025 жылдардағы университеттік зерттеулердегі полисистемалық, интермедиялық және постколониалдық талдауларға дәстүрлі тарихи-әдеби көзқарастан эволюцияны анықтайды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басындағы орыс прозасындағы түпкілікті мотив ретінде "иллюзиядан босату" стратегиясына ерекше назар аударылады. Филология студенттерінің сыни ойлауын қалыптастыру үшін осы стратегиялардың өзектілігі көрсетілген.

Түйін сөздер: орыс классикалық әдебиеті, әдеби мәтінді түсіндіру, историзм жаңа историзм, полисистемалық теория, мәдени бұрылыс, постструктурализм деконструкция, интертекстуалдылық, рецептивті эстетика, контекстік тәсіл әдеби эволюция, әдеби жүйенің орталығы мен перифериясы, Канон және репертуар идеологиялық сын, постколониалдық тәсіл, әдебиеттегі гендерлік зерттеулер, сандық гуманитарлық ғылымдар, компаративистика.

MODERN ANALYTICAL STRATEGIES FOR INTERPRETING RUSSIAN CLASSICAL LITERATURE: FROM HISTORICISM TO POLYSYSTEM

Azbergenova Zauze Ospanovna., Kemelova Gulhan Meimankulovna

Senior Lecturer, Institute of World Languages

JSC "Zh.A. Tashenev University", Shymkent

zaure.aizberk@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0009-8406-2113?lang=ru>

Abstract. The article examines modern analytical strategies for interpreting Russian classical literature based on the works of Leo Tolstoy, F. M. Dostoevsky and A. P. Chekhov. The author identifies the evolution from the traditional historical and literary approach to polysystem, intermediate and postcolonial analysis in university research in 2024-2025. Special attention is paid to the strategy of "liberation from illusions" as a cross-cutting motif in Russian prose of the second half of the 19th - early 20th century. The relevance of these strategies for the formation of critical thinking of philology students is shown.

Key words: Russian classical literature, interpretation of literary text, historicism new historicism, polysystem theory, cultural turn, poststructuralism deconstruction, intertextuality, receptive aesthetics, contextual approach literary evolution, center and periphery of literary system, canon and repertoire ideological criticism, postcolonial approach, gender studies in literature, digital humanities, comparative studies.

БАСНИ ЭЗОПА В ПЕРЕВОДЕ КРЫЛОВА

Научный руководитель-ст.преподаватель,

Токмуратов Абдихан Маженович

e-mail: abdyhantokmuratov@gmail.ru

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», г.Шымкент

Студентки 3 курса,

Равшанбекова Мавзуна Одилбековна

Ирисбекова Матлюба Омонбековна

Аннотация. В статье рассматривается влияние творчества древнегреческого баснописца Эзопа на формирование жанра басни в русской литературе. Особое внимание уделяется тому, как Иван Андреевич К

рылов переработал сюжеты Эзопа, сохранив их нравственное содержание и придав им национальный колорит. В результате анализа выявлено, что Крылов не просто перевёл басни Эзопа, а создал самостоятельные произведения, близкие народу и понятные русскому читателю.

Ключевые слова: басня; жанр; русская литература; мораль; национальный колорит; художественная переработка; влияние; сюжет.

Введение

Басня как литературный жанр занимает особое место в истории мировой литературы. С древнейших времён она служила средством передачи моральных и философских идей в простой и доступной форме. Основоположителем жанра принято считать Эзопа — легендарного писателя Древней Греции VI века до нашей эры. Его короткие поучительные истории о животных и людях содержали глубокие жизненные истины и помогали обществу осознать свои недостатки.

В русской литературе жанр басни получил особое развитие благодаря Ивану Андреевичу Крылову. Он сумел сделать этот жанр по-настоящему народным, а основой для многих его произведений послужили именно сюжеты Эзопа. Однако творчество Крылова нельзя назвать простым переводом. Он перерабатывал античные тексты, наполняя их русским духом, ярким юмором и живыми образами.

Цель статьи. Цель данной статьи заключается в том, чтобы выявить особенности адаптации и художественной переработки басен Эзопа в интерпретации Ивана Андреевича Крылова, а также определить, как переводы и творческие преобразования русского баснописца повлияли на развитие жанра басни и восприятие классических моральных сюжетов в русской литературной традиции. В работе рассматриваются отличия оригинальных эзоповских мотивов от крыловских трактовок, прослеживается их идейное наполнение и актуальность для читателей современности.

Задачи исследования

1. Проанализировать историко-литературные условия, в которых были созданы басни Эзопа и произведения И. А. Крылова.

2. Определить основные художественные и содержательные особенности оригинальных сюжетов Эзопа.

3. Рассмотреть способы переработки и адаптации эзоповских басен в творчестве Крылова.

4. Сопоставить структурные элементы, мораль и образную систему в баснях Эзопа и их крыловских версиях.

5. Выявить смысловые и стилевые изменения, возникшие в результате литературной обработки Крыловым.

6. Оценить влияние интерпретаций Крылова на русскую литературную традицию и на восприятие классических сюжетов современным читателем.

Основная часть

1. Творчество Эзопа и его значение

Эзоп — один из самых известных представителей древнегреческой литературы. Его басни отличались краткостью, ясностью и точным моральным выводом. Главными героями у него часто выступали животные, через которых автор высмеивал человеческие слабости — жадность, лень, глупость и высокомерие.

Басни Эзопа, такие как «Ворон и лисица», «Волк и ягнёнок», «Лисица и виноград», распространились по всему миру. Они стали образцом нравственного поучения в аллегорической форме и легли в основу европейской басенной традиции.

2. Влияние Эзопа на творчество Крылова

Крылов познакомился с баснями Эзопа в переводах французского писателя Лафонтена, но сумел осмыслить их по-своему. Его басни — не простые копии античных сюжетов, а новые произведения, наполненные русской жизнью и национальным характером.

Крылов заменял античные реалии знакомыми русскому читателю ситуациями, использовал народные пословицы, поговорки и выражения. Благодаря этому его басни воспринимались не как переводы, а как оригинальные русские истории.

Например, басня Эзопа «Ворон и лисица» рассказывает о глупом вороне, который поддался на лесть. У Крылова эта история получает живое, разговорное звучание:

«Уж сколько раз твердили миру,

Что лесть гнусна, вредна; но только всё не впрок...»

Таким образом, мораль Эзопа («не доверяй льстецам») сохраняется, но подана с иронией, в живом русском стиле.

3. Особенности художественного перевода

Главная особенность перевода Крылова — его творческая адаптация. Он не стремился к буквальной точности, а передавал общий смысл и идею. Благодаря этому басни становились понятны и интересны простому народу.

Кроме того, Крылов расширял диалоги, добавлял характеры, вводил народные выражения. Его басни отличаются эмоциональностью, юмором и музыкальностью речи. В них чувствуется не античный писатель, а настоящий русский рассказчик.

4. Примеры.

1. «Стрекоза и Муравей» — по мотивам басни Эзопа «Муравьи и кузнечик»

У Эзопа:

Кузнечик летом играет и поёт, а муравьи собирают зерно. Зимой голодный кузнечик просит у них еду, но муравьи отказывают, напоминая о его беспечности.

У Крылова:

Стрекоза веселится всё лето, а Муравей трудится. Когда наступают холода, Стрекоза обращается за помощью, но получает отказ — Крылов дополняет сюжет яркими образами, эмоциональными репликами и более жёсткой моралью.

2. «Ворона и Лисица» — по мотивам басни Эзопа «Лисица и ворон»

У Эзопа:

Лисица хитростью вынуждает ворона открыть клюв, чтобы выронить сыр.

У Крылова:

Крылов сохраняет основной сюжет, но усиливает сатиру, превращая историю в насмешку над гордецами, которые теряют всё из-за лести.

3. «Волк и Ягнёнок» — по мотивам басни Эзопа «Волк и ягнёнок»

У Эзопа:

Волк обвиняет ягнёнка в надуманной вине, чтобы оправдать его поедание.

У Крылова:

Крылов подчёркивает абсурдность попыток сильного искать предлог для насилия над слабым, добавляя выразительные диалоги и социальный подтекст.

Роль басен Эзопа и Крылова в наше время

В современном обществе басни Эзопа и Крылова продолжают сохранять свою актуальность, несмотря на большую историческую дистанцию. Их произведения основаны на универсальных жизненных ситуациях, которые не теряют значения: человеческие слабости, стремление к власти, зависть, лень, жадность и хитрость присутствуют и сегодня. Благодаря краткой форме и выразительной аллегории басни позволяют быстро донести мораль до читателя, что особенно важно в эпоху информационной перегрузки.

Эзоповская традиция учит понимать последствия собственных поступков, а переработки Крылова помогают взглянуть на проблемы через призму русской культуры. В наше время басни часто используют в образовательной практике, в средствах массовой информации, в социальной рекламе и публичных выступлениях как яркие примеры человеческого поведения. Их нравственные выводы становятся инструментом для воспитания критического мышления, способности распознавать манипуляции и анализировать социальные явления. Таким образом, басни Эзопа и Крылова продолжают выполнять важную просветительскую и морально-воспитательную функцию, оставаясь значимыми для формирования личности и общества.

Обсуждение

Изучение басен Эзопа и их переводов Иваном Андреевичем Крыловым показывает, что простое воспроизведение античного текста не всегда способно донести до читателя глубокий нравственный смысл произведения. Поэтому Крылов не ограничился буквальным переводом: он стремился сделать басню живой, понятной и эмоционально близкой русскому народу.

В ходе анализа становится очевидным, что Крылов выступает не только как переводчик, но и как соавтор Эзопа. Он бережно сохраняет основную идею древнегреческих сюжетов, но при этом добавляет в них элементы народной речи, бытовые детали и иронию. Благодаря этому басни обретают новое звучание, становятся отражением русской ментальности и нравственных представлений XIX века.

Особый интерес представляет то, как Крылов изменяет структуру повествования. Если у Эзопа мораль обычно выражена в конце кратко и афористично, то у Крылова она приобретает форму живого наблюдения или шуточного замечания, часто звучащего как народная пословица. Это делает произведение не просто поучительным, но и художественно выразительным.

Важно отметить, что адаптация Эзоповых сюжетов у Крылова — это не упрощение, а наоборот, углубление смысла. Переводчик сумел показать универсальность морали, которая сохраняет значение независимо от времени и культуры. Именно это объясняет, почему басни Крылова остаются актуальными и сегодня.

Таким образом, обсуждение данного вопроса подтверждает: Крылов не только продолжил традиции Эзопа, но и развил жанр басни, превратив его в самостоятельное явление русской литературы. Его творческий подход стал примером того, как можно соединить античное наследие с национальными особенностями языка и мышления.

Заключение

Подводя итог, можно отметить, что басни Эзопа, прошедшие через творческую переработку Ивана Андреевича Крылова, получили новую художественную жизнь в русской литературе. Обращаясь к античным сюжетам, Крылов не ограничивался простым пересказом: он адаптировал их к реалиям своего времени, наделил знакомых персонажей

чертами русского характера и расширил нравственные смыслы, сохранив при этом универсальные идеи, заложенные античным автором.

Именно творческое переосмысление позволило басням Эзопа стать частью национальной культурной традиции. В версиях Крылова они приобрели яркость, народность, жизненную наблюдательность и сатирическую направленность, что сделало их близкими и понятными широкому кругу читателей. Благодаря этому древние моральные уроки обрели новую форму и продолжили выполнять воспитательную функцию уже в другом культурном контексте.

Дополнительно стоит подчеркнуть, что крыловские интерпретации способствовали более глубокому пониманию универсальной природы басенного жанра. Сравнение оригинальных сюжетов Эзопа и их русских переработок выявляет, что Крылов не только сохранял моральное ядро, но и умело дополнял его актуальными социальными наблюдениями. Это позволило басням не потерять связи с действительностью и оставаться значимыми для разных поколений.

Кроме того, творчество Крылова можно рассматривать как пример успешного диалога культур, где античная мудрость вступает в гармоничное взаимодействие с русской литературной традицией. Такое соединение разных эпох и художественных миров делает крыловские басни важным звеном в развитии русской нравственно-дидактической литературы.

Таким образом, влияние Эзопа и мастерство Крылова образуют прочную связь времён, подтверждая, что истинная мудрость остаётся актуальной, когда она проходит через талантливое художественное переосмысление. Их взаимодействие демонстрирует, что классические произведения продолжают жить, если они обретут новое звучание в руках выдающегося автора.

Список использованной литературы:

1. Эзоп. Басни. — Москва: Художественная литература, 1986.
2. Крылов И. А. Басни. — Санкт-Петербург: Азбука, 2010.
3. Белинский В. Г. О баснях Крылова. — Полное собрание сочинений. Т. 4.
4. Кузнецов А. И. И. А. Крылов и традиции античной басни. — Санкт-Петербург, 1998.
5. Баранов П. А. Басенная традиция и её влияние на русскую словесность. — СПб.: Филологический центр, 2021.
6. Петрова Е. Н. Аллегория как способ художественного выражения в баснях. // Вестник гуманитарных наук. — 2022. — №4. — С. 112–118.
7. Смирнов Д. Л. Нравственные основы классической басни: от Эзопа к Крылову. — Казань: Университетское издательство, 2020.
8. Чумаков, В. П. Жанр басни: происхождение, эволюция, поэтика. — Екатеринбург: Урал. ун-т, 2014.
9. Федоров, С. П. Проблемы интерпретации классических сюжетов в русской литературе. — Новосибирск: Наука, 2019.
10. Шестаков, А. Ю. Русская басенная традиция: от Кантемира до Крылова. — Москва: Флинта, 2016.
11. Алексеева, Л. А. Истоки европейской басенной традиции и влияние Эзопа на последующих авторов. — Москва: Литера, 2015.
12. Боровиков, И. С. Творческое наследие И. А. Крылова и его связи с античной литературой. — Санкт-Петербург: Изд-во СПбГУ, 2018.
13. Гаспаров, М. Л. Западноевропейская литература и античность. — Москва: Наука, 1995.

КРЫЛОВ АУДАРҒАН ЭЗОПТЫҢ ЕРТЕГІЛЕРІ

Ғылыми жетекшісі – аға оқытушы,

Токмұратов Әбдіхан Мәженұлы

e-mail: abdyhantokmuratov@gmail.ru

"Ж. А. Ташенев атындағы университет" АҚ, Шымкент қаласы

3 курс студенттері,

Равшанбекова Мавзуна Одилбековна

Ирисбекова Матлюба Омонбековна

Аңдатпа. Мақалада ежелгі грек фабулисті Эзоптың шығармашылығының орыс әдебиетіндегі ертегі жанрының қалыптасуына әсері қарастырылады. Иван Андреевич К-нің қалай жұмыс істейтініне ерекше назар аударылады. Крылов Эзоптың сюжеттерін қайта өңдеп, олардың моральдық мазмұнын сақтап, оларға ұлттық дәм берді. Талдау нәтижесінде Крылов Эзоптың ертегілерін аударып қана қоймай, халыққа жақын және орыс оқырманына түсінікті тәуелсіз шығармалар жасағаны анықталды.

Кілт сөздер: ертегі; жанр; орыс әдебиеті; мораль; ұлттық дәм; көркемдік өңдеу; әсер ету; сюжет.

BASNI EZOPA IN KRYLOVA PASS

Abdihan Tokmuratov

e-mail: abdyhantokmuratov@gmail.ru

JSC "University names zh. a. Tasheneva", Shymkent

Students of the 3rd year,

Ravshanbekova Mavzuna Odilbekovna

Irisbekova Matlyuba Omonbekovna

Abstract. In the article, the creation of the drevnegrechitsa Aesop is considered on the formation of the genre of the main in Russian literature. Special attention is paid to the volume, as Ivan Andreevich KRYlov reworked Aesop's plots, preserving their own content and giving them a national flavor. As a result of the analysis, it was noted that the regions not only passed the main Aesop, but also created self-sufficient production, flourishing people and a large number of Russian readers.

Key words: basnya; genre; Russian literature; morality; National color; khudozhestvennaya pererabotka; connection; plot.

ЦИФРОВАЯ КОММУНИКАЦИЯ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА РАЗВИТИЕ ЛЕКСИКИ И ФРАЗЕОЛОГИИ РУССКОГО ЯЗЫКА

Жумабаева Гульмира Рахматуллаевна, магистр, старший преподаватель
Жумагулова Жадыра Жуматаевна, к.ф.н., и.о. ассоциированного профессора
Кемелова Гульхан Мейманкуловна, старший преподаватель

Институт мировых языков
АО «Университет имени Ж.А.Ташенева», г. Шымкент
e-mail: gulmira.sagintai@mail.ru

Аннотация. В работе исследуется влияние цифровой коммуникации на лексику и фразеологию русского языка. Рассматриваются процессы появления неологизмов, заимствований и трансформации устойчивых выражений под влиянием интернета, социальных сетей и мессенджеров. Доказано, что цифровая среда способствует расширению словарного запаса, появлению креативных языковых форм и частичной интеграции новых единиц в литературную норму.

Ключевые слова: цифровая коммуникация, интернет-лексика, фразеология, неологизмы, заимствования, устойчивые выражения, мемы, онлайн-дискурс, креативная лексика, цифровой язык

Введение

Современные цифровые технологии радикально изменили способы общения и взаимодействия человека. Интернет, социальные сети, мессенджеры и форумы стали средой, где язык функционирует в условиях высокой динамики, быстрого обмена информацией и массовой аудитории.

Русский язык в цифровой среде проявляет высокую адаптивность. Появляются новые слова, часто заимствованные из английского языка, сокращения, аббревиатуры, а также новые фразеологические обороты. Как отмечает Виноградов (1971):

«Устойчивые выражения фиксируют культурные и социальные нормы, однако язык гибок и способен к адаптации в новых условиях».

Федоров (1980) подчёркивает:

«Язык выполняет номинативную функцию не только для обозначения предметов, но и для передачи новых действий и явлений, которые появляются в обществе».

Аристова (2004) добавляет:

«Процесс заимствования и интеграции новых слов в систему языка является закономерным и отражает культурное и технологическое влияние внешней среды».

Клушина (2023) также отмечает:

«Неологизмы интернета способствуют расширению словарного запаса и позволяют обозначать новые объекты, которые ранее не существовали в языке».

Актуальность исследования заключается в необходимости анализа влияния цифровой среды на лексику и фразеологию, выявления тенденций изменения языковой нормы и фиксации новых языковых единиц, которые становятся частью повседневной речи.

Цели и задачи исследования

Цели:

1. Проанализировать влияние цифровой коммуникации на лексику русского языка.
2. Исследовать трансформацию фразеологизмов в интернет-среде.
3. Изучить процессы заимствования и появления неологизмов.
4. Определить роль цифровой среды в формировании новых языковых практик.

Задачи:

1. Систематизировать теоретические подходы к изучению цифровой коммуникации и фразеологии.
2. Привести примеры цифровой лексики и новых фразеологизмов из социальных сетей и мессенджеров.
3. Сравнить традиционные фразеологические единицы с их цифровыми вариантами.
4. Проанализировать влияние цифровых форм на литературную норму русского языка.

Принципы исследования

- Системность: язык рассматривается как целостная система.
- Актуальность: используются современные примеры из интернета.
- Сравнительность: сопоставление традиционной и цифровой лексики и фразеологии.
- Практическая значимость: результаты исследования применимы в педагогике и лексикографии.

Цифровая коммуникация и лексика

Цифровая коммуникация – это особый тип дискурса, включающий письменные, мультимедийные и визуальные формы, характеризующийся высокой скоростью передачи информации, сокращениями, аббревиатурами, мемами и креативностью выражения мыслей. Первухина и Чуриков (2021) отмечают: «Цифровая среда формирует новую языковую реальность, где интернет-лексика и мемы выполняют коммуникативные и номинативные функции». Романова (2022) добавляет: «Онлайн-дискурс трансформирует привычные фразеологические обороты, создавая новые формы выражения эмоций и оценок». Виноградов (1971) подчёркивает гибкость языка: «С течением времени фразеологизмы способны приобретать новые значения и адаптироваться к современному контексту, оставаясь узнаваемыми для носителей языка». Федоров (1980) аргументирует: «Язык выполняет номинативную функцию для передачи новых явлений, которые появляются в обществе». Аристова (2004) отмечает закономерность заимствований: «Процесс заимствования и интеграции новых слов в систему языка отражает культурное и технологическое влияние внешней среды».

Неологизмы и заимствования

- «Лайкать», «репостить», «троллить» — новые действия, появившиеся в цифровой среде.
- Англицизмы «чат», «фолловер», «апдейт» интегрируются в русский язык.
- Эти слова подтверждают наблюдения Клушиной (2023) о расширении словарного запаса и появлении обозначений новых объектов.

Трансформация фразеологии

- «Без лайков нет популярности» — адаптация поговорки «Без труда не вытащишь и рыбку из пруда».
- «Раздувать переписку» — аналог «Делать из мухи слона».
- «Не в своей группе» — аналог «Не в своей тарелке».

Все эти примеры показывают, что классические фразеологизмы приобретают новые значения в цифровой среде, сохраняя узнаваемость.

Анализ примеров лексики и фразеологии

1. Неологизмы: «лайкать», «репостить», «флудить». Они обозначают новые действия и явления цифрового общества, расширяя номинативную функцию языка.
2. Трансформация фразеологизмов: привычные обороты получают новые оттенки через интернет-контекст.
3. Мемы и устойчивые выражения: «Это провал», «В жопу эту переписку» — эмоциональные обороты, отражающие оценку ситуации в онлайн-дискурсе. Эти примеры демонстрируют динамичность и креативность современного русского языка.

Заключение

Цифровая коммуникация глубоко влияет на русский язык, трансформируя лексику и фразеологию. Появление интернет-среды создаёт уникальные условия для динамичного развития языка: быстрый обмен информацией, глобальное взаимодействие пользователей и массовое распространение новых слов и выражений.

Примеры неологизмов («лайкать», «репостить», «троллить») и заимствований из английского («чат», «фолловер», «апдейт») подтверждают выводы Аристовой (2004) о проникновении новых единиц в язык под влиянием технологий.

Фразеологические обороты, трансформированные в интернет-контексте («без лайков нет популярности», «раздувать переписку»), показывают гибкость языка и его способность сохранять узнаваемость, как отмечал Виноградов (1971).

Цифровая коммуникация одновременно ускоряет развитие языка, создаёт новые языковые формы и усложняет поддержание традиционной нормы. Адаптивность русского языка позволяет интегрировать эти изменения, формируя новые устойчивые выражения и расширяя словарный состав.

Перспективы дальнейшего исследования включают:

- систематизацию интернет-лексики и новых фразеологизмов;
- изучение влияния цифровых медиа на нормы литературного языка;
- разработку педагогических методик по обучению русскому языку с учётом цифровых реалий;
- анализ креативных языковых практик в социальных сетях и мессенджерах.

Список использованной литературы:

1. Виноградов В. В. «Русский язык: лексика и фразеология». М., 1971.
2. Федоров В. В. «Слово и текст». М., 1980.
3. Аристова В. А. «Лексикология русского языка». М., 2004.
4. Первухина С. В., Чуриков М. П. «Цифровая коммуникация в лингвистике». Russian Linguistic Bulletin, 2021.
5. Романова Г. В. «Цифровой дискурс и язык интернета». Вестник ВГУ, 2022.
6. Клушина Н. И. «Лексика интернета и её особенности». Terra Linguistica, 2023.
7. Muravyev N., Panchenko A. «Neologisms on Facebook». arXiv, 2018.
8. Fomin V., Rodina J. «Semantic shifts in Russian online». arXiv, 2019.
9. Infourok. «Влияние интернета на русский язык». <https://infourok.ru/vliyanie-interneta-na-russkij-yazyk-4956879.html>^[об.]
10. Russian Linguistic Bulletin. «Цифровой дискурс и лексика». <https://rulb.org>^[об.]

САНДЫҚ БАЙЛАНЫС ЖӘНЕ ОНЫҢ ДАМУҒА ӘСЕРІ ОРЫС ТІЛІНІҢ ЛЕКСИКАСЫ МЕН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІ

Жұмабаева Гүлмира Рахматуллақызы., магистр, аға оқытушы
Жұмағұлова Жадыра Жұматайқызы., ф.ғ. к., қауымдастырылған профессордың м. а.
Кемел Гүлхан Мейманқұлқызы., аға оқытушы
Әлемдік тілдер институты
"Ж. А. Ташенев атындағы Университет" АҚ, Шымкент қаласы
e-mail: gulmira.sagintai@mail.ru

Аңдатпа. Жұмыста сандық коммуникацияның орыс тілінің лексикасы мен фразеологизмдеріне әсері зерттеледі. Интернеттің, әлеуметтік желілердің және мессенджерлердің әсерінен неологизмдердің пайда болу, қарыз алу және тұрақты өрнектерді өзгерту процестері қарастырылады. Цифрлық орта сөздік қорының кеңеюіне,

шығармашылық тілдік формалардың пайда болуына және жаңа бірліктердің әдеби нормаға ішінара интеграциялануына ықпал ететіні дәлелденді.

Кілт сөздер: сандық байланыс, интернет лексикасы, фразеология, неологизмдер, қарыз алу, тұрақты өрнектер, Мемдер, онлайн дискурс, шығармашылық лексика, сандық тіл

DIGITAL COMMUNICATION AND ITS IMPACT ON DEVELOPMENT VOCABULARY AND PHRASEOLOGY OF THE RUSSIAN LANGUAGE

Zhumabayeva Gulmira Rakhmatullayevna., Master's degree, senior lecturer

Zhumagulova Zhadyra Zhumataevna., Ph.D., Acting Associate Professor

Kemelova Gulkhan Meymankulovna., senior lecturer

Institute of World Languages

JSC "Zh.A.Tashenev University", Shymkent

e-mail: gulmira.sagintai@mail.ru

Abstract. The paper examines the influence of digital communication on the vocabulary and phraseology of the Russian language. The processes of the emergence of neologisms, borrowings and transformation of stable expressions under the influence of the Internet, social networks and messengers are considered. It is proved that the digital environment contributes to the expansion of vocabulary, the emergence of creative language forms and the partial integration of new units into the literary norm.

Key words: digital communication, Internet vocabulary, phraseology, neologisms, borrowings, stable expressions, memes, online discourse, creative vocabulary, digital language

АЪЗАМ УКТАМ ПОЭЗИЯСЫНЫҢ КӨРКЕМДІЛІГІ

Азадахан Мусаева., Фарух Абдалиев

аға оқытушылар,

Ж.Тәшенев атындағы университет

(Қазақстан)

Аңдатпа. Мақалада Аъзам Уктам өлеңдерінің лингвопоэтикалық ерекшеліктері талқыланады. Автордың күрделі адами қарым-қатынастарды, моральдық және әлеуметтік қақтығыстарды сипаттау үшін қолданған көркемдік өрнек құралдары зерттеледі.

Кілт сөздер: өмірбаяндық әдіс, бейне, рух, когнитивті-семантикалық, когнитивті метафора, контекст, ой, азап, бейне.

Әрбір жаратушы өз алдына бір әлем. Француз жазушысы Андре Моруа өзінің «Сент-Бёв қорғау туралы» мақаласында сол ғалымның ойларын келтіреді: «Мен ағаш қандай болса, оның жемісі де сондай екенін қуана айтамын. Сол сияқты, әдеби зерттеулер мені психологиялық зерттеулер мен зерттеулерге жетелейді». Осы тұрғыдан алғанда, өмірбаяндық әдіс көркем шығармашылықтың мәнін, жаратушының психологиясын және көркем шығарманың түп-тамырын ашуда маңызды рөл атқаратынын түсінеміз. Шынында да, Аъзам Уктамның шығармашылығын терең зерттеп, оны жан-жақты талдаған әдебиеттанушы Баходир Кәрім «Аъзам шоирдің ақын дауысы» атты мақаласында былай деп жазды: «Аъзам Уктамның әдеби тұлғасы мен бейнесі, оның талантының негізгі аспектісі оның поэтикалық шығармаларымен анықталады. Бұл өлеңдер өз иесінің мәртебесі мен беделін табиғи түрде көтереді; тек жақсы поэзия ғана ақынды әдебиетке қатысты етеді. Өйткені бұл поэзияның иесі ішкі мақтаныш пен жеңісті сезінеді; «Ол басқаларды, әсіресе

әділетсіздікке тап болған кезде, мақтағанды ұнатпайды». «Азам Уктамның өлеңдері – өзі сияқты қайсар, адамның жүзіне, шындық көзіне тіке қарап, адам жүрегіне тез жететін шынайы, жанды шығармашылық үлгілері», – деп жазады ол. Әдебиет өзінің табиғаты бойынша адам өмірімен, жүрегімен және ақылымен тікелей байланысты. Ақын Азам Уктамның шығармаларымен танысқан кезде біз автордың дүниетанымын, сенімдері мен өмір салтын, рухани бейнесін, барлық ізгіліктері мен армандарын, бір сөзбен айтқанда, жанын сезінеміз. Ақынның өлеңдерін зерттеген кезде кейде біз оның әрбір жолдың мәніне сіңген рухани және психологиялық бейнесін кездестіреміз және ақынның сөздерді таңдаудағы, күй мен рухты айқын және бейнелі түрде білдірудегі талантына таңданамыз. Оның өлеңдерінің ұлылығы, ақыл-ой мен эмоционалдық тәжірибелері, толқулары мен ауыр азаптары біздің психикамызды дірілдетеді. Ақынның «Көз жасындай күлімсіреп, қайтадан көзіңе ораламын», «Мен аспаннан жерге құладым», «Жүрегім күрсініп, ауыр сөз айтты» («Анама» өлеңінен), «Менің күңгірт көздерім жолмен жүреді, менің жібім...» деген жолдары. ұзын, ине сынды», «Баламнан жетім қалдым», «Балам деп қарлығашты күттім», («Мінезді ананың арманы»), «Егер мен қазір армандарымды айта бастасам - Бір күрсінуге оларды түсіндіреді», «Әр күннің үлесі - қорлау, қарғыс, Көктем - бір сәт, ұзақ өмір - қыс» («Мойындау») лирикалық кейіпкерді бейнелейді: үмітсіздікке ұшыраған жас жігіт, баласын жоғалтқан ана, ауырсынуға ұшыраған адам, бақытсыз әйел, жүрегі жаралы әйел бейнесі айқын бейнеленген, ал жүректің ауырсынуы мен қайғысы бізге әсер еткендей. Ақын таңдаған өрнек әдісі оның көркемдік ниетін оқырманға жеткізуге қызмет етеді. Егер «хырқыраб» сөзі жүректің күйін білдірсе, онда «ипим ұзын, игнам сынық» жолдарының астында «аспан алыс, жер қатты» мақалының шеберлікпен енгізілген мағынасына куә боламыз. «Икрор» өлеңінен мысал келтірейік:

*Әр күн – қорлық пен қарғыстың үлесі,
Көктем – бір сәт, қыс – ұзақ өмір.
Қалуға бір тілек, кетуге мың уәде,
Мен бақытсыз әйелді сүйемін...*

Ақын антитеза өнерін қолдана отырып, жыл мезгілдерін адам өміріне теңейді, қысты көктеммен, ал ұзақ өмірді бір сәтпен салыстырады, терең бақылауға шақырады. Ол өмірде жиі кездесетін күрделі адами қарым-қатынастардың, моральдық және әлеуметтік қақтығыстардың поэтикалық бейнесін жасайды. Біз «Икрор» өлеңін оқуды жалғастырамыз:

*Алдау мен өтірік менен алыс;
Ол менің жаным, періштем, періштем.
Ол біреу үшін өмір сүреді, ол мен үшін қартайған,
Мен бақытсыз әйелді сүйемін...*

"Бір тілек қалуға, мың ант кетуге", "Енді өлгім келеді, оны үнсіз құшақта" сияқты өлеңдерде лирикалық кейіпкердің жан азабы, өкініші, ішкі толқуы айқын сезіледі. Өмірдің күрделілігі, оң мен терістің қақтығысы туралы ойланып, ойға шомыласың.

Сіз лирикалық кейіпкердің жанындағы қарама-қайшы сезімдерді жеткізген, бізді оның санадан тыс қалаулары мен рухани толқуларына сендірген, сөздерді өз мақсатына қызмет етуге мәжбүр еткен жаратушының күшін танысыз. Сіз мұның құпиясын іздейсіз. Мүмкін, бұл күш "Бир истаги қолиш, минг ахди кетиш" деген өлеңдегі «бір» және «мың», «қалу» және «кету» антитезаларды қолдануда жатыр. Немесе кейіпкердің өлең соңындағы «Енді мен өлгім келеді, оны үнсіз құшақта» түріндегі табиғи емес түсінді ме?!

Азам Уктамның өлеңдерінде дана сөздер мен ауыр ойлар әртүрлі поэтикалық өнерді шебер қолдану арқылы туады. Автор өзі үшін маңызды ақпаратты анық емес, жанама түрде өлең жолдарында жеткізе алады:

*Жылдан жылға,
Естеліктер тепкі сияқты.
Иығым ауыр, сүйектерім қатты,
Үміт ауыртпалықтың астында шайқалады.*

("Жол")

Өлеңде қолданылған «құлайды» сөзінің тура мағынасы физикалық қозғалысты білдіреді, бірақ оны «жылдан жылға құлайды» зат есіміне қолдану өлеңнің экспрессивті күшін арттырады. Бұл төрттікте: «Естеліктер дірілдейді», «Үміт жүктің астында дірілдейді», естелік «дірілдеу», «үміт дірілдеу» етістіктері лирикалық кейіпкердің биік армандары мен тілектерінің сәтсіздігінен депрессияға түсіп, үмітін үзген күйінің айқын көрінісін жасауға қызмет етеді. Әрине, тапқыр оқырман ақынның ойын контексте түсінеді. Аъзам Уктамның өлеңдеріне шолу жасаған кезде, біз автордың ойлары мен жүрек қайғысын айқын метафораларға бай және әлем мен адамның өзара байланысын білдіретін жолдар арқылы түсіне аламыз: «Ағаштар болды, ұстазым - Жомарттықтан сабақ бер», «Өзендерден қашқандардай ағындар ағып кетпесін», «Бидай көзін жұмып өседі», «Жүрегімде Ферғана өрік алқаптары кенеттен гүлдеді», «Кеш күзгі күннен бір ғана сабақ түсіп, шыңнан шыңға дейін құлап, сынды», «Жер жылайды, жер дірілдейді, шөп дірілдейді және сәждеге жығылады». Ақынның өлеңдерінде кез келген стереотипті бұзатын ерекше әдемі, әсерлі және ауыр теңеулер бар, мысалы: «Саңырауқұлақ жерден шыққанда, Соққыдан туған жұдырықтай», «Күн өткен сайын тастай сөздер», «Мұнаралар оқ тиген жұдырықтай тұр, Кесене күмбезі дулығадай», «Табыт маған бесікті еске түсірді, Дабыл мылтықтай», «Мен таумын. Сен кетіп бара жатырсың - мен бүгін суға батып барамын, мен бақпын. Сен бүгін менің жемісімді төгіп жатырсың», бұл оқырманды терең ойға жетелейді.

Автордың елдің қайғысын, халықтың қайғысын және патриотизм сезімін білдіретін ойлары оның «Дәлил», «Чулпан», «Әндіжан», «Адаштың», «Отыз жетінші жылдың өлеңі» сияқты көптеген өлеңдерінде көрініс тапқан.

Шындықты бұзған адамдар санады!

Мен теграммаға мұқият қараймын, көремін -

Менің оң және сол жағымды кім қоршап алды?!

Аъзам Уктамның өлеңдерін оқығанда, кейде ақынның табиғатына сай шиеленісті, табандылықты, кейде юморды байқаймыз:

Қоқанда шай қайнатып жатқандай,

Тіпті шайханалар да шай жасап жатқан сияқты.

Олар еңкейіп, кеселермен сөйлеседі,

Шәйнектер қазір айқайлап жатқандай.

("Пейзаж")

Ақын соншалықты әдемі ұлттық пейзаж жасайды, сіз еріксіз Қоқанға барып, сақалдары қуанышпен желбіреген ақкөңіл қарттардың көңілді әндерін тыңдағыңыз келеді. Оның дыбысына мас болған шәйнек пен шайқалып күлген шай кесесі жүрегіңізге жылылық сыйлайды. Немесе өзбек өмір салтын, ұлттық рухты, бастан аяққа дейін ұлттық бояуды көрсететін «Чорбағ» өлеңіне назар аударайық:

Тазарту үшін су әкелетін арық,

Қарлығаштар тәкбір айтады.

Басын сәждеден көтермейтін қарбыз,

Тандыр – дұға етіп жатқан момын кемпір.

Теректерде тізілген жас жігіттер,

Жүгері алқабындағы әйел –

Қолында оранған бала,

Алғыс айту дұғасына тізілген.

«Чорбағ» өлеңін зерттеген кезде, жүрегінде ислам сенімдерін жоғары ұстаған, әлемді жаратудағы, әрбір өсімдік пен шөптегі Аллаһтың жаратушы күшінің құдайлық құпиясын түсінген және түсіндіргісі келген, шейх Мұхаммед Садық Мұхаммед Юсуфтың «әлемнің ұлы мырзалары» деп сипаттаған және «дінін көмірдей ұстап» өмір сүрген мұсылман адам

мен исламның аралас бейнесін көреміз. Ақынның көптеген айқын, жеке ұқсастықтары мен бейнелі құралдары ұлттық өмір салты мен ұлттық рухты білдіруге қызмет етті.

Аъзам Уктамның өлеңдері оның ерекше Уктам дауысын ашады. Оның өлеңдері арқылы ақынның патриоттық жүрегі, ғашық жүрегі, әкелік, ұлдық, шынайы адамдық бейнесі жарқырайды. Діни және дүниелік білімге ие, мақтаншақ, қайсар, шынайы адам бейнесі бейнеленген. Ақын өлеңінде былай деп жазған:

От-олан сәлем береді,
Менімен бірге бол, уа, Аъзам Уктам.
Иманың салауатты болсын,
Нұрлы бол, уа, Аъзам Уктам.

Аъзам Уктамның өлеңдері әрқашан жанкүйерлерінің назарын аударады және көптеген ғылыми зерттеулердің нысанасы болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Баходир К. «Жан әліппесі»: Ұлы ақынның дауысы. Алматы. «ESPI» баспасы, 2021.
2. Юлдашев М. Әдеби мәтін негіздері және оның лингвопоэтикалық талдауы. Ташкент, «Жанкүйер», 2007.
3. Мукаррамов М. Өзбек тіліндегі теңеулер. Ташкент - 1976.
4. Абдуллаев А. Өзбек тіліндегі экспрессивтіліктің көрінісі. Ташкент - 1983.
5. Азам Уктам. «Тумариспен әңгіме». Ташкент, «Мухаррир» баспасы, 2017.
6. Уктам А. Күздегі күлкілі шешек. Ташкент - 1989.
7. Уктам А. Тарадуд. Ташкент - 1993.

ХУДОЖЕСТВЕННОСТЬ ПОЭЗИИ АЪЗАМА УКТАМА

Азадахан Мусаева., Фарух Абдалиев
старшие преподаватели,
Университет им.Ж. Ташенева
(Казахстан)

Аннотация. В статье обсуждаются лингвопоэтические особенности стихов Аъзама Уктама. Изучаются средства художественного выражения, использованные автором для описания сложных человеческих отношений, нравственных и социальных конфликтов.

Ключевые слова: биографический метод, образ, дух, когнитивно-семантический, когнитивная метафора, контекст, мысль, страдание, образ.

A'ZAM UKTAM THE ARTISTRY OF POETRY

Azadaxan Musaeva., Farukh Abdaliyev
senior teachers,
Zh. Tashenev University
(Kazakhstan)

Abstract. The Linguopoetic originality of Proverbs and sayings is discussed. For the author's support of complex human relationships, characterization of a moral and social nature, the tool of artistic expression is studied.

Key words: biographical Justice, Video, Spirit, cognitive-semantic, cognitive metaphor, context, thought, suffering, video.

ЭКОЛИНГВИСТИКА ҒЫЛЫМ РЕТІНДЕ – ТІЛ ЖӘНЕ ҚОРШАҒАН ОРТА

Наралиева Шахло Джамаловна,
педагогика ғылымдарының философия докторы (PhD)
Қазақстан Республикасы, Жұмабек Тәшенев атындағы университет
Академиялық ұтқырлық бөлімінің басшысы
naraliev_s@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5064-2605>

Аңдатпа. Бұл мақалада бүгінгі таңда антропоцентрлік парадигманың жаңа бағыттарының бірі болып табылатын экологиялық лингвистика, оның пайда болуы, қалыптасу кезеңдері және даму кезеңдері талқыланады. Сондай-ақ, лингвоэкологиялық тәсілде тілдер мен мәтіндер «экология» тұрғысынан талданады және тілдің қоршаған орта мәселелерін анықтаудағы рөлі көрсетіледі.

Кілт сөздер: антропоцентрлік парадигма, экологиялық лингвистика, тіл экологиясы, лексикалық эрозия, тілдік орта, деградация, қалпына келтіру.

Кіріспе

Тіл – халық өмірімен тығыз байланыста үнемі дамып, байып отыратын әлеуметтік құбылыс. Сондай-ақ, тіл – динамикалық құбылыс. Тілдің ең маңызды ерекшелігі - оның динамизмі, яғни өзгергіштігі. Қоғамдағы кез келген өзгерістер, ең алдымен, тілде көрініс табады. Дегенмен, бұл өзгерістер әртүрлі кезеңдерде әртүрлі жылдамдықпен жүреді. Соңғы жылдары, әсіресе соңғы жиырма жылда, біздің тілімізде соншалықты көп өзгерістер болды, бұрын мұндай өзгерістер жүздеген жылдар бойы болатын еді. Сондықтан, жаһандану дәуірінде тілде болып жатқан «жоғары деңгейдегі өзгергіштік» жағдайында тілге экологиялық көзқарас қажет, және бұл өте маңызды. Өйткені тілде болып жатқан өзгерістерді реттеу, тілдің табиғи дамуын, тұрақтылығын және мәдени ерекшелігін сақтау, тілдің дамуының дұрыс жолда болуын қамтамасыз ету лингвистиканың, әсіресе қазіргі уақытта жаңа бағыт ретінде пайда болып келе жатқан экологиялық лингвистиканың маңызды міндеттері болып табылады.

Бүгінде қоршаған ортаны жақсартуға деген ұмтылыс қазіргі қоғам алдында тұрған жаһандық экологиялық мәселелердің шешімін табуда барған сайын маңызды болып келеді. Бұл ғылымның көптеген салаларында, соның ішінде лингвистикада білім мен тәжірибе алудың басты қажеттілігіне айналды.

Белгілі болғандай, экологияны сақтау және қорғау бүкіл әлемде өзекті мәселеге айналды. Шын мәнінде, оны зерттеу ғылымы да маңызды болып келеді. Адамзаттың дамуы - табиғат-анамен үйлесімді эволюциялық процесс, және бұл процестер тілде көрініс табады. Сондықтан экологияның басым міндеті тек табиғат-ананы сақтау және қорғау ғана емес, сонымен қатар тіліміздің тазалығын сақтау және оның табиғилығын сақтау болып табылады.

Зерттеу әдістері

Әлемдік лингвистикада экологияның жиі қолданылуының негізгі себептерінің бірі - бұл ғылымда маңызды (негізгі) болып саналатын «қорғау идеясының» басым болуы, және бұл идея экология ғылымының негізгі бағыты болып табылады және «экология» терминінің әмбебап термин екенін көрсетеді.

«Экология» сөзі ежелгі грек тілінен шыққан және «oikos» - «үй», «тұрғылықты жер», «отаны», «logos» - «ғылым», «ілім» дегенді білдіреді. Сөзбе-сөз аударғанда

экология организмнің «өз үйіндегі», яғни оның табиғи жағдайларындағы тіршілігі туралы ғылым дегенді білдіреді [10,145].

Э.Геккельдің анықтамасы бойынша, тірі организмдер мен қоршаған ортаның өзара әрекеттесуі басынан бастап экологияның назарында болды. А.В.Мананков Э.Геккельдің ғылымға экологияның жаңа тұжырымдамасын енгізген алғашқылардың бірі болғанын атап өтеді [3].

Г.С.Розенберг «экология» терминін екі негізгі сала ретінде анықтайды. Яғни, біріншісі биологиялық сала, ал екіншісі адам мен оның қызметін зерттейтін ғылым. «Бұл жағдайда», - деп жазады автор, - «классикалық терминдерге әлдеқайда ұқсас болып кеткен ұғымдардың негізгі анықтамаларын «биоэкология» және «әлеуметтік экология» деп атаған орынды» [8,96].

Ал В.К. Рахилин мен К.Н. Благосклонов экологияның осы уақытқа дейін биологиялық ғылым болғанын және оның алдына қойылған күрделі мәселелер мен міндеттерге тап болуы жаңа ғылымдардың қалыптасуына әкелді деп айтады [7,139].

Қазіргі уақытта экологиядағы әртүрлі ғылыми бағыттардың интеграциялану процесінің толық еместігі нәтижесінде экология ұғымы жаһандық ауқымға ие болуда. Экологияның кейбір бағыттарының түсініксіздігіне байланысты ғылымда «экологиялық білім», «экологиялық ойлау», «экологиялық дүниетаным», «тіл экологиясы» сияқты тіркестер мен әртүрлі терминологиялық бірліктер пайда болуда.

Бүгінгі таңда экология – жүзден астам кафедраны біріктіретін күрделі ғылым, оның кем дегенде 30-ы биологияға қатысы жоқ салаларды қамтиды. Солардың бірі – экологиялық лингвистика және лингвоэкология саласы.

Экологиялық лингвистика идеялары аясында жеке адамның санасында да, қоғамдық ауқымда да бәсекелес тілдердің өмір сүру немесе басылу процестері зерттеледі.

Бүгінде **экологиялық лингвистика ғылымының ең маңызды міндеті** – тілдердің күрт құлдырауымен күресу. Тілдердің жойылуы үлкен қауіп төндіреді, себебі олармен бірге әлі күнге дейін сақталған әлемді сипаттау және түсіну әдістері де жойылып кетуі мүмкін.

Экологиялық лингвистиканың әлемдік лингвистикада жеткілікті дамыған механизмі бар. Экологиялық лингвистиканы ғалымдар әртүрлі түсіндіреді. Лингвоэкология ұғымының әртүрлі анықтамаларында «қорғау», «сақтау», «қалпына келтіру», «күтім», «қорғау», «денсаулық» сияқты сөздер жиі кездесетіні кездейсоқ емес.

А. Филл бұл саладағы негізгі терминологиялық бірліктерді былайша ажыратады:

«**Эколингвистика** (ekolinguistik – ecolinguistics) – лингвистика мен экологияны біріктіретін ғылыми салаларға арналған жалпы термин;

Тіл экологиясы немесе тілдер экологиясы (ekologie der Sprache(n) – тіл экологиясы) – тілді сақтау және оның әртүрлілігін сақтау мақсатында тілдер арасындағы қарым-қатынастарды, өзара әрекеттесулерді және байланыстарды зерттейді;

Экологиялық лингвистика (ökologische Linguistik – экологиялық лингвистика) – экология ғылымының терминдері мен қағидалары тілге, мысалы, экожүйе ұғымына беріледі.

Лингвистикалық (немесе тілдік) экология (Sprachökologie – тіл экологиясы, лингвистикалық экология) – тіл мен экологиялық мәселелер арасындағы өзара байланыс пен өзара әрекеттесуді зерттейді» [9].

М.К. Пилаеваның айтуынша, эколингвистиканың екі негізгі бағыты бар:

«**Тіл экологиясы** – бұл тілде қоршаған орта ұғымдарын (мысалы: экология, қоршаған орта, экожүйе) метафоралық (көшпелі) қолдануды қамтиды;

Тіл экологиясы (немесе тілдік экология) – бұл тәсіл тілдер мен мәтіндерді «экологиялық» тұрғысынан талдайды, тілдің қоршаған орта мәселелерін анықтаудағы рөлін (оларды күшейту, көрсету немесе шешу қабілетін) зерттейді.

Эколингвистика – әлеуметтік, психологиялық және философиялық бағыттардың тоғысында қалыптасқан лингвистика саласы, ол:

- әлеуметтік бағытта: этногенездің әртүрлі кезеңдеріндегі ойлаудың даму процесіндегі әлеуметтік және тілдік құрылымдар арасындағы байланыс,
- психологиялық бағытта: сөйлеу әсерінің мәселелері,
- философиялық бағытта: қоғам мен танымның жалпы ерекшеліктерінің және тілдегі даму заңдылықтарының көрінісі» [6].

В.И. Карасик экологиялық лингвистика тақырыбын ой елегінен өткізіп, келесі қорытындыға келеді:

- жаңа, синкретикалық (яғни, пәнаралық) ғылым келесі төрт негізгі бағытпен айналысуы керек:

- тілдің денсаулығын анықтайтын белгілерді түсіндіру;
- тілге қауіп төндіретін факторларды анықтау;
- тілдің «ластануы» немесе «ауруы» деген не деген сұраққа жауап табу;
- қолайсыз тілдік жағдайлардан шығу жолдарын іздеу.

Осылайша, ең көп таралған көзқарас бойынша, эколингвистика келесі негізгі міндеттерді орындауы керек:

- тілдің «денсаулығын сақтау»;
- «тіл ауруларын емдеу»;
- тілдің теріс құбылыстарына қарсы кедергілер қою;
- тіл тазалығын қорғау;
- қоғамдағы қауіпті тілдік үрдістермен күресу.

Жалпы алғанда, эколингвистика – тілдік ортадағы теріс жағдайларды зерттейтін және олармен күресетін ғылым.

В.И. Карасик лингвоэкологияны мүлдем жаңа сала, социоллингвистика ретінде қарастырады және келесілерді ажыратады:

- қоғамдағы әлеуметтік стратификация нәтижесінде тілдің әлеуметтік дифференциациясы (дифференциациясы);
- тілдің дамуы және қоғамдағы белгілі бір міндеттерді жүзеге асыру үшін қажетті әлеуметтік жағдайлар ретінде [2, 97].

В.Б. Касевич, В.В. Колесов, Л.И. Скворцов, А.П. Сковородников, В.И. Шаховский, Г.А. Копнина және басқалардың еңбектерінде де **тіл экологиясы туралы** әртүрлі идеялар мен көзқарастар ұсынылған. Олар негізінен келесідей тіркестерді қолданды:

- лексикалық эрозия,
- тілдік орта,
- тілдік ортаның ластануы,
- тілдік аурулар,
- тілді қорғау,
- тілдің салауатты өмір салты,
- тілдік белсенділік,
- тіпті тілдің суық тиюден туындайтын жұқпалы аурулары және лингвонекроз («тілдің өлімі») [12].

Н. Марр теориясының негізгі идеясына сәйкес, тілдің даму заңдылықтары әлеуметтік даму заңдылықтарымен қатар жалғасады, яғни тілдің құрылымының әлеуметтік-экономикалық өсумен бірге терең өзгерістерге ұшырауы табиғи деп саналды. Бұл жағдайда тілдің нақты (ішкі) факторлары толығымен жоққа шығарылды [1, 223].

Эколингвистиканың ғылым ретінде қалыптасуы 1980-1990 жылдарға жатады. Бұл осы кезеңде пайда болған жаңа лингвистикалық парадигма, оның негізін қалаушылардың бірі неміс ғалымы Альфред Филл. Бұл ғылым өзінің пайда болуында биологиялық және гуманитарлық бағыттарды біріктіреді.

Эколингвистиканың қалыптасу кезеңдерін келесі кезеңдерге бөлуге болады:

Бірінші кезең (1980-1990 жылдар) - Биолингвистика және тіл экологиясы туралы идеялар. Бұл кезеңде тілді тірі организммен салыстыру негізге алынады.

Екінші кезең (1990-2000 жылдар) - Тіл мен қоршаған орта, тіл мен қоғам арасындағы байланысқа негізделген тәсілдер қалыптасады.

Үшінші кезең (2000 жылдан қазіргі уақытқа дейін) - Эколингвистика ғылым ретінде қалыптасады, тілдердің тұрақты дамуы, тіл саясаты, мәдени орта және тілді қорғау сияқты тақырыптарды қамтиды.

Лингвистикадағы натуралистік бағыттың негізін қалаушы А. Шлейхер тілді тірі организмге теңегені белгілі. Оның пікірінше, тілдің дамуы өсу кезеңдерінен өтеді: жастық шақ, гүлдену, жетілу, содан кейін қартаю және құлдырау. Ол өсу кезеңдерін морфологиялық (яғни грамматикалық) құрылым түрлерімен байланыстырды: флексиялық құрылым (яғни форманың өзгеруіне негізделген құрылым) тілдің ең жоғары - гүлдену кезеңі ретінде түсіндірілді, ал флексиялықтың жоғалуы тілдің құлдырауы ретінде бағаланды. «Шежіре ағашының» метафорасы салыстырмалы лингвистикада тілдер арасындағы «туыстықты» білдіру үшін кеңінен қолданылды. Сондықтан, мұндай метафоралық сипаттау әдісі лингвистика дәстүрлеріне толық сәйкес келеді.

Қазіргі лингвистика да ерекшелік емес. Метафоралық бейнелер көбінесе тілдік құбылыстарды білдіру үшін қолданылады. Мысалы, Н.Б. Мечковская тілдер туралы былай деп жазады: тілдер «жас жігіттер немесе тілдер - тамаша ұстаздар» [4, 312]. Метафора тек тұжырымдамалық білімді ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық сипаттаудың коннотативтік өрісін, яғни қосымша мағыналар мен ассоциациялардың ауқымын ашады.

Метафора тек тұжырымдамалық білімді ғана емес, сонымен қатар лингвистикалық сипаттаманың коннотативтік өрісін, яғни қосымша мағыналар мен ассоциациялардың ауқымын кеңейту құралы ретінде де қызмет етеді. Экологиялық лингвистика саласындағы метафораның шығармашылық әлеуеті зор.

Қазіргі лингвистикада мағынаны беру, көркемдік құралдар когнитивтік функцияны орындайды, яғни білімді қалыптастыруға көмектеседі. Метафоралар өз кезегінде жаңа ұғымдардың пайда болу көзі ретінде қызмет етеді. Метафораның көмегімен әлемнің тілдік бейнесін нақтылауға болады, бұл ғылыми идеяны анықтауда немесе білдіруде маңызды рөл атқарады. Ғылыми метафораның, әсіресе экологиялық лингвистикадағы маңызды ерекшеліктерінің бірі - көбінесе бұл аналогия белгілі бір ұғымды білдірудің жалғыз құралы болып табылады.

Метафоралар зерттеушіге ғылыми парадигмалардың өзгеруі кезеңінде объектілер арасындағы жаңа байланыстарды анықтауға көмектеседі. Бұл әсіресе лингвоэкологиялық сала мысалында айқын көрінеді, себебі бұл саладағы метафоралар күшті когнитивтік әлеуетке ие және метафоралық ойлаудың терең және негізделген сипатын көрсетеді.

Тіл экологиясының негізгі белгілері - деградация және қалпына келтіру. Экологиялық лингвистика тілдің деградациясының қауіпті белгілерін зерттеуге, олармен күресуге, тілдің өмір сүруіне, оның тұрақты дамуына жағдай жасауға және тілдік әртүрлілікті қолдауға ықпал етеді.

Деградация - бір нәрсенің немесе құбылыстың біртіндеп тозуы, нашарлауы немесе құнсыздануы процесі.

Тілдің деградациясы - тілдің сапалық әлсіреуі, ондағы стандартты емес, әдеби емес, дұрыс емес, бұрмаланған формалардың көбеюі. Бұл жағдай келесідей сипатталады:

- жаргон, сленг, дөрекі (дөрөкі) сөз тіркестерінің кеңінен қолданылуы;
- әдеби тіл нормаларының сақталмауы;
- тілдің мәдени және әлеуметтік маңыздылығының төмендеуі;
- негізсіз қысқартулар, тілдегі бөгде (ассимиляцияланбаған) сөздерді шамадан тыс қолдану арқылы пайда болады. Мысалы: «сөйлесейік» дегеннің орнына «сөйлесейік пе»,

«сөйлесеміз» сияқты вербалды, стандартты емес нұсқалар жиі қолданылады; ресми жазбаларда да жаргон және жалған ережелер басым бола бастағанда, бұл тілдің деградациясының белгілері болып табылады. Тиісті терминдерді қолдану барған сайын танымал болып келеді, бұл сөйлеудің кедейленуіне, инвективтілікке (яғни, оның дәрежі, қорлайтын сөздермен толуына), мәдениет пен тіл арасындағы тепе-теңдіктің бұзылуына және шетелдік (негізінен орыс, ағылшын) сөздердің енуімен байланысты мәселелерге байланысты.

Тілді қалпына келтіру – тілді бастапқы тазалығына, әдеби нормасына, мәдени және функционалдық жағдайына келтіру немесе сақтау процесі. Бұл термин әдетте тілдің деградациясына жауап ретінде қолданылады. Тілді оңалту тілді «түзету», тазарту, дамыту және қалпына келтіру» дегенді білдіреді. Оңалту келесі формаларда жүзеге асырылады:

- әдеби тіл нормаларын насихаттау;
- дұрыс, анық, стилистикалық тұрғыдан орынды және грамматикалық тұрғыдан дұрыс сөйлеуді үйрету және насихаттау;
- сөздік қорын молайту;
- синонимдерді, сөз өнерін, сөз тіркестерін, күрделі сөйлемдерді қолдануды дамыту;
- жаргондарды, жаргондарды және шетел сөздерін шектеу;
- ресми, ғылыми немесе әдеби мәтіндерде дұрыс емес немесе шетел сөздік қорын пайдалануды азайту; лингвистикалық саясат арқылы қолдау;
- оқулықтар, БАҚ, ресми құжаттар және басқа да құралдар арқылы әдеби тілді нығайту;
- жоғалып бара жатқан сөздер мен сөз тіркестерін қалпына келтіру;
- жергілікті, ежелгі, тарихи сөздік қорын сақтау және қайта пайдалану. Мысалы: «Сіз тынышсыз ба?», «Сөйлесейік пе?», олар өзбек тілінде ауызекі сөйлеуде жиі қолданылады. «Сіз жақсысыз ба?», «сөйлесейік пе?» сияқты сөз тіркестерін қолдану. әдеби формаларда тілді қалпына келтірудің бір түрі болып табылады.

Н.Б. Лебедев бүгінгі таңда тілді сыртқы деструктивті (деструктивті) әсерден қорғау, әдеби тіл нормаларын бөгде лексиконнан қорғау және жеке тұлғаның тілдік бостандық пен тілді ыңғайлы пайдалану құқықтарын қорғау мәселелері бұрынғыдан да өзекті деп санайды. Экологиялық тұрғыдан қолайлы тілдік құралдар - бұл жақсы сөйлеудің барлық қасиеттерін қамтамасыз ететін құралдар [11].

Сөйлеудің канондық белгілері - ежелгі риторикада (шешендік өнер), әсіресе Аристотельдің және одан кейінгі классикалық әдебиетте қалыптасқан идеалды сөйлеу қасиеттері. Бұл белгілер сөйлеудің тиімділігін, мәдениетін және жоғары эстетикалық айқындығын қамтамасыз етеді.

Ежелгі риторикада (классикалық грек және рим риторикасы) канондық белгілер:

1. Анықтық (ясность / анықтық). Сөйлеу түсінікті, логикалық тұрғыдан анық, шатастырмай болуы керек.

– Негізгі мақсат: тыңдаушыға немесе оқырманға тұжырымды бірден түсінуге мүмкіндік беру.

Мысалы: Белгісіз: «Ол бірдеңе істеді».

Дәл: «Әли бүгін мектепте емтиханнан өтті».

Дәлдік Аристотель заманынан бері классикалық риториканың негізгі қағидасы болып келеді. Дәлдік дәстүрлі түрде тыңдаушының немесе оқырманның сөздің мазмұнын түсіну қабілетін білдіреді.

Сөзді тез және оңай түсінуді қамтамасыз ететін айқындық. Шын мәнінде, бұл сөздің ең маңызды және негізгі сапасы, себебі анықтық болмаса, басқа барлық қасиеттер өз мағынасын жоғалтады. Анықтық - бұл сөздің адам қабылдау мүмкіндіктеріне қаншалықты сәйкес келетінін бағалау. Анықтық мыналармен қамтамасыз етіледі:

- барлығына түсінікті сөздерді қолдану;
- бұл сөздерді анық және дұрыс мағынада қолдану;
- қабылданатын дәлелдер (дәлелдер келтіру) және логикалық сөйлеу стратегиясы.

Бүгінгі таңда қарым-қатынаста анықтыққа назар аудару азайып барады: тітіркендіргіш және негізсіз шетелдік сөздер тұтастай түсінуді қиындатады. Қарапайым адамдар өздерін ыңғайсыз сезінеді, олар көбінесе бір нәрсені түсінбейді, кейде алданып қалғандай әсер алады. Мысалы, олар банктегі несие келісімімен танысқан кезде, оларға шет тілінде сөйлесіп жатқандай көрінеді. Жұмыс берушілердің жарнамаларында шет тіліндегі лауазым атаулары соншалықты көп, сондықтан қарапайым оқырман олардың көбін естімеген: ризлтор, мерчендайзер, дистрибьютор, промоутер, супервайзер.

Г.Г.-нің айтуынша. Молчанованың айтуынша, мәдениет пен тілдің синергиясының тип түзуші параметрі және мәдени маңызды белгісі - лексиконның халықаралықтануы, яғни тіл элементтерінің көбеюі арқылы тілдің мәртебесі мен беделінің артуы болып табылатын «пакаронизация» [5, 149].

2. Сұлулық (красота / beauty).

- Сөйлеу эстетикалық тұрғыдан әдемі болуы керек.

– Мұнда көркемдік құралдар, стилистикалық әдістер, логикалық тепе-теңдік маңызды.

- Стилль әуезді, баурап алатын болуы керек.

Мысалы: метафора, жандандыру (анимация), поэтикалық өрнектерді қолдану.

3. Тазалық (чистота / purity).

– Сөйлеуде нормадан ауытқып кететін, бөтен, дөрекі, жаргон немесе жаргон сөздер болмауы керек.

- Тіл әдеби нормаларға сәйкес мәдени тұрғыдан орынды болуы керек.

Мысалы: Жаман: «Бұл нәрсе керемет!»

Жақсы: «Бұл өнім өте жоғары сапалы».

4. Орындылық (уметность / орындылық).

- Сөйлеу мәнмәтінге, аудиторияға және жағдайға сәйкес келуі керек.

– Ресми ортада ол ресми әңгімеде еркін, бірақ мәдени тұрғыдан орынды болуы керек.

Қорытынды

Бүгінгі таңда әлемде қарапайым адамдарға түсінуге қиын ауызекі тіл сөздері шамадан тыс қолданылып жатқаны атап өтілді. Бұл қарым-қатынас процесінде бірқатар қиындықтар туғызады. Нәтижесінде, лингвэкология қазіргі заманғы тіл білімінде осы мәселелерді зерттейтін жаңа бағыт ретінде пайда болды.

Лингвистикалық экология – ұлттық тілдің жағдайы туралы объективті ақпарат алу қажеттілігіне жауап ретінде пайда болған ғылыми пән. Оның мақсаты – негізгі үрдістерді талдау, ықтимал «аурулар» (яғни, тілдік бұзылулар) туралы ерте ескерту және қарым-қатынастың ең маңызды құралы тілді теріс әсерлерден қорғау. Егер тілдік орта тиісті стандарттарды белгілеп қана қоймай, сонымен қатар белгілі бір тұлға түрін қалыптастырса, онда тілдік экологияның әлеуметтік маңызы одан да арта түседі.

Тіл біліміндегі жаңа бағыт - эколлингвистиканың пайда болуы мен дамуы, оның көптеген салаларымен қатар, лингвистиканың тек тіл құрылымы мен оның таксономияларына бағытталған ғылым болудан бас тартып, қазіргі уақытта әлеуметтік ғылымдар мен тіл мен мәдениет мәселелерін шеше алатын белсенділікке бағытталған, тіпті пәнаралық пәнге айналғанын көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Алпатов В.М. 150 языков и политика. 1917-2000. Социоллингвистические проблемы СССР и постсоветского пространства. – М.: КРАФТ + ИВ РАН, 2000. – 223 с
2. Карасик В.И. Языковые ключи. — Волгоград: Парадигма, 2007. – 97. – 519 с

3. Мананков А.В. Проблемы интегративной экологии// Педагог. Наука, технология, практика. - Барнаул.: Барнаульский гос.пед.ун-т. -2000. - №8
4. Мечковская Н.Б. Общее языкознание. Структурная и социальная типология языков: учеб. пособие. - М.: Флинта: Наука, 2001. 312 с
5. Молчанова Г.Г. Терминологический код как субязык для специальных целей (LSP) в журнале “Когнитивные исследования языка”, издательство “Общероссийская общественная организация Российская ассоциация лингвистов-когнитологов” (Тамбов). – 2024. – № 4 (60). – С.149-156.
6. Пылаева Е.М. К вопросу об эколингвистике в свете современных эволюционных исследований // Культура и образование. – Февраль 2014. – № 2. -URL: <http://vestnik-rzi.ru/2014/02/1367>
7. Рахилин. В.К., Благосклонов. К. Н. Охрана природы и экологии. Термины и сущность// Философские науки . - 2000.№1. – с. 139 – 142
8. Розенберг. Г. С. Анализ определенной понятия “экология”//Экология. – 1999. - с. 96.
9. Fill A. Ecolinguistics – State of the Art 1988 // Arbeiten aus Anglistik 255. und Amerikanistik. – Band 23. Heft 1. –Tubingen, 1998
10. Энциклопедический словарь юного натуралиста / Под ред. Е.Е. Сыроечковского. - М., 1981 С.
11. <https://pusic.ucoz.ru/publ/3-1-0-19>
12. <https://cyberleninka.ru/article/n/funktsionalno-deyatelnostnye-podhody-v-lingvistike>

ЭКОЛИНГВИСТИКА КАК НАУКА – ЯЗЫК И ОКРУЖАЮЩАЯ СРЕДА

Наралиева Шахло Джамаловна,

Доктор философии педагогических наук (PhD)

Республика Казахстан, университета Жумабека Ташенева,

руководитель отдела академической мобильности

naralieva_s@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5064-2605>

Аннотация. В статье рассматривается экологическая лингвистика, являющаяся одним из новых направлений антропоцентрической парадигмы, её возникновение, этапы становления и развития. Также в рамках лингвоэкологического подхода языки и тексты анализируются с точки зрения «экологии» и показана роль языка в решении экологических проблем.

Ключевые слова: антропоцентрическая парадигма, экологическая лингвистика, экология языка, лексическая эрозия, языковая среда, деградация, восстановление.

ECOLINGUISTICS AS A SCIENCE – LANGUAGE AND THE ENVIRONMENT

Naralieva Shakhlo Dzhamalovna,

Doctor of Philosophy of Pedagogical Sciences (PhD)

Republic of Kazakhstan, Zhumabek Tashenev University,

Head of Academic Mobility Department

naralieva_s@mail.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5064-2605>

Abstract. This article examines ecological linguistics, a new approach to the anthropocentric paradigm, its origins, stages of formation, and development. Within the

framework of the linguaecological approach, languages and texts are analyzed from an ecological perspective, demonstrating the role of language in addressing environmental issues.

Key words: anthropocentric paradigm, ecological linguistics, ecology of language, lexical erosion, language environment, degradation, restoration.

XFTAP 16.01.01

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ ТҮР-ТҮС АТАУЛАРЫНЫҢ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДЕГІ ЛИНГВОМӘДЕНИ СЕМАНТИКАСЫ

Айтқулова Г.А., PhD филология докторы, Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ.

Тәліпбек Ф., Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ, 4 курс студенті

Нұсқабай М., Педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы

Ж.А.Тәшенев атындағы университеті АҚ

Аңдатпа. Мақалада қазақ тіліндегі сөз мәйегі саналатын мақал-мәтелдердің танымдық, көркемдік, тілдік сипаттары қарастырылады. Ұлттық тілдің шұрайы ауыз әдебиеті үлгілерінде жақсы сақталғаны белгілі. Солардың бір парасы ата-бабамыздан бізге жеткен мақал-мәтелдер мен фразологиялық тіркестер. Мұндай паремияларда ежелден келе жатқан ұлттық таным мен мызғымас түсінік, көркемдік сапа мен тілдік дәлдік бар. «Мақал-сөздің мәйегі» дейтініміз сондықтан. Мақал-мәтелдер ұлттың көркемдік ойлау жүйесінен, салт-санасынан мол ақпар беріп қана қоймай, тәлім-тәрбиеде де үлкен міндеттер атқарған. Сол себепті де олар тіліміздің «пайдалы қазбалары компенеті» есебінде саналады.

Мақаламызда мақалада паремиялардың тілдік қолданыстағы мысалдары келтіріліп, олардың лексикалық мағыналары ашылып, қолданыстағы мысалдары келтіріледі. Ұлттық көркемдік таным мен кеңістіктегі сөз жасау тәсілдерінің ең қуаттысы мен құнарлысы - паремиялық тіл бірліктері екендігі даусыз. Онда ғасырлар бойы қалыптасқан алуан түрлі когнитивті ақпараттар жинақталған. Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты қазақ тіл білімінде паремияларға байланысты: алтын, күміс, алмас, гауһар, тас, кен және т.б. сөздерге қатысты паремиялық тіл бірліктерінің ұлттық-мәдени және танымдық сипатын ашу.

Біз қарастырған мақал-мәтелдер өне бойына ұлттық болмысты мейілінше мол жинастырған мәдени құндылықтар есебінде «әлемнің тілдік бейнесін» және тілдің когнитивтік қызметін, оның басты концепттерін айқындайды. Паремиялар тұспалды, ауыспалы ойларды беру, салыстыру, шендестіру тәсілдерін қолдану арқылы ұлттық көркемдік-танымдық түсініктерді қалыптастырады. Сөз таным когнитивтік лингвистиканың басты зерттеу объектісі. Сол себепті де тілімізде асыл тастарға байланысты айтылған мақал-мәтелдердің тілдік ерекшеліктері мен лингвомәдени болмысын ашу бүгінгі күннің өзекті мәселесі болып табылады. Лингвистикалық тұрғыда асыл тастар компонентті паремияларға жекелей тоқталып, олардың лингвомәдени танымындағы когнитивті болмысы, халық қолданысындағы ерекшелігі айқындалды. Зерттеу барысында лексика-семантикалық топтар бойынша талдау әдісі мен когнитивті әдіс тәсілдерді кешенді түрде қолданылды.

Кілт сөздер: концепт, когнитивтік лингвистика, паремиялық бірліктер, алтын, күміс, ақ, қара.

Зерттеу мақаламызда қазақ тіліндегі паремиялардың когнитивтік сипаты ашылып, концептілік өрісі аясында фразеологиялық сөз тіркестерінің танымдық ерекшеліктері зерттелді. Ғылыми мақаланың мақсаты – қазақ тіл білімінде паремиялардың ұлттық-мәдени және танымдық сипатын ашу, оларды танымдық, тілдік тұрғыдан саралау болмақ.

Зерттеудің нәтижесінде тіліміздегі паремиялардың семантикалық мағынасы ашылып, қанда концепттерістерді анықтау арқылы ментальдық-когнитивтік модельдері көрсетілді. Зерттеу пәні ретінде танымдық семантика, когнитивті лингвистика, салғастырмалы тіл білімі, паремиология секілді тіл білімінің іргелі салалары қарастырылды. Зерттеу нысаны қазақ тіліндегі паремиялардағы лингвомәдени сипаттағы тілдік бірліктер.

Түр-түс атауларына қатысты мақал-мәтелдер тілімізде сан алуан тақырыптық мазмұнымен, түрлі мағына үстеуімен ерекшеленеді. Біз зерттеуімізде ақ, қара, қызыл, жасыл, көк сөздеріне қатысты мақал-мәтелдердің танымдық ерекшеліктерін талдағанда халық қолданысындағы мақал-мәтелдер үлгісін негізге алдық және де бізге дейін паремиологиялық бірліктерді этнолингвистика тұрғысынан зерттеген ғалымдар еңбегін зерттеу мақаламыздың әдіснамалық, теориялық негізі ретінде пайдаландық.

Халықтың сан ғасырлар бойы басынан өткерген өмір шындығына, тұрмыс-тіршілігіне сай туған мақал-мәтелдер сол халықтың тарихи даму үдерісіне, ырым-нанымдарына, салт-дәстүріне, ұғым-түсініктеріне байланысты туып қалыптасты және өзінің образды бейнелігіне сай көркемдік танымы үлгісі ретінде тарихи жадында сақталды, сөз символдары болып сақталды. Қазақтың мақал-мәтелдердің когнитивтік, лингвомәдени, семиотикалық аспектілерін антропоэкетілік парадигмасы аясында зерттеу ұлттың мәдени игіліктерінен, күнделікті тұрмыс-шаруашылығы құндылықтарының жинақталған тілдік деректерден хабардар болуға жол ашады.

Күллі адамзаттың рухани-мәдени игілігі болып табылатын әлемнің тілдік бейнесі жер бетіндегі сан түрлі этностардың дүние болмысқа деген көзқарасы мен танымын танытып қана қоймайды, байырғы салт пен сананың тілдік көрсеткіші болып табылады. Паремиялардың семантикалық мағынасын ашу, когнитивтік қызметін айқындау – тілі біліміндегі маңызды мәселенің бірі. Адамның белгілі бір жағдаятқа, ситуацияға, өмірқұбылыстарына байланысты санасында бейнеленген көркемдік таным сыртқа образды, бейнелі сөз тіркестері арқылы шығып, эмоционалды-экспрессивті қатқал ие болады. Мұндай паремиялық бірліктер танымның алғы шарттары, танымның құралы екендігін жоққа шығара алмаймыз. Адам болмысы мен танымның ара қатынасындағы басты құрал тіл екендігін В. Гумбольд та айтқан болатын.

Ата-бабаларымыздан сан ғасырлар тоғысында бізге мирас болып қалған астарлы да асыл, ұлағатты даналық ойдың мәйегі болған мақал-мәтелдер қазақтың ұлттық болмысын нақ бейнелейтін болғандықтан, паремиялардың тілдік табиғатын ашу халқымыздың бүтін бір бейнесін танумен пара-пар. Демек, мақал-мәтелдерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеу халық өмірін, философиялық түсінігін, ерлік рухын, әдет-ғұрпын тануға жол ашады. «Мақал-мәтел түрінде ащы шындық кемшілікті айғақтап ғана қоймайды, сонымен бірге, этноәлеуметтік ортаның сол кемшіліктен арылуына немесе сол кемшілікті қайталамауына ықпал жасайды. Осы орайда, қоғамдық-әлеуметтік өмірді ретті де жөндем етуде сыни мақал-мәтелдер мән мағынасы жағымды мақал-мәтелдердің әсер-ықпалы бірдей деуге болады. Өйткені, жамандықтан жерініп, жақсылыққа еміп отыру – адам қоғамын шындап келе жатқан жағымды үрдістердің бірі.

Кіріспе

Соңғы уақытта тіл мен ойдың байланысын зерттейтін лингвистикадағы антропологистикалық бағыттың қазақ тіл білімінде кең өріс алуы бұл қоғамдық қажеттіліктен туындап отырғаны ақиқат. «Себебі, қоғам өзгеруі, онымен байланысты сана жаңғыруы құндылықтарымызды бағалауға қатысты бұрын қалыптасқан қағидалар мен ғылыми зерттеу нәтижелеріне де ұлттық таным мүдде тұрғысынан қарауды қажет етеді» [1, 192]. Тіл қызметін кешенді түрде зерттеуді талап ететін когнитивті лингвистика қазіргі қоғамындағы сана мен ұлтты біртұтастықта қарастыру үшін таптырмас құрал екендігі шындық. Жаһандану үдерісі кеңістігінде тіл біліміндегі зерттеулер тіл мен ойдың, таным

мен мәдениеттің өзара сабақтастығын зерделеу арқылы ұлттық мәдени-рухани қазынамызды танып білуге зор мүмкіндік береді.

Қазіргі таңда, тәуелсіздігімізді ту етіп көтергелі бергі уақытта, бұрынғы ата-бабаларымыздан құнды мұра болып қалған қазақ мақал-мәтелдерін сөз еткенде, танымдық бейнелілігі хақында айтылатын да салыстыратын да мәселелер табылады. Заман мен қоғам әр дәуірде басқа болғанмен әр заманда шығарылған мақал-мәтелдердің бағынатын түп тамыры ол халқымыздың жүріп өткен сан ғасырлардағы тіршілік бейімдері мен салт дәстүрімізге бағытталған. Қазақ ел болғалы өз мемлекетін нығайтуға бағытталған шаралардың бастауында өз халқының табиғатына сай айтылған мақалдар сол халықтың салт дәстүрі мен сенім-нанымдарын бетке ұстаған.

Ұлтымыздың әр дәуірдегі ой-толғамдары мен тұрмыс-тіршілігі, салт-дәстүрінен, жүріп өткен тарихынан хабар беретін мақал-мәтелдерді танымдық тұрғыда зерттеу арқылы қазақ халқына тән ұлттық нақыштар мен мәдениетіміздің сан қатпарлы үлгілерінен хабар алатындықтан, зерттеу жұмысымыздың маңызы арта түседі. Халқымыздың ұққаны мен түйгені, танымы мен талғамы, өмірдегі құбылысты өзінше бағалап, философиялық оймен тұжырымдап беруі арқылы өз ұрпағына өнегелі тәрбие құралы болатындай асыл қазыналы ой орамдарымен талайды таң қалдырарлық тілдік бірліктер арқылы тура жолды сілтеп отырғанына күмән жоқ.

Ата-бабаларымыздан сан ғасырлар тоғысында бізге мирас болып қалған астарлы да асыл, ұлағатты даналық ойдың мәйегі болған мақал-мәтелдер қазақтың ұлттық болмысын нақ бейнелейтін болғандықтан паремиялардың тілдік табиғатын ашу халқымыздың бүтін бір бейнесін танумен пара-пар. Демек, мақал-мәтелдерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеу арқылы халық өмірін, философиялық түсінігін, ерлік рухын, әдет-ғұрпын тануға жол ашады. «Мақал-мәтел түрінде ащы шындық кемшілікті айғақтап ғана қоймайды, сонымен бірге, этноәлеуметтік ортаның сол кемшіліктен арылуына немесе сол кемшілікті қайталамауына ықпал жасайды. Осы орайда, қоғамдық-әлеуметтік өмірді ретті де жөндем етуде сыни мақал-мәтелдер жағымды мақал-мәтелдердің әсер-ықпалы бірдей деуге болады. Өйткені, жамандықтан жерініп, жақсылыққа емініп отыру адам қоғамын шындап келе жатқан жағымды үрдістердің бірі [2, 598].

Паремиялық тіл бірліктерін орыс тіл білімінде зерттеп зерделеген біршама ғалымдардың ішінде (Г.Л. Пермяков, З.К. Тарланов, Л.Б. Савенкова, Г.Д. Сидоркова және т.б.) Г.Л. Пермяков әлемдегі әртүрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің салыстырмалы-типологиялық тұрғыдан ұқсас болу мәселесін қарастыра келіп, негізгі айырмашылық себептерін «олардың этикалық, географиялық ерекшелігінде» деп түсіндіреді және мақал-мәтелдерге мынадай анықтама береді: «өмірлік жағдаяттардың мәні ашылатын, мазмұны мен мағынасы терең тілдік оралымдар» [3].

Қазақ паремиологиясын этнолингвистикалық бағытта зерттеуді алғаш қолға алған академик Ө. Қайдар мақал-мәтелдердің танымдық қызметін «Біле, білсек, халықтың дүниетанымын, болмыстың объективтік заңдылықтарын, тылсым табиғаттың сан алуан сырын ұққысы келген философ ғалымдар да халықтың өткен өмірін, әлеуметтік-экономикалық жағдайын, әдет-ғұрпы мен діни наным-сенімдерін зерттегісі келген экономист, тарихшы этнограф ғалымдар да, тәрбие, дидактика мәселесіне байланысты педагогтар да, ауыз әдебиетіне тән көркем сөз поэтикасын зерттеушілер де, сондай-ақ басқа ғалымдардың өкілдері де мақал-мәтел табиғатынан өзіне қажетті мол мағлұмат табатыны сөзсіз» [4, 221], деп тұжырымдайды. Д.Д. Динаева мақал-мәтелдерді прагма-когнитивті аспектіде зерттеген ғалым. Ол «мақал-мәтелдер халық танымындағы ұғымдармен тікелей байланысты. Олар –ұлттық менталитетті танытатын тілдік көрсеткіш. Осыған орай мақал-мәтелдердің пресуппозициясы мен имплицитталі мағынасын түсіну адамда болуға тиісті білім аясының деңгейіне келіп тіреледі. Білім аясы танымдық қызметпен, яғни адамның ойлау жүйесімен байланысты» [5, 122], деп пайымдайды.

Ата-бабаларымыздан сан ғасырлар тоғысында бізге мирас болып қалған астарлы да асыл, ұлағатты даналық ойдың мәйегі болған мақал-мәтелдер қазақтың ұлттық болмысын нақ бейнелейтін болғандықтан, паремиялардың тілдік табиғатын ашу халқымыздың бүтін бір бейнесін танумен пара-пар. Демек, мақал-мәтелдерді лингвомәдениеттанымдық тұрғыдан зерттеу халық өмірін, философиялық түсінігін, ерлік рухын, әдет-ғұрпын тануға жол ашады. «Мақал-мәтел түрінде ащы шындық кемшілікті айғақтап ғана қоймайды, сонымен бірге, этноәлеуметтік ортаның сол кемшіліктен арылуына немесе сол кемшілікті қайталамауына ықпал жасайды. Осы орайда, қоғамдық-әлеуметтік өмірді ретті де жөндем етуде сыни мақал-мәтелдер жағымды мақал-мәтелдердің әсер-ықпалы бірдей деуге болады. Өйткені, жамандықтан жерініп, жақсылыққа емініп отыру адам қоғамын шындап келе жатқан жағымды үрдістердің бірі.

Паремиялық тіл бірліктерін орыс тіл білімінде зерттеп зерделеген біршама ғалымдардың ішінде (Г.Л. Пермяков, З.К. Тарланов, Л.Б. Савенкова, Г.Д. Сидоркова және т.б.) Г.Л. Пермяков дүние жүзіндегі түрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің сәйкес келуі мәселесін қарастыра отырып, түрлі халықтардың мақал-мәтелдерінің негізгі айырмашылығы олардың этикалық, географиялық ерекшелігінде» деген қорытындыға келеді де, мақал-мәтелдерге мынадай анықтама береді: «өмірлік жағдаяттардың мәні ашылатын, мазмұны мен мағынасы терең тілдік оралымдар.

Талдаулар мен нәтижелер

«Мақал дегеніміз – халықтың ғасырлар бойғы дүниетанымы, тәжірибесі жинақталып берілген, мазмұны жағынан ғибрат, өсиет сияқты, ізгі қасиеттерді уағыздайтын, құрылымы жағынан әрі көркем, әрі ырғақты, ықшам нақыл сөз» [6, 197]. «Паремия» грек тілінен аударғанда «нақыл сөз» деген мағынаны білдіреді. Паремиялогия – паремияларды зерттейтін лингвистиканың бір саласы. Қазақ тілінің сөздік қоры паремияларға өте бай. Отандық тіл білімінде паремиялогия саласының дамуына үлес қосқан ғалым Ә. Қайдар болды. Тіл білімінің жаңадан дамып келе жатқан салаларының бірі – лингвомәдениеттану тұрғысынан мақал-мәтелдерді тіл мен мәдениетке қатысты зерттеудің маңыздылығы артқан тұста пайдалы қазбалар компонентті паремияларды жинақтау, талдау когнитивті болмысын ашу – ұлттық болмысымен ерекшеленетін тілдік деректерге қол жеткізуге мүмкіндік береді. «Мәдениетті танып білудің құралы – тіл» деп тұжырым жасаған Ә. Қайдар: «Бұл мәдениет – әрбір этносқа тән белгілі бір табиғи-әлеуметтік ортаға сәйкес қалыптасатын құбылыс.

Өмір – тіршілік салты да, ортақ тіл, ортақ дүниетаным, ортақ психология т.т. – осының бәрін біз этнос мәдениетінен таба аламыз. Ал, соның бәрін танып-білудің ең басты құралы – тіл екендігін мәдениеттанушы ғалымдардың бәрі мойындайды» [7, 282], «Культура- это мысли людей, а также действия и результаты этих действий. Частью культуры являются верования, знания и жизненные ценности. Культура разделяется всеми членами общества и передается последующим поколениям; она обладает внутренней логикой, символична и помогает людям приспособиться к среде обитания, как природной, так и социальной» [8, 17]. «Тіл ұлт мәдениет» үштігі негізінде мақал-мәтелдерге когнитивтік талдау жасау жолында ұлттың паремиялогиялық қорындағы этностан мұра болып келе жатқан тілдік оралымдардың лингвомәдени, семиотикалық аспектілерін ашатын боламыз.

Түр-түс атауларына қатысты мақал-мәтелдер терең ойды аядай қалыпқа сыйғызған халық даналығын, шешендігі мен асқан шеберлігін танытатын ұлттық сипатқа ие мәдени ентаңбалы тұрақты орамдар ретінде паремиялогиялық қорымыздың маңызды деген тармағы болып табылады. Әрбір халықтың тарихи даму кезеңдеріндегі сан алуан өзгерістер тілдің лексикалық-грамматикалық жүйесінде өзіндік із қалдырып отырғаны пайдалы қазбалар компонентті мақал-мәтелдерді танымдық тұрғысынан зерттеуде мынадай тұжырымға келеміз:

- Түр-түс атауларына қатысты мақал-мәтелдер паремиялардың өне бойында ұлттың, халықтың, тұтас этностың ұжымдық тәжірибесі, танымы мен ұлттық реңктегі мәдениеті, рухани болмысы ментальды-когнитивтік түрінде таңбаланған;

- Қазақ этносының танымдық, когнитивті болмысы түр-түс атауларына қатысты мақал-мәтелдер байланысты тілімізде айтылатын мақал-мәтелдер материалдары негізінде осы уақытқа дейін жүйелі түрде зерттелмеген;

- Қазақ тіліндегі Түр-түс атауларына қатысты паремиялар ғаламның тілдік бейнесіндегі өзекті мәдени концептілердіңментальды құрылымдарын құрайды.

Ақ түсіне қатысты мақал-мәтелдердің мәдени концептісі: тазалық, адалдық, жақсылық, қасиеттілік болып келеді. Мысалы: *Ақ жүректен ақиқат туады. Аққа құдай жақ. Ақ түйенің қарны жарылды. Ақ жол тілеу.*

Ақ түс – қазақ мәдениетінде ең жоғары құндылықтарды бейнелейтін сакралды түс. Адалдық, әділдік, береке, қуаныш «ақ» арқылы символданады.

Қара түсіне қатысты мақал-мәтелдердің мәдени концептісі: тереңдік, қауіп, күш, ауырлық, бірақ кейде – тұрақтылық, негіз. Мәселен, *Қара жерден күш алған. Қара шаңырақ иесі. Қара түнекке жолықты. Қара халық.* Қара түс екіұдай мағынада: бір жағынан – ауыр, қараңғы, қауіпті; екінші жағынан – тектілік пен берік негіз (қара шаңырақ).

Көк түсіне қатысты мақал-мәтелдердің мәдени концептісі: аспан, тылсым, тәңірлік, ерлік, еркіндік. Мәселен, Көк бөрідей күшті. Көкке қолы жетті. Көк найзадай жарқ етті. Көк түс – көне түркілік дүниетанымдағы Тәңір символы. Мақал-мәтелдерде батырлық, рух биіктігі, еркіндік концептісі көрінеді.

Қызыл түсіне қатысты мақал-мәтелдердің мәдени концептісі: от, қан, өмір, сұлулық, отты мінез. Мәселен, қызыл жарқылдың тезі жоқ. Қызыл ит қасқыр болмайды. Қызылдың аты қызыл. Қызыл тіл – қылыштан өткір.

Қызыл – күштің, қызбалықтың, өмір энергиясының түсі. Қазақ ойлауында қызыл – ескертуші және қауіп тудыратын түс ретінде де пайдаланылады.

Сары түс түсіне қатысты мақал-мәтелдердің мәдени концептісі: шыдам, уақыт, даналық, күз, мұң. мәдени концептісі: Мәселен, Сары уайымға салынба. Сары қарын бала. Сары күздің сарғаюы. Сары түс уақыт, өткіншілік, күту, мұң-сезімдермен астасады. Мақалдарда психологиялық реңк басым. *Сабыр түбі-сары алтын.* Адам бойындағы ең бір жақсы қасиеттердің бірі – шыдамдылық. «Сап-сап көңілім, сап көңілім! Сабыр түбі – сары алтын. Сабыр қылсаң жайынды, Білер ме екен бекзатым?» [9, 45].

Жасыл түсіне қатысты мақал-мәтелдердің мәдени концептіс өсім, тіршілік, көктеу, жаңару. Мәселен, Жасыл желекке бөлену. Көкті жұлғанмен, көктем келмес. Жасыл түс табиғаттың жаңаруы, жастық пен өміршендікті білдіреді.

Түр-түс атауларының мақал-мәтелдердегі концептуалдық жүйесі

Қазақ мақал-мәтелдеріндегі түстер төмендегі концептілік жүйені құрайды:

Түс	Негізгі мәдени мағынасы	Образдық өрісі
Ақ	игілік, адалдық	рухани тазалық, қуаныш
Қара	күш, ауырлық, негіз	қара түн, қара жер, қара ел
Көк	рух, биіктік, еркіндік	көк аспан, көк бөрі
Қызыл	от, қан, эмоция	қызыл тіл, қызыл от
Сары	уақыт, мұң, шыдам	сары күз, сары уайым
Жасыл/көк	тіршілік	көктеу, көктем

Бұл жүйе қазақ дүниетанымындағы дуалистік модельмен байланысты: ақ – қара, жарық – қараңғылық, өмір – өлім, жақсылық – жамандық. Түстер – мәдени код: мақал-мәтелдерде түстер арқылы халықтың этикалық нормасы, өмір философиясы берілген. Түстер – символдық жүйе: әр түс өз концептісімен бірге келеді. Түстер –

дүниетаным моделі: қазақ халқының әлем картинасы түстер арқылы бағытталады. Түстер – антропоцентрлік құбылыс: адам мінезі, психологиясы, тағдыры түстермен сипатталады. Түстер – этномәдени жад: салт-дәстүр, мифологиялық түсініктер мақалдар мен мәтелдерде сақталған.

Қорытынды

Халықтың басынан өткен, өмір шындығына сай туған мақал-мәтелдер қай халықтың болмасын өзінің даму тарихындағы ырым-нанымдарына, салт-дәстүріне, ұғым-түсініктеріне байланысты сүйкімді сөз образдары мен сөз символдары болып табылады. Мақал-мәтелдердің когнитивтік, лингвомәдени, семиотикалық аспектілерін антропоэзектілік парадигмасы аясында зерттеу қазақ ұлтының мәдени құндылықтарынан, күнделікті тұрмыс-шаруашылығы құндылықтарының жинақталған тілдік деректерден хабардар болуға мүмкіндік береді. Күллі адамзаттың үлкен жетістігі болып табылатын әлемнің тілдік бейнесі жер бетіндегі сан қилы этностардың дүниеге деген көзқарасы мен салт-санасының ұлттық көрсеткіші болып табылатындықтан, паремиялардың семантикалық тұрғыда когнитивті болмысын ашу көп аспектілі мәселе болып табылады. Адамның белгілі бір жағдаятқа, өмірлік құбылысқа деген санасының бейнелі түрде эмоционалды-экспрессивті тұрғыда жауап бере отырып, сол түйінді мәселенің шешімін осы мақал-мәтелдердің көмегі арқылы тоқсан ауыз сөздің түйінін жеткізу барысында ұрпағын тәрбиелеп, дұрыс бағыт бағдар беріп отырған қазақ халқының сөздік қоры паремиялық бірліктерге өте бай.

Ұлттық менталитеттің туындысы ретінде және мәдениетті қалыптастыратын маңызды категория ретінде ана тілінің мағынасын түсіну тілді (ең алдымен, оның сөздік қорын) халық рухының «болмыс үйінің» гипостазында түсіндіруге деген ұмтылысты тудырады. Мақал-мәтелдердің пайда болуы тереңде жатыр, олардың біріншісі қашан пайда болғанын анықтау өте қиын. Мақал-мәтелдердің фольклорға қатыстылығы олардың ауызша берілу сипатында болғандығын көрсетеді. XX ғасырда мақал-мәтелдерді зерттеудің дәстүрлі тәсілдерінен басқа (фольклористік, әдеби, лингвистикалық) лингвомәдениеттану пайда болды. Лингвомәдени талдауы елдің тарихын, оның мәдениетін, өмірін және т.б. қамтитын сыртқы факторлармен тығыз байланысты лингвистикалық елтану аспектілерін зерттеу ұлттық-мәдени семантикасы бар мақал-мәтелдердің қосымша семантикалық реңктерін нақтылауға немесе анықтауға көмектеседі. Мақал-мәтелдер халық надандықтың бұғауынан босатылған кезде пайда болды және адамдардың айналасындағы құбылыстар туралы ойлана бастаған тұста кең етек жая бастады. Мақал-мәтелдерде ежелгі адамдар ұрпақтарына адамгершілік ережелерін берді, сақтық, табиғатты құнды бақылау нормаларын үйретіп отырды. Ұлттың паремиологиялық жүйесін зерттеу адам ақыл-ойының даму тарихын зерттеу үшін өте маңызды, өйткені олар халықтың ішкі өмірін, оның айрықша қасиеттерін көрсетеді, өткенді болашақпен, отбасылық өмірмен және ұлтпен, ұлтпен байланыстырады.

Мақал-мәтелдер – халық өмірін бәз қалпында бейнелейтін, өмір-тіршілігін бейнелі түрде сипаттайтын, ментальды тұрғыдан игере алатын, өмірлік ситуацияларға тілдік-танымдық тұрғыдан толық жауап бере алатын, сөйтіп ұлттық болмысты танытатын тілдік көрсеткіш. Паремиялардың бір жағдаятқа байланысты ой қорытындыларды айтуда фразеологиялық тіркес күйінде де, сөйлем түрінде де кездесе береді. Түр-түс атауларына қатысты айтылған мақал-мәтелдерді этнолингвистика асында зерттеу барысында көбінесе ауыспалы мағыналарының тілдік табиғатын ашып, танымдық келбетін зерделедік. Қазақ тіліндегі Түр-түс атауларына байланысты атылатын паремиялардың ұлттық болмыстың сипатын ашудағы алуан түрлі уәждер мен айтылу тарихына тоқталдық. Паремиологиялық дүние бейнесінде қалыптасқан «тіл мен таным» сабақтастығы негізінде пайда болған «алтын, күміс» концептілері әртүрлі мағыналық қатынаста ауыз әдебиетінің озық үлгілері мен көркем әдебиетте кең өріс алғандығын жағымды құбылыс тудырушы ретінде адам санасында қалыптасқанын айтуға болады.

Ойымызды қорытындылап айтатын болсақ, түр-түс атауларына қатысты паремиялар – ұлттың болмыс-бітімін, дүниеге көзқарасын, рухани-мәдени құндылықтарын ұлттық таным қорында жинақталған таңбалар. Қазақ халқы ғасырлар бойы жинақталған өмірлік тәжірибелерін, ой-танымдарын осы мақал-мәтелдер арқылы ұрпақтан ұрпаққа жеткізіп отырған. Демек, адам санасында қалыптасқан ақиқат дүниенің бейнесі арқылы сақталатын тілдік қорды зерттеп, зерделеуде паремиялардың танымдық ерекшеліктері мен тілдік табиғатын ашудың білімі ғылымында жалғаса беретін үрдіс екендігі даусыз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Абзал-Ай, 2014. – 640б.
2. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы. – Астана: Фолиант. – 2008. – 728б.
3. Пермяков Г.Л. Основы структурной паремиологии. – Москва: Главная редакция восточной литературы издательства «Наука», 1988. – 236с.
4. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 304б.
5. Динаева Б.Б. Қазақ мақал-мәтелдерінің прагма-когнитивті аспектісі: монография. – Астана, 2013. – 162 б.
6. Даль В.И. Пословицы русского народа. – Москва: Университетская типография, 1862. – 1154с.
7. Исаева Ж. И. Дүниенің паремиологиялық бейнесі (лингвомәдениеттанымдық аспект): филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02, – Алматы. 2007. – 31б.
8. Мирза М. Қазақ-ұйғырмақал-мәтелдер паремиологиялық жүйесі: филол. ғыл. канд. дисс. автореф.: 10.02.06 – Алматы. 2007. – 27 б.
9. Қанапина С. Ф. Қазақ тіліндегі мақал-мәтелдердің танымдық бейнелілігі (Ғ. Мұстафин, С. Мұқанов шығармалары негізінде): филол. ғыл. канд. ... автореф.: 10.02.02, – Алматы, 2006. – 31 б.

LINGUOCULTURAL SEMANTICS OF COLOR NAMES IN PROVERBS AND SAYINGS IN THE KAZAKH LANGUAGE

Aytkulova G.A., Talipbek F., Nuskabay M.

J.A. Tashenov University JSC, Shymkent

Linguocultural Semantics of Color Terms in Kazakh Proverbs and Sayings

Abstract. The article discusses the cognitive, linguistic features of proverbs and sayings containing minerals in our language. In addition, the article reveals the meanings and provides existing examples of paremias containing minerals. Proverbs that convey information from the history and national culture, customs and traditions of any nation are of particular importance in the Kazakh social society in the use of language as a means of national education. Throughout the existence of paremic language units, which are the most powerful and fertile of the ways of artistic expression of our language, a variety of cognitive information has been accumulated. The main purpose of the research article is to reveal the national-cultural and cognitive nature of the paremic linguistic units in Kazakh linguistics associated with the words: gold, silver, Diamond, stone, ore, etc. The proverbs and sayings analyzed by us are specific linguistic units that transmit, transfer national cultural characteristics, meanings, values and other cognitive entities in the cognition of the "linguistic picture of the world", which more and more unite national identity in our language. Here, the actual problem of today is the disclosure of linguistic features and linguistic and cultural reality of proverbs expressed in connection with words such as gold, silver. Linguistically, the minerals separately focused on component paroemias, revealed their cognitive identity in the linguocultural cognition, specifics in popular use. In the course of the study, the methods of analysis and the cognitive method of lexico-semantic groups were comprehensively used.

Key words: concept, cognitive linguistics, paremic units, Gold, Silver, Stone, ore

ЛИНГВОКУЛЬТУРНАЯ СЕМАНТИКА В ПОСЛОВИЦАХ И ПОГОВОРКАХ НАЗВАНИЙ ВИДОВ И ЦВЕТОВ В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Айткулова Г.А., Талипбек Ф., Нускабай М.

АО «Университет имени Ж.А. Ташенова», г. Шымкент

Лингвокультурная семантика цветоименований в казахских пословицах и поговорках

Аннотация. В статье рассматриваются познавательные, языковые особенности пословиц и поговорок, содержащих полезные ископаемые в нашем языке. Кроме того, в статье раскрываются значения и приводятся существующие примеры паремий, содержащих полезные ископаемые. Пословицы, передающие информацию из истории и национальной культуры, обычаев и традиций любой нации, имеют особое значение в казахском социальном обществе в использовании языка как средства народного воспитания. На протяжении всего существования паремических языковых единиц, являющихся наиболее мощными и плодородными из способов художественного выражения нашего языка, накоплена разнообразная когнитивная информация. Основной целью исследовательской статьи является раскрытие национально-культурного и познавательного характера паремических языковых единиц в казахском языкознании, связанных со словами: золото, серебро, Алмаз, камень, руда и др. Анализируемые нами пословицы и поговорки представляют собой специфические языковые единицы, передающие, переносящие национальные культурные особенности, значения, ценности и другие познавательные сущности в познании «языковой картины мира», которые все больше и больше объединяют национальную идентичность в нашем языке. Здесь актуальной проблемой сегодняшнего дня является раскрытие языковых особенностей и лингвокультурной действительности пословиц, высказываемых в связи с такими словами, как золото, серебро. В лингвистическом плане полезные ископаемые отдельно остановились на компонентных паремиях, выявили их когнитивную идентичность в лингвокультурном познании, специфику в народном употреблении. В ходе исследования были комплексно использованы методы анализа и когнитивный метод по лексико-семантическим группам.

Ключевые слова: концепт, когнитивная лингвистика, паремические единицы, золото, серебро, камень, руда.

УДК 14.35.09
МРНТИ 18.31.07

ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ К ПРОЕКТИРОВАНИЮ И ПРОИЗВОДСТВУ ОДЕЖДЫ: ИНТЕГРАЦИЯ ДИЗАЙНЕРСКИХ ПРАКТИК И ТЕХНОЛОГИЙ ЛЕГКОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ

¹Ким И.С., ²Туракулов Б.С., ³Рахимов Б.Ф., ⁴Байтелиева Ж.Е.

¹<https://orcid.org/0009-0006-7054-9818>; ²<https://orcid.org/0000-0002-4269-7614>;

¹магистр, старший преподаватель, ²к.т.н. доцент, магистр, ³старший преподаватель,

⁴магистр, старший преподаватель,

Университет им. Ж.А. Ташенова, г.Шымкент, Казахстан,

E-mail: valeri-7808@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается интеграция современных методологий дизайна одежды с технологическими достижениями лёгкой промышленности. Анализируются цифровое моделирование, виртуальное прототипирование, «умные» материалы, устойчивые текстильные технологии и производственные инструменты Индустрии 4.0 как ключевые факторы трансформации модного сектора. В экспериментальном исследовании представлена разработка параметрической модели верхней одежды с использованием программ 3D-симуляции и автоматизированных технологий раскроя. Полученные результаты демонстрируют повышение точности, сокращение отходов материалов и улучшение адаптивности дизайнерских решений к производственным условиям. Предложенная интегрированная модель «дизайн – инженерия – производство – устойчивость» улучшает взаимодействие между дизайнерами и производителями и способствует переходу к более эффективным, индивидуализируемым и экологически ориентированным системам разработки одежды.

Ключевые слова: дизайн одежды, лёгкая промышленность, цифровая мода, виртуальное прототипирование, интеллектуальные текстильные материалы, устойчивое производство, Индустрия 4.0, параметрическое моделирование.

Введение

Современная модная индустрия переживает качественный технологический переход. Цифровая трансформация производственных цепочек, внедрение систем автоматизации, развитие искусственного интеллекта и усиление экологической повестки меняют характер взаимодействия дизайнера и лёгкой промышленности. Если ранее дизайнерский процесс был преимущественно художественным, то сегодня он приобретает инженерные свойства: от проектирования формы — к проектированию системы жизненного цикла изделия.

В условиях растущей конкуренции, увеличения скорости рыночных циклов и запроса на кастомизацию именно интеграция дизайнерской и технологической составляющих становится определяющим фактором развития отрасли. Цель данной работы — системно исследовать направления, в которых дизайн одежды и технологии лёгкой промышленности взаимно усиливают друг друга, а также представить экспериментальное исследование, демонстрирующее возможности цифровых методов проектирования.

Развитие программных комплексов CLO3D, Browzwear VStitcher, Marvelous Designer и Gerber AccuMark позволяет переводить проектирование в объёмную цифровую среду. Виртуальное моделирование ускоряет создание коллекций, повышает точность посадки и снижает издержки на физические образцы.

Преимущества 3D-моделирования:

- мгновенное визуальное сравнение вариантов конструкций;
- анализ поведения ткани под разными физическими параметрами;
- выявление конструктивных ошибок до запуска производства;
- интеграция с автоматизированным раскроем.

Параметрический дизайн и кастомизация

Параметрический подход предполагает создание интеллектуальной модели, где параметры (обхват груди, длина изделия, коэффициенты прибавок) являются переменными, влияющими на форму и посадку. Пользователь или дизайнер может изменять параметры и мгновенно получать новый вариант изделия.

Данный подход обеспечивает:

- индивидуальную подгонку без полной переработки конструкции;
- возможность массовой кастомизации;
- сокращение времени подготовки лекал.

Современная индустрия активно использует “умные” материалы:

- влагорегулирующие мембраны;

- термохромные ткани;
- электротекстиль — ткани с интегрированной проводящей структурой;
- сенсорные волокна, реагирующие на давление или температуру.

Это открывает новые дизайнерские решения — от адаптивной спортивной экипировки до одежды для медицины и безопасности.

Современные бренды стремятся к снижению углеродного следа изделия:

- recycled полиэстер и нейлон;
- биоматериалы (мицелий, апельсиновое волокно, ананасовое волокно);
- моно-материалы, упрощающие переработку;
- натуральные красители и технологии водосбережения.

Особое внимание уделяется проектированию легкоразборных изделий, пригодных к ремонту, замене элементов или вторичной переработке.

Наиболее активно развиваются:

- автоматизированные раскройные комплексы;
- роботизированные швейные модули;
- системы машинного зрения для контроля качества;
- цифровые производственные платформы (PLM, ERP).

Современное производство интегрируется с цифровыми моделями дизайнера, обеспечивая бесшовную передачу данных.

-3D-печать позволяет создавать:

- элементы фурнитуры;
- прототипы обуви;
- гибридные текстильные структуры;
- адаптивные каркасные элементы одежды.

Для дизайнеров это новое поле экспериментирования.

Дизайнер становится полифункциональным специалистом:

- владеет цифровой инженерией;
- понимает физические свойства материалов;
- работает в среде виртуального производства;
- анализирует жизненный цикл изделия;
- взаимодействует с технологиями автоматизации.

В результате формируется профессия дизайнер-технолог новой генерации.

Модель включает четыре уровня:

1. Концептуальный — формирование художественно-функциональной идеи. Он объединяет творческое видение дизайнера, знания о материалах, анализ потребностей пользователя, современные социокультурные тенденции и производственные ограничения. На этом этапе рождается концепция, которая определяет весь дальнейший проектный процесс: от разработки формы и конструкции до подбора технологий изготовления.

2. Цифровой — 3D-создание формы, цифровые лекала, симуляция. Он обеспечивает точность, ускоряет сроки разработки, позволяет тестировать формы, посадку и функциональные свойства одежды до физического изготовления. Этот этап включает три взаимосвязанных блока: 3D-моделирование формы, создание цифровых лекал и симуляцию поведения материала и конструкции.

3. Инженерно-производственный — адаптация под реальные нагрузки, автоматизация. На этом уровне концептуальные и цифровые решения проверяются и адаптируются с учётом физических, технологических и эксплуатационных условий. Основная цель этапа — обеспечить надёжность, функциональность и технологичность изделия в условиях массового производства, сохранив при этом художественно-функциональную идею.

4. Экологический — анализ жизненного цикла, переработка, ремонтпригодность. Экологический этап проектирования одежды представляет собой системный подход к

устойчивости изделия на всех стадиях его существования — от выбора материалов до утилизации. Цель этого этапа — минимизировать негативное воздействие на окружающую среду, повысить ресурсосбережение и продлить срок службы изделия без потери его эстетических и функциональных свойств.

Эта схема связывает дизайнерский и производственный этапы единым цифровым потоком.

Например: Разработка модели пальто методом параметрического 3D-проектирования

Цель эксперимента — разработать и протестировать методику создания пальто с использованием параметрического 3D-проектирования, которая позволяет интегрировать художественные, функциональные и технологические требования на всех этапах проектирования, от концепции до производства.

Продемонстрировать возможности интеграции 3D-моделирования, параметрической конструкции и технологий автоматизированного раскроя при создании изделия верхней одежды.

Методика разработки пальто с использованием параметрического 3D-проектирования состоит из нескольких взаимосвязанных этапов, позволяющих объединить художественные идеи, инженерные расчеты и производственные требования:

Формирование художественно-функциональной идеи пальто: силуэт, стиль, декоративные элементы, функциональность.

Построение базового силуэта пальто с использованием параметрических зависимостей:

- масштабирование по росту и объему тела;
- автоматическое изменение длины рукавов, плечевых линий и талии;
- корректировка формы воротника и капюшона.

Настройка физических свойств ткани для виртуальной симуляции: плотность, растяжимость, деформация, драпировка.

Конвертация 3D-модели в параметрические лекала с автоматическим расчетом припусков на швы и линий соединений. Определение критических точек и контрольных меток для точной сборки изделия. Оптимизация лекал под автоматизированный раскрой и минимизацию отходов материала.

Для реализации методики использовались следующие цифровые и инженерные инструменты:

Категория	Назначение	Примеры
3D-моделирование	Создание формы и визуализация посадки	CLO3D, Browzwear VStitcher
Параметрические лекала	Автоматизация изменения размеров и раскроя	Optitex, Lectra
Симуляция ткани	Проверка драпировки, растяжимости, поведения под нагрузкой	CLO3D, Marvelous Designer
CAD/CAM интеграция	Подготовка лекал для автоматизированного раскроя	Lectra Modaris, Gerber AccuMark
Материалы и текстуры	Настройка физических свойств ткани	PLA утеплитель, мембрана 3L, полиэстер подкладки
Анализ экологичности	Оценка расхода материалов и вторичной переработки	встроенные модули LCA в CAD-системах

Этап 1. Создание параметрической базовой конструкции

На основе антропометрических данных (ОГ, ОТ, ОБ, длина спины, рост) создана базовая конструкция с вариативными параметрами:

- коэффициенты прибавок;
- угол наклона плеча;
- глубина проймы;
- длина рукава;
- высота воротника.

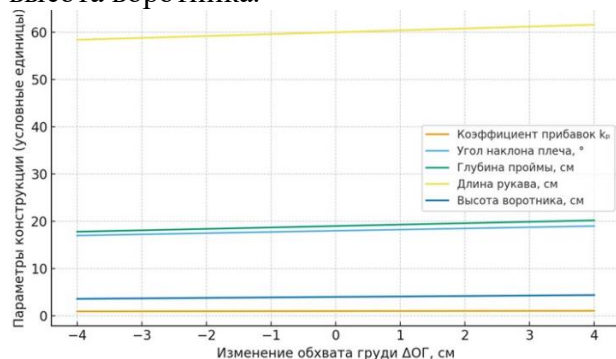

Рисунок 1 График влияния ОГ на параметры базовой конструкции

Модель реагировала на изменение значений, автоматически перестраивая форму изделия.

Этап 2. Виртуальная симуляция

На аватаре с заданными параметрами выполнена симуляция:

- анализ складкообразования;
- распределение натяжения ткани;
- оценка поведения утеплителя при движении.

Было выявлено:

- недостаточное распределение объёма по линии лопаток → увеличена глубина раствора вытачки;
- излишнее натяжение в зоне локтя → усилена округлость рукава.

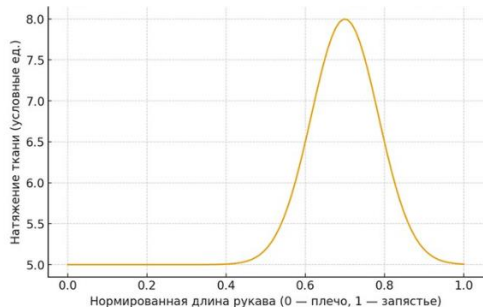

Рисунок 2 Распределение натяжения по длине рукава (виртуальная симуляция)

Этап 3. Подготовка лекал для производства

В CLO3D создан электронный набор лекал, затем экспортирован в формат DXF/ASTM и загружен в систему Lectra. Построена раскладка с целью оптимизации расхода ткани.

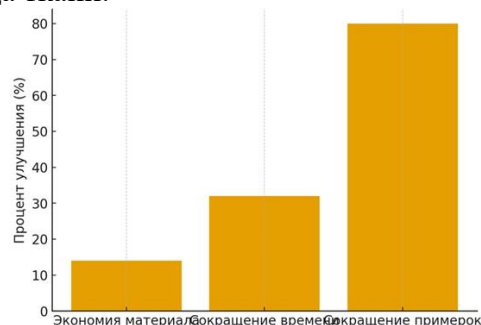

Рисунок 3 Эффективность автоматизированной подготовки лекал (CLO3D-Lectra)
Полученные показатели:

- экономия материала: –14% по сравнению с ручным градуированием;
- сокращение времени подготовки лекал: –32%;
- уменьшение количества примерок: до 1 виртуальной + окончательная физическая.

4. Физическое изготовление прототипа

Проведено автоматическое раскрой, изделие собрано на промышленном оборудовании. Физический прототип полностью соответствовал виртуальной модели, что подтвердило эффективность цифровой методики.

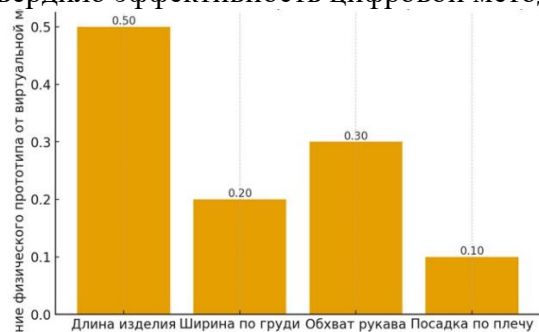

Рисунок 4 Точность соответствия физического прототипа виртуальной модели

Обсуждение результатов

Эксперимент показывает:

- точность виртуального моделирования достаточна для реального производства;
- параметрическая конструкция позволяет быстро индивидуализировать изделие;
- автоматизированный раскрой минимизирует отходы;
- обратная связь между 3D и производством повышает качество.

Интеграционный подход значительно снижает затраты времени и материалов, повышая индустриальную реализуемость дизайнерских решений.

Заключение

Интеграция дизайна одежды и технологий лёгкой промышленности является основой развития современной индустрии моды. Цифровые методы проектирования, интеллектуальные материалы и автоматизированные производственные процессы позволяют создавать изделия нового уровня — функциональные, экологичные, индивидуализируемые и технологичные.

Экспериментальное исследование подтверждает высокую практическую ценность интегрированных методик: сочетание параметрического моделирования, виртуального прототипирования и автоматизированного раскроя обеспечивает высокую точность и производственную эффективность.

Список использованной литературы:

1. Приведён условный перечень — могу заменить на актуальные ГОСТ/APA/Harvard ссылки.
2. Fletcher K. Sustainable Fashion and Textiles: Design Journeys. Earthscan, 2019.
3. Quinn B. Techno Fashion. Berg, 2020.
4. Sun D., Yu W. Clothing Engineering for Industry 4.0. Springer, 2022
5. Ueda Y. 3D Virtual Prototyping in Fashion Design. Textile Research Journal, 2021.
6. Петрова И.Ю. Цифровые технологии в лёгкой промышленности. Текстильная промышленность, 2023.
7. Кузнецова Н.В. Инновационные материалы для одежды. МГУДТ, 2022.
8. Lectra Systems. Digital Cutting Technologies in Apparel Industry. Technical Report, 2021.
9. Browzwear. Parametric Modeling for Mass Customization. White Paper, 2020.

КИІМДІ ЖОБАЛАУ МЕН ӨНДІРУДІҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ: ЖЕҢІЛ ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДИЗАЙНЕРЛІК ТӘЖІРИБЕЛЕРІ МЕН ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫН БІРІКТІРУ

¹Ким И. С., ²Туракулов Б. С., ³Рахимов Б. Ф., ⁴Байтелиева Ж. Е.

1<https://orcid.org/0009-0006-7054-9818>; 2<https://orcid.org/0000-0002-4269-7614>;

1 магистр, аға оқытушы, 2 К.т. н. доцент, магистр, 3 аға оқытушы, 4 магистр, аға оқытушы,

Университет. Ж. А. Ташенева, Шымкент қ., Қазақстан,

E-mail: valeri-7808@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада киім дизайнының заманауи әдістемелерін жеңіл өнеркәсіптің технологиялық жетістіктерімен біріктіру қарастырылады. Сән секторын өзгертудің негізгі факторлары ретінде цифрлық модельдеу, виртуалды прототиптеу, "ақылды" материалдар, тұрақты тоқыма технологиялары және Индустрия 4.0 өндіріс құралдары талданады. Эксперименттік зерттеу 3D модельдеу бағдарламалары мен автоматтандырылған кесу технологияларын қолдана отырып, сыртқы киімнің параметрлік моделін әзірлеуді ұсынады. Нәтижелер дәлдіктің жоғарылауын, материалдардың қалдықтарын азайтуды және дизайн шешімдерінің өндіріс жағдайларына бейімделуін жақсартады. Ұсынылған "дизайн-инженерия-өндіріс-тұрақтылық" интеграцияланған моделі дизайнерлер мен өндірушілердің өзара әрекеттесуін жақсартады және тиімдірек, дараланған және экологиялық таза киім әзірлеу жүйелеріне көшуге ықпал етеді.

Кілт сөздер: Киім дизайны, жеңіл өнеркәсіп, цифрлық сән, виртуалды прототиптеу, интеллектуалды тоқыма материалдары, тұрақты өндіріс, Индустрия 4.0, параметрлік модельдеу.

INNOVATIVE APPROACHES TO THE DESIGN AND PRODUCTION OF CLOTHING: INTEGRATION OF DESIGN PRACTICES AND LIGHT INDUSTRY TECHNOLOGIES

¹Kim I.S., ¹Turakulov B.S., ³Rakhimov B.F., ⁴Baytelieva Zh.E

. 1<https://orcid.org/0009-0006-7054-9818>; 2<https://orcid.org/0000-0002-4269-7614>;

1st Master, Senior lecturer, 2nd degree, Associate Professor, Master's degree, 3rd senior lecturer, 4th Master, Senior lecturer,

Zh.A. Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan,

E-mail: valeri-7808@mail.ru

Abstract. The article examines the integration of modern fashion design methodologies with technological advances in light industry. Digital modeling, virtual prototyping, smart materials, sustainable textile technologies, and Industry 4.0 production tools are analyzed as key factors in the transformation of the fashion sector. The experimental study presents the development of a parametric outerwear model using 3D simulation programs and automated cutting technologies. The results demonstrate improved accuracy, reduced material waste, and improved adaptability of design solutions to production conditions. The proposed integrated model "design – engineering – manufacturing – sustainability" improves the interaction between designers and manufacturers and facilitates the transition to more efficient, individualized and environmentally oriented clothing design systems.

Key words. fashion design, light industry, digital fashion, virtual prototyping, intelligent textile materials, sustainable production, Industry 4.0, parametric modeling.

В.П ЮДИН ӨМІРІ ЖӘНЕ ЕҢБЕКТЕРІНЕ ТАРИХНАМАЛЫҚ, ДЕРЕКТІК СИПАТТАМА

Кашкинбаева Асем Тастемировна asemai7@mail.ru

Ж.А.Ташенев университеті PhD, аға оқытушы Шымкент

Қожабеков Нұржігіт Абубәкірұлы nur390@mail.ru

Ж.А.Ташенев университеті магистр, аға оқытушы Шымкент.

Байжанова Алма Амирхановна alma@mail.ru

Ж.А.Ташенев университеті магистр, аға оқытушы Шымкент

<https://orcid.org/0000-0002-6387-6670>

Аңдатпа. В.П Юдин көрнекті қазақстандық шығыстанушы-ғалым .Ол ортағасырлық қазақстанның саяси, этнология, шарауашылық, әлеуметтік-мәдени өмірін зерттеу проблемаларын және тарихнама мен деректенәу проблемаларын шешу үшін маңызды мәнге ие бағалы ғылыми зерттеулердің авторы болып табылады.

Кілт сөздер: ғалым, шығыстанушы, тарих, деректер, еңбектер, этнология

В.П Юдин бірінші ақпан күні 1928 жылы Ресей федерациясының Волгоград қаласында дүниеге келген. 1945жылы орта мектепті бітіргеннен кейін Мәскеу шығыстану институтына оқуға түседі. В.П Юдиннің ортағасырлық шығыс деректерін меңгеріп, осы салада мықты маман болып қалыптасуына ұстаздары, белгілі ғалымдар В. М Насилов, Н Абаспаков, Е.Э Бертельс және т.б күшті ықпал етті. Болашақ зерттеуші көне ұйғыр тілінің білгір мамандары В.И Новгородский , Э.Наджип , А.И Илиев, сондай-ақ сиыңзын тарифы, ұйғыр халқының тарихы мен оған қатысты жазба деректері бойынша белгілі маман К.А Усмашов, профессорлар П .И Фесенко, Г.В Астоюреттердің лекцияларын тыңдап, семинар сабақтарында белсенді жұмыс жасаған . Әрине Мәскеу шығыстану институтының ғылыми атмосферасы, Н.И Конарад, Е. Э Бертельс, В.М Алексиев, Саичеев, Е, А Беляев, Х. К Баранов, Э. А Бергиль сияқты атақты профессор – ғалымдардан алған білімі текке кеткен жоқ [1].

Мәскеу шығыстану институтында ұйғыртану мамандығы бойынша маманданады . Дегенмен ұйғыр, басқа да түркі тілдерін оқып үйренумен қатар Венонинин Петрович парсы, араб тілдерін де меңерді. Замандастырының айтуынша ол ортағасырлық парсы тілінде жазылған қолжазбалар мен өлеңдерді еш қиындықсыз оқи беретін болған [9. 17-72 б]. Ал түркі тілдерін, соның ішінде шағатай және көнеұғыр тілдерін тамаша меңгерген. Ал, батыс тілдерінен неміс тілін мектеп қабырғасынан жақсы меңгерсе,ағылышын тілін институтта оқып – үйренеді. Француз,испан тілдерін өз бетінше жете меңгерген. Міне В.П Юдиннің тілдерді меңгерудегі мұндай еңбегі оның болашақта осы саладағы бірден-бір маман болып шығуында жетекші рөл атқарды.

В.П Юдин студент кезіндегі тәжірибеден Алматы облысы ұйғыр ауданында өтеді. Осы кезеңде қазіргі ұйғыр тілін меңгеруін жетілдіре түсед. Бесінші курс студенті кезінде В.П. Юдин оқытушылық қызмет атқарып, студенттерге ұйғыр тілінен сабақ береді.

Ал нағыз ғылыми –педагогикалық қызметі 1950 жылдан, яғни Н. Нариманов атындағы Мәскеу шығыстану институтын бітірген кезінде басталады . Ұйғыртану саласы бойынша маманданған жас зерттеуші ұйғыр филологиясы бойынша аталған институт аспирантурасына оқуға қалдырылады. Сонымен қатар ұйғыр тілі бойынша оқытушылық қызметін қатар атқарады. Аспирант В.П Юдиннің ғылыми жетекші ретінде атақты турколог, профессор Владимир Михайлович Насилов бекітіледі[2].

Қазіргі Абай атындағы ҚҰПУ-де ұйғыр бөлімінің ашылуына байланысты 1955 жылы жас зерттеуші Алматыға жұмысқа шақыртылады. Осы университетті 1955-1961 ж.ж

аралығында студенттерге көне және классикалық ұйғыр әдебиеті, фольклоры мен тілі бойынша ұйғыр тілінде дәріс оқиды. Міне осы жылдардан бастап В.П. Юдин шығыс тіліндегі жазба деректері мәліметтері бойынша қазақстан тарихы мәселерін зерттеу ісіне ден қойып, өмірінің соңына дейін осы бағытта тынымсыз жұмыс жүргізеді.

1960 жылы жазда ҚазССР ҒА тарих этнология институтының ежелгі және ортағасырлық қазақсан тарихы бөліміне жұмысқа ауысқан тұсынан бастап осы саланың қызықты, әрі күрделі ғылыми проблематикасына қызу араласып кетеді. 1970 жылдар 1976 жылдар аралығында қазіргі әл-Фараби атындағы ҚазҰУ тарих факультетінде ҚазақССР тарихы кафедрасында оқытушы болып қызмет атқарады. Кейінірек ҚазССР ҒА тіл білімі институтының Ұйғыртану бөліміне ауысады[3].

В.П Юдин еңбектерінің өзегін құрайтын қазақстан тарихының мәселелері бойынша зерттеулері қазақстан шығыстану ғылымына, соның тарих ғылымының деректану, тарихнама саласындағы ірі жетістік болып табылады. Қазақстан тарихы мен қазақ халқының мәдениетіне деген қызығушылық қазақстанда тұратын шығыстанушы ғалым үшін заңды құбылыс еді. Сонау 50-ші жылдары В. П Юдин В.П. Шахматов, кейін С.К. Ибрагимовпен танысады. Әсіресе С.К. Ибрагимов түркі, парсы тілдеріндегі қазақстан тарихы бойынша шығыс деректері мәліметтерін зерттеу мен аудару ісін ұйымдастыру туралы идеяны ұстады. Мұндай жауапты, әрі күрделі жұмыс В. П Юдиннің көңілінен шығады.

В. П Юдиннің ұйғыртану саласы бойынша жұмысы да жүре берді, қайта қазақ халқының тарихы зерттеу ісі мен ұйғыртану саласындағы еңбектері өзара байланыста жүреді. Мәселен ҚХТМ-ғы шығыс түркістандық, көне ұйғыр тіліндегі шығармалар, атап айтсақ «Тажир – йхазжа Мухаммад Шариф», Шах Махмуд бен Мирза Фазил Чорастың «Тарих», «Тарих-и кашгар, «Ислам - наме, Тарих – и амнийа еңбектерін В.П. Юдин енгізген

В.П Юдиннің ғылыми жариялымдарының саны 80-нен асады. Олар орыс, ұйғыр, қазақ тілдерінде, бірқатарлары шет елдерде ағылшын тілдерінде жарияланған [4].

В.П Юдин ортағасырлық қазақстан тарихы мәселелерін зерттеуде тарих және филология ғылымдарын тамаша ұштастыра білді, шығыс тілдерінің білгірі ретінде осы тілдерде жазылған деректердің мәліметтерін ортағасырлық қазақстан тарихы мәселелерін зерттеумен тығыз байланыстыра алды. В.П Юдиннің тарих, әдебиет, тіл саласынан жазылған барлық еңбектері фактілерді терең талдаумен, сондай-ақ құбылыстарды байыппен синтездеумен ерекшеленеді, бұл еңбектердің бәрінде орасан зор фактілік материалдар мен негізделген тың ғылыми тұжырымдар ерекше ойлар айтылады [5].

В.П Юдиннің зерттеушілік әдісіне барлық қолда бар дерек мәліметтерін қамтылу тарихи деректерде айтылатын барлық фактілерді қамту тән.

Венамин Петрович шын мәнінде Қазақстан тарихы бойынша деректік негіздерін кеңейту ісіне ат салысты. Осы бағыттағы еңбектерінің ішінде 1969 жылы шыққан «XV-XVIII ғасырлардағы қазақ хандары тарихы бойынша»- материалдар (МИКХ) (парсы және түркі тілдеріндегі шығармалардан үзінділер) атты жинақтың орны ерекше. Бұл жинақты баспаға дайындауда В.П. Юдин барлық аудармалардың мәтінін түп нұсқа мен қайта салыстыру, жалпы редакциясын бақылау жұмысын атқарады. Сондай-ақ 10 шығармадан үзіндінің аудармасын жүзеге асырып, оларға түсіндірме жазды. Сондай-ақ ҚХТМ –ға енген барлық деректер бойынша 17 деректанулық мақала авторы болып табылады. Алайда XV-XVIII ғғ қазақ халқының тарихы бойынша парсы және түркі деректері” деп аталатын көлемді мақаласы жинаққа енбей қалды [6].

В.П. Юдиннің жинаққа енген мақалаларында қазақстандық деректану ғылымының теориясы мен тәжірибесі туралы теориялық деңгейдегі бірқатар мәселелері көтерілген. Ғалым жалпы осы еңбектерінде жалпы тарихи деректерді классификациялау мен жүйелеудің негізгі мәселелерін шешеді. Әсіресе қазақ халқының тарихы бойынша мәліметтер беретін парсы -түркі тілдеріндегі жазба деректерді классификациялау жолдары туралы ұсыныстары аса маңызды болып табылады. Мұндай классификациялау дерек

авторының әлеуметтік тегін ескеру, осыған байланысты дерек мәтініндегі субъективизм деңгейі туралы және тағы басқа деректану ғылымының деректік сыннан өткізудің принциптеріне негізделген жалпы алғанда қазақ хандығының тарихы бойынша жарық көрген бұл жинақ бүгінгі таңда да XV-XVIII ғғ Қазақстан тарихы, деректану ғылымы саласындағы ірі құнды еңбек ретінде бағалы болып отыр. Жарық көргеніне 30 жылдан астам уақыт өткеніне қарамастан бұл еңбектің ғылыми құндылығы күннен күнге артып отыр.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Төрт томдық. I том. – Алматы: «Атамұра», 1996. – 544 бет.
2. Сыр елінің тарихи-мәдени мұралары (2-кітап – Жалағаш, Қармақшы аудандары бойынша)
3. Сыр елінің тарихи-мәдени мұралары (3-кітап – Қазалы, Арал аудандары бойынша)
4. «Қармақшы» кітабы. Авторлар: Бағдат Кәрібозұлы, Жайна Сыдықова, Әзілхан Тәжекеев. – Астана, «Фолиант» баспасы, 2018 жыл (37-63 беттер)
5. По следам древнехорезмийской цивилизации. С.П.Толстов. –Издательство Академии Наук СССР. – Ленинград, 2008 г.
6. Древние оросительные системы Приаралья. Б.В. Андрианов. – Издательство «Наука», Москва, 1999 г.

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКАЯ, ФАКТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ЖИЗНИ И ТРУДОВ В. П. ЮДИНА

Кашкинбаева Асем Тастемировна., asemai7@mail.ru

Университет Ж. А. Ташенева PhD, старший преподаватель Шымкент

Кожабеков Нуржигит Абубакирович., nur390@mail.ru

Университет Ж. А. Ташенева магистр, старший преподаватель Шымкент.

Байжанова Алма Амирхановна., alma@mail.ru

Университет Ж. А. Ташенева магистр, старший преподаватель Шымкент

<https://orcid.org/0000-0002-6387-6670>

Аннотация. В. П. Юдин выдающийся казахстанский ученый-востоковед. Он является автором ценных научных исследований, имеющих важное значение для решения проблем изучения политической, этнологической, хозяйственной, социокультурной жизни средневекового Казахстана и проблем историографии и источниковедения.

Ключевые слова: ученый, востоковед, история, данные, труды, этнология

HISTORIOGRAPHIC AND FACTUAL DESCRIPTION OF THE LIFE AND WORKS OF V.P.YUDIN

Asem Kashkinbaeva., asemai7@mail.ru

Zh. a. Tashenev University PhD, Senior Lecturer Shymkent

Kozhabekov Nurzhigit Abubakirovich., nur390@mail.ru

Zh. a. Tashenev University Master, senior lecturer Shymkent.

Baizhanova Alma Amirkhanovna., alma@mail.ru

Zh. a. Tashenev University Master, senior lecturer Shymkent

<https://orcid.org/0000-0002-6387-6670>

Abstract. V. P Yudin is an outstanding Kazakhstani Orientalist .He is the author of valuable scientific research, which is important for solving the problems of studying the political, Ethnology, social and cultural life of medieval Kazakhstan, as well as problems of historiography and sources.

Key words: scientist, Orientalist, history, data, works, Ethnology

ӘӨЖ 378.14

ДЕРБЕС БЕЙІМДЕП ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ КОГНИТИВТІ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ОНЫ БІЛІМ БЕРУ ПРОЦЕСІНДЕ ҚОЛДАНУ

Амирова Г. О., Р. И. Кенжебекова

PhD, п.ғ.к., профессор

Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0002-9148-6928> ,gauhar1316@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0001-5768-0324> ,rabiga.0561@mail.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада когнитивті оқыту теориясының принциптерімен ұштастыра отырып, өзін-өзі бейімдейтін оқыту әдістерінің теориялық бастаулары қарастырылады. Зерттеу барысында студенттердің техникалық шешімдерге қатысты ақпаратты қабылдау, өңдеу, есте сақтау және пайдалану ерекшеліктері талданады. Мақалада оқытудың жеке бейімделу моделі, оқу траекториясын қалай дараландыру және студенттің танымдық стиліне сәйкес оқу материалдарын қалай ұсыну керектігі жүйеленген. Оқу жоспарында адаптивті платформаларды қолданудың тиімділігі, олардың академиялық мотивацияға, оқу нәтижелеріне және студенттердің өзін-өзі реттеуіне әсері де ғылыми дәлелденген.

Кілт сөздер: Танымдық оқыту теориясы, жеке адаптивті оқыту, танымдық стиль, оқытуды талдау, оқу траекториясы, бейімделу технологиясы.

Қазіргі білім беру кеңістігі оқу процесін дараландыруды және дербестендіруді қажет ететін жаңа парадигмаға айналды. Цифрлық платформалар, оқу аналитикасы және жасанды интеллект мүмкіндіктері студенттердің и жеке ерекшеліктеріне бейімделетін оқыту үлгілерін кеңінен қолдануға жол ашты. Бұл технологиялардың теориялық негізі когнитивті оқыту теориясына негізделген, онда адамның ақпаратты қабылдау, өңдеу, түсіну және есте сақтау механизмдері маңызды орын алады. Бейімделетін оқыту технологиясының кілті-жекелендірілген деректерге негізделген оқу жолын құру үшін әрбір оқушыға "когнитивтік ырғақтарға сәйкес" қозғалыс еркіндігін қамтамасыз ету. Бұл тәсіл оқу үлгерімінің жоғарылауымен қатар студенттің оқуға деген ынтасын, танымдық белсенділігін, өзін-өзі реттеу қабілетін нығайтады. Мақалада тәуелсіз адаптивті оқыту мен танымдық теорияның үйлесімін сипаттай отырып, мектеп практикасына енгізу әдістері ғылыми талданады.

Заманауи уақытта компьютерлік технологияның таралуына байланысты электрондық оқыту белсенді дамуда. Білім берудің бұл түрі оқыту сапасын жақсартады. Заманауи ақпараттық, мультимедиялық және интеллектуалды технологиялардың қолданылуы. Тәуелсіз адаптивті оқыту әдістері оқу процесін қолдау тұрғысынан ең перспективалы болып табылады. Бұл техниканың мақсаты өздік жұмыс және өзін-өзі бақылау әдістерін үйрету болып табылады, сондай-ақ, бейімделуді студенттің жеке ерекшеліктеріне жатқызуға болады.

Алайда, студенттің жеке ерекшеліктеріне бейімделу табысты оқу үшін жеткіліксіз. Бұған оқу материалдарын түсіну кіреді. Оқытудың танымдық теориясы студенттердің оқу материалдарын түсінуіне жағдай жасау үшін қажет. Себебі, когнитивтік

теория студенттің танымдық қабілеттерін дамытуға, сондай-ақ ол оқып жатқан ақпарат туралы түсінік беретін оқу бағдарламасын ұйымдастырудың нақты құрылымын жасауға бағытталған.

Дербес бейімдеп оқытудың қалыптасуы үлкен деректер технологиясының қарқынды дамуымен тығыз байланысты. Деректердің ауқымды массивіне сүйенетін жаңа ғылыми тәсілдер бейімделетін оқу жүйелерінің мүмкіндіктерін кеңейтіп, дербес бейімдеп оқытуды білім беру технологияларының заманауи зерттеу парадигмасына айналдырды [1].

1968 жылы Бенджамин Блум өзінің әйгілі «Learning for Mastery» еңбегінде дербес оқытуды тиімді іске асырудың төрт негізгі шартын айқындады: білікті тьютордың болуы, оқушыға ыңғайлы оқу қарқынын таңдау, оқытудың сапалы нұсқаулығы және жеке даму траекториясын жобалау [2].

Білім беру жүйесін талдаған Peng Н. және әріптестері [3] дербес бейімдеп оқытудың бір бағыты болып саналатын интеллектуалды оқыту ортасына негізделген жаңа әдісті ұсынды. Ғалымдар дербес бейімдеп оқытуды төрт құрамдас аспект арқылы құруға болатынын көрсетеді: білім алушының жеке профилі, құзыреттілікке негізделген даму логикасы, жекеленген оқыту мазмұны және оқу үдерісінің икемді шарттары [4].

Сонымен қатар дербес бейімдеп оқыту технологияларын жобалау мәселелері А.С. Границкая [5], Л.И. Долинер [6], Н.В. Шилина [7] және басқа да зерттеушілердің еңбектерінде жан-жақты қарастырылған.

Жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін білім алушылардың зияткерлік даму деңгейі, есте сақтау қабілеті, зейіні, эрудициясы, танымдық қызығушылықтарының кеңдігі және логикалық операцияларды орындау дағдылары жеткілікті болуы қажет. Алайда бұл қасиеттердің толық дамымауы білім алушының оқу жетістігіне тікелей әсер етеді. Мұндай жағдайда олар мотивацияны күшейту, табандылық таныту, оқу іс-әрекетіндегі ұқыптылық пен дәлдікті арттыру арқылы белгілі бір кемшіліктердің орнын толтыра алады. Дегенмен, уақыт өте келе оқу үдерісіне деген қызығушылық пен үлгерімнің төмендеуі орын алады. Мұндай құбылыстың алдын алу үшін білім алушы меңгерген білімнің терең әрі мағыналық болуы қажет. Оқу материалы тұлғаның бұрынғы танымдық құрылымдарымен ұштасқанда ғана жаңа білім орнықты бекіп, ұзақ мерзімге сақталады. Осы тұрғыдан алғанда, мәселені шешудің тиімді жолдарының бірі — когнитивті оқыту тәсілдерін оқу үдерісіне мақсатты түрде енгізу.

Танымдық оқыту туралы алғашқы ғылыми тұжырымдар Э. Ч. Толменнің еңбектерінде көрініс тапқан [8]. Ғалым осы құбылысқа негізделген когнитивті оқыту теориясын ұсынды, бұл қайталанатын жұмыс арқылы организмнің қоршаған орта факторларына қатысты қалыптастыратын күтілетін жауаптары арасында тұрақты байланыс бар екенін дәлелдеді. Оның көзқарасы бойынша, дене қоршаған әлем туралы белсенді түрде біледі және тәжірибені семантикалық құрылымға айналдырады.

М. Е. Бершадский "таным" ұғымы адамның танымдық іс-әрекетінің ортасымен және үздіксіз ақпарат алмасу процесімен сипатталуы керек деп санайды. Сондықтан когнитивтік теорияның барлық когнитивтік процестерді адам мен қоршаған орта арасындағы жалпы ақпараттық өзара әрекеттесудің ажырамас бөлігі ретінде қарастыруымен ерекшеленеді.

Бұл бағыттың теориялық өзегі танымдық үдерістерді кезең-кезеңмен сипаттайтын ақпаратты өңдеу моделіне сүйенеді.

1. Ақпаратты өңдеу моделі

Таным адамның танымын өзара байланысты танымдық жүйе ретінде түсіндіреді, ақпаратты өңдейді және оны ұзақ мерзімді жадқа көшіреді. Модель үш негізгі буыннан тұрады:

- * Сенсорлық жады-бұл сыртқы ақпараттың негізгі, қысқа мерзімді жазбасы;
- * Жұмыс жады-ақпаратты уақытша сақтауға және семантикалық өңдеуге арналған платформа;

* Ұзақ мерзімді жад-бұл білімнің тұрақты құрылымдалған қоймасы.

Тиімді оқыту үшін жұмыс жадын шамадан тыс жүктеместен бұрын құрылған схемалар мен жаңа ақпаратты қосу қажет.

2. Семантикалық оқу принциптері

Д. Аусубельдің ұсынған "семантикалық оқу" түсінігі. Осы қағидаға сәйкес жаңа білім оқушының бұрынғы танымдық құрылымымен ғана сапалы түрде алынады [9]. Семантикалық байланыс неғұрлым терең болса, ақпарат соғұрлым ұзақ есте сақталады және басқа жағдайларда қайта пайдаланылады.

3. Когнитивті жүктеме теориясы. Бұл теория, Дж. Сёрлдің еңбектеріне сүйене отырып, оқу материалдарының құрылымы жұмыс жадының қабілетімен сәйкес келуі керек екенін көрсетеді [10]. Шамадан тыс ақпарат және шамадан тыс жоғары күрделілік танымдық жүктемені арттырады және оқытудың тиімділігін төмендетеді. Сондықтан тренингтің мазмұнын шағын бөліктерге бөліп, маңызды ақпаратты нақты көрсету керек.

4. Ақпаратты ұйымдастыру және схематикасы когнитивтік теория білімнің ұйымдасқан құрылымдар-схемалар түрінде сақталатынын бекітеді. Оқу барысында студенттер жаңа ақпаратты осы схемалармен салыстырады, қажет болған жағдайда оны жаңартады және кеңейтеді. Бұл жоспар неғұрлым бай болса, күрделі оқу тапсырмаларын орындау оңайырақ болады.

5. Мета-білім және өзін-өзі реттеу. Когнитивизм ойлау процестерін—мета-танымды бақылау, жоспарлау және бағалау қабілетін ерекше маңызды фактор деп санайды. Өзін-өзі реттейтін студенттер саналы түрде оқыту стратегиясын таңдап, мәселелерді автономды түрде шеше алады. Бұл сонымен қатар адаптивті оқыту технологиясының басты бағыты болып табылады.

Оқытудың когнитивті теориясына сүйене отырып бейімделген жеке оқыту технологиясын құру білім беру сапасын арттыруға елеулі ықпал ететіні белгілі. Мұндай технология білім алушыға өз білімін тексеруге, жаттықтыруға және қадағалауға мүмкіндік беріп қана қоймай, оқу жетістіктеріне сүйене отырып, қандай білімдердің толық меңгерілгенін, қай тұстарда қате түсініктер қалыптасқанын нақты көрсетеді. Сонымен бірге жүйе білім алушыны түсінігі таяз қалған теориялық бөлімдерге қайта бағыттап, сол тақырып бойынша қосымша ақпарат алуға мүмкіндік береді.

Демек, бейімделген технология оқу үдерісін нақты бір білім алушының жеке ерекшеліктеріне сәйкестендіріп ұйымдастыруға жағдай жасайды. Осыған байланысты әрбір оқушы өз оқу траекториясымен ілгерілеп, өзінің дайындық деңгейіне сай тапсырмалар алып, оқу материалының күрделілігі мен мазмұнын жекелендірілген түрде меңгере алады.

Когнитивті теорияға негізделген тәуелсіз адаптивті оқыту әдістері-бұл оқушының ішкі танымдық процестерін ескере отырып, оқыту сапасын жақсартуға бағытталған заманауи модельдер. Оқушының оқу траекториясы мен танымдық қабілеттерін анықтау оқу жоспарының жеке тиімділігін арттырып қана қоймайды, сонымен қатар өзін-өзі тануды, өзін-өзі реттеуді және жеке тұлғаның өз бетінше әрекет ету қабілетін дамытады. Бұл әдістемені мектеп практикасына енгізу оқу жоспарының икемділігін арттырады, мұғалімнің диагностикалық және әдістемелік қабілеттерін кеңейтеді, оқу іс-әрекетін оқушыға табиғи және қол жетімді етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Adu E. K., Poo D. C. C. Smart learning: A new paradigm of learning in the smart age //National University Singapore. – 2014.

2. Yang J. et al. Research focuses and trend on smart learning environments //Dialogue with ET&S editor Kinshuk. E-Educ. – 2015. – Т. 36. – №. 5. – С. 85-88.

3. Zhu Z. T., Shen D. M. New paradigm of educational technology research based on big data //E-education Research. – 2013. – Т. 10. – С. 5-13.

4. Block, J., Burns, R. Mastery Learning //Review of Research in Education. – 1976. – Т.4.

–С.3-49.

5. Peng, H., Ma, S. & Spector, J. M. Personalized adaptive learning: an emerging pedagogical approach enabled by a smart learning environment //Smart Learning Environments. – 2019. – Т.6. – №1. – С.1-14.

6.Границкая, А. С. Научить думать и действовать: адаптивная система обучения в школе: книга для учителя. – Просвещение, 1991.

7. Бершадский, М. Е. Когнитивная образовательная технология: построение когнитивной модели учащегося и ее использование для проектирования учебного процесса //Школьные технологии. – 2005. – № 5. – С.73-83

8. Толмен Э. Ч. «Целевое поведение у животных и человека»ю (Purposive Behavior in Animals and Men. N. Y., 1932).

9. Аусубель Д. «Педагоги и психологи мира». 1997. – Р. 11-12. –ISBN 978-0-3132-9133-3.

10. Сёрл Дж. Основные понятия исчисления речевых актов // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XVIII. М., 1986.

КОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ ТЕХНОЛОГИИ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО АДАПТИВНОГО ОБУЧЕНИЯ И ЕЕ ПРИМЕНЕНИЕ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Әмірова Г.О., Р. И. Кенжебекова

PhD, п.ғ.к., профессор,

Университет Ж. А. Ташенева, г. Шымкент, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0002-9148-6928> ,gauhar1316@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0001-5768-0324> ,rabiga.0561@mail.ru

Аннотация: В этой статье рассматриваются теоретические истоки адаптивных методов обучения в сочетании с принципами теории когнитивного обучения. В ходе исследования анализируются особенности восприятия, обработки, запоминания и использования студентами информации, относящейся к техническим решениям. В статье систематизирована индивидуальная адаптивная модель обучения, как индивидуализировать траекторию обучения и как представить учебные материалы в соответствии с когнитивным стилем студента. Также научно доказана эффективность использования адаптивных платформ в учебном плане, их влияние на академическую мотивацию, результаты обучения и саморегуляцию учащихся.

Ключевые слова: теория когнитивного обучения, индивидуальное адаптивное обучение, когнитивный стиль, анализ обучения, траектория обучения, адаптивная технология.

COGNITIVE FOUNDATIONS OF SELF-ADAPTIVE LEARNING TECHNOLOGY AND ITS APPLICATION IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Amirova G. O., R. I.Kenzhebekova

PhD, Candidate of Pedagogical Sciences, Professor Tashenev University, Shymkent,
Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-9148-6928> ,gauhar1316@mail.ru,

<https://orcid.org/0000-0001-5768-0324> ,rabiga.0561@mail.ru

Abstract: This article examines the theoretical origins of adaptive learning methods

combined with the principles of cognitive learning theory. The research analyzes the peculiarities of students' perception, processing, memorization and use of information related to technical solutions. The article systematizes an individual adaptive learning model, how to individualize the learning trajectory and how to present educational materials in accordance with the student's cognitive style. The effectiveness of using adaptive platforms in the curriculum, their impact on academic motivation, learning outcomes and self-regulation of students has also been scientifically proven.

Key words: theory of cognitive learning, individual adaptive learning, cognitive style, learning analysis, learning trajectory, adaptive technology.

ӘӨЖ 378.14

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ КӨМЕГІМЕН БАСТАУЫШ СЫНЫП МҰҒАЛІМДЕРІНІҢ ӘЛЕУЕТІН ДАМУ

Мамбеталиева А.К., Ә.М. Тамабай

магистр аға оқытушы, магистр оқытушы

Ж.А.Тәшенев университеті, Шымкент қ., Қазақстан

<https://orcid.org/0000-0002-7749-8439> , aigerima_88@mail.ru,

<https://orcid.org/0009-0008-6877-6610>, aseltamabai@yandex.kz

Аңдатпа. Мақалада жасанды интеллект технологиясының көмегімен бастауыш сынып оқушыларының әлеуетін дамыту мәселелері қарастырылған. Педагогика-ең көне пән. Дегенмен, көптеген тақырыптарды әлі де зерттеуге болады. Білім беру ғылымы-динамикалық құбылыс. Барлық толықтырулар мен жаңартулар қажет. Соның бірі-жасанды интеллект көмегімен бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуетін дамыту. Жалпы, мұғалімнің жасанды интеллект туралы теориялық білімі болғанына қарамастан, зерттеу нәтижелері бойынша қолдану барысында үлкен, нақты сабақтарды қалыптастыруға уақыт болмады. Бұған біздің оқуымызға оңай қол жетімді емес. Бұл олқылықтың орнын толтыру үшін, егер бірінші кезекте оқу орындарынан техникалық қолдау қажет болса, бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуетінің практикалық дайындығы маңызды рөл атқарады. Бұл зерттеудің мақсаты- бастауыш сынып мұғалімдерінің әлеуетіне ең тиімді әдістерді ұсына отырып, зияткерлік қабілеттерін жетілдіру және шыңдау.

Кілт сөздер: жасанды интеллект, технология, бастауыш сынып , мұғалім, зияткерлік әлеует.

Педагогика-адамның дүниетанымын, мазмұнын, тәрбие мен оқытудың түрлері мен әдістерін қалыптастыру үшін арнайы ұйымдастырылған, мақсатты және жүйелі іс-әрекет туралы ғылым. Бастауыш сынып мұғалімдерінің негізгі міндеттерінің бірі-әрбір өзгерісті уақыт талабына сай қабылдап, оны ұрпаққа сіңіру. Бастауыш сынып мұғалімінің негізгі міндеті– оқушының тәрбиелік дүниетанымын қалыптастыру, оқу бағдарламасының күрделі, қарама-қайшы процестеріне педагогикалық сенімдері мен көзқарастарын үйрету. бастауыш сынып мұғалімдерін жұмыс барысында кездесетін білім беру және білім беру мәселелерін практикалық шешуге қолдау көрсету. Бұл оның жауапкершілігі туралы түсінікті қамтиды оның студенттер мен оқытушылар алдындағы ғана емес, мемлекет, халық алдындағы борышы. Бұл үшін жаңашыл бастауыш сынып мұғалімдер жаңа инновациялық цифрлық технологиялардың көмегіне, білім берудің жаңа бағыттарын, әдістемелерін әзірлеуге, жасанды интеллект элементтерін қолдануға және маңызды нәтижелерге қол жеткізуге сүйенеді.

Біздің мақсатымыз- бастауыш сынып мұғалімдердің әлеуетін толығымен арттыру және тәрбие жұмысында манипуляцияланған іс-әрекеттерді жүйелі түрде пайдалану. Жасанды интеллект-бүгінгі таңдағы ең өзекті мәселе. Жасанды интеллектті қолданбайтын салалар аз.

Әлемде жасанды интеллект элементтері қарқынды түрде қолданылуда және жылдар өткен сайын қаржыландыру көлемі тез өсуде. Мысалы, статистикаға сүйенсек, Қытай 2030 жылға қарай 150 миллиард долларға өсу жоспарымен жылына 12 миллиард доллар инвестиция салып, аймақта бірінші орында тұр. Бүгінгі таңда барлық салалар компьютерлік технологиясыз жұмыс істемейді.

Тәжірибеде ақпараттық технологиялар мен ғылыми инновациялық ресурстар қолданылып, теориялық негіздер қалыптасты. Ол бірден үйреніп кетеді. Өйткені технологияда ол физикалық байланыстың объектісі болып табылады. Және ол дамыған халықтың алдына шығады. Педагогиканың аясы мұғалімдер сияқты жақсы түсінілмегеніне және таныс болмағанына қарамастан, одан әрі дамыту тамаша жүзеге асырылады. Бастауыш сынып мұғалімдерінің зияткерлік әлеуетін қалыптастыру кезінде жасанды интеллект элементтерін қолдану қажет. Сондықтан дәстүрлі әдістерді қолдана отырып оқытудан бастап спорт залдарына, лизайлға және таланттар жүйесіне дейін көптеген оқу салалары бар. Кембридждегі Оқу модулі соңғы жылдары үлкен қолдауға ие болды.

Ерекшелігі-бұл жүйелерде жасанды интеллектті қолдану ерте кезеңдерде қалыптасып, одан әрі дамуға әкелді. Жоғарыда айтылғандай, жасанды интеллекттің әрбір әдісі дәстүрлі оқу процесінде сыналады, жіктеледі және қолданылады. Жасанды интеллект көмегімен балалардың зияткерлік әлеуетін ашу және бастауыш сынып оқушыларының қабілеттерін анықтау үшін үлкен жетістік болады. "Интеллект-адамның шығармашылық қабілеттері мен ресурстарының күрделі табиғаты". Интеллектуалдық сапа адамда нөлден қалыптасады, бастауыш білім берудегі зияткерлік әлеуетті нығайтады және адам өмірінің өнімі болып табылады. Бастауыш білім берудің кәсіптік оқу бағдарламасында мұғалімдерге жасанды интеллектті, шығармашылық қызметті, білімді өз бетінше іздеуді, ұтымды зияткерлік пайдалануды пайдалану ұсынылады. Сабақта жасанды интеллектті қолдану барысында бастауыш сынып мұғалімі туралы кейбір оң және теріс жақтарын келесідей талдаймыз: Жасанды интеллект мұғалімдерге, басқалармен қатар, техникалық қолдаудың ықшам, ыңғайлы түрін, көрнекілігін қамтамасыз етеді. Сабақтар, екіншіден, ол жас оқушыларды оқуды, тәрбиені, мәдениетті, білімге деген құштарлықты, оқуға деген құштарлықты, ізденісті оң интеллектуалды қабылдауға тәрбиелейді. Жаңа технологиялар мұғалімдер үшін тамаша балама нұсқа болып табылады, әсіресе бастауыш білімі мен тәрбиесі жоқ мектеп бағдарламалары сынып құрылымын құрмайтынын ескерсек. Жад-жасанды интеллекттің ең пайдалы және алмастырылмайтын бөлігі. Әрбір жоспарланған сабақ белгілі бір бөліктерге ұмтылатын дәстүрлі оқытудағы қалыпты процесс. Жасанды интеллекттің осы артықшылықтарын көріп, оларды нақты тәжірибе процесінде дұрыс пайдаланған кезде мұғалімдер әрқашан жағымсыз жақтарын есте ұстауы керек. Ең алдымен, жабдықтың кез келген жерде ақаулары болуы мүмкін екенін ескеру қажет. Егер технология мұғалімдерге көмекші құрал болса, технологиясыз мұғалімдер бұл бос орынды толтыруды жалғастырды. Автоматтандырылған жасанды интеллект құрылғы студент кездесетін кедергілерді есепке алмайды.

Қалай болғанда да, технологияға деген толық сенім қателіктерге әкеледі. Мұнда біз ақпараттық құзыреттіліктерді басқарудың маңыздылығын көреміз. Міне, сабақ өткізу үшін жасанды интеллектті қолданудың бір мысалы. Технологияның көмегімен зияткерлік ойындарды сабақтарға енгізу, балалардың назарын оқуға, сабақты түсіндіру процесінде оқуға аударатын қызықты бағдарламалық көрнекі құралдарды дайындау, сергітетін сәттерде жасанды интеллект бастаған дене жаттығуларын орындау сапалы нәтижелердің көрінісі. Мұғалімнің жұмысына ерекше қызығушылық сабақтан кейін құжаттарды және емтихан құжаттарын жазуда емес, алдын ала жоспар бойынша өткізілетін сабақтарды дайындауда. Бұрын, технология дамымаған кезде, әр сыныптың визуализациясы әртүрлі кескін қағаздары,

секциялық қағаздар, плакаттар және т.б. сияқты ыңғайсыз құралдарды қамтамасыз етті. Қолжазбаны дайындау, әр тақырыпты шығару және шығару ыңғайсыз болды және мұғалімнің көп уақытын босқа өткізді. Технология бұл "әбігердің" орнын толтырды. Барлық сабақтар басқа бағдарламалармен бірге бір ноутбукта анық сақталады. Бұл сондай-ақ жаңа дәуірдегі жетістік, бастауыш мектеп мұғалімдері үшін жаңа заманның жетістігі.

Барлық біліктілікті арттыру курстары енді жасанды интеллект мұғалімдерінің интеллектуалдық қасиеттерін дамыта алады. Сіз оны интернеттен оқи аласыз. Сондықтан оқушының сыныптағы тәжірибесін басқа мұғалімдермен бөлісуге мүмкіндік бар. Барған сайын электронды түрде жұмыс істейтін мұғалімдер виртуалды кеңістіктегі барлық тапсырмаларды шеше алды. Технологияның қарқынды дамуы енді ескі сыныптарды тез ескіріп, оқушыларды тез шаршатады. Сондықтан педиатрды іздеу техникалық және кәсіби біліктілікті қажет етеді. Сондай-ақ мұғалімдер белгілі бір сыныпқа қатысты соңғы жаңалықтарды өз бетінше тауып, оны тез меңгеріп, технологиялық инновацияларды меңгерумен шектелмей, оқушыларға дер кезінде жеткізуі керек. Бұл жасанды интеллектті белсендіретін және кеңінен қолданылатын негізгі механизмдердің бірі. Егер сіз дамыған елдердегі ғалымдардың жасанды интеллект туралы пікірлеріне қарасаңыз, мұғалімдер зияткерлік қабілеттерін арттыру және тапсырмаларды жеңілдету арқылы жағдайды өзгерте алмайды.

Сондықтан, жасанды интеллект мұғалімдерді алмастыра алады деп айтуға ешқандай мүмкіндік жоқ деп ойлаймыз. Амандип Джил жасанды интеллект туралы былай дейді: "Жасанды интеллект мұғалімдерді дамыту бағытында таптырмас көмекші болып табылады. "Жоғарыда біз артықшылықтар мен кемшіліктер туралы айттық. Енді оң және теріс жақтарын тізіп көрейік.

1. Жасанды интеллекттің артықшылықтары;
2. Адамның интеллектісін арттыру қабілеті;
3. Бірнеше интеллектуалды естеліктердің болуы;
4. Үлкен көлемдегі ақпаратты жылдам және сапалы сақтау және өңдеу;
5. Мұғалімнің білімін жетілдіруге қолжетімділігі;
6. Көрнекілік ретінде әсері;
7. Қорытынды бақылау, студенттің өтініші бойынша тест тапсырмаларын қызықты ете білу;
8. Онлайн-тестілеу кезінде қадағалау жүйесінің тиімділігі;
9. Ойын индустриясын ұйымдастырудың артықшылықтары;

Барлық нәрсе педагогикада ол дәстүрлі оқыту жүйесінің бір бөлігі студенттер үшін де, оқытушылар үшін де көмекші құралға айналды. Жасанды интеллект-бұл мұғалімдердің зияткерлік әлеуетіне әсер ететін тікелей ісер ететін фактор. Айта кету керек, ол бастауыш сынып мұғалімдерінің агенті ретінде емес, оның көмекшісі ретінде пайдалы. Сондықтан жасанды интеллект бүгінде кемшіліктерге қарағанда артықшылықтары көп.

Ғылымның дамуы сапалы өмір сүре отырып, адам өмірін ілгерілетуге бағытталған. Біз мұғалімдерге ең қолайлы сәттерді өткізген дұрыс деп айтамыз. Зияткерлік әлеует-бұл бастауыш білім берудің басынан бастап адамда қалыптаса бастайтын қасиет бастауыш сынып мұғалімін толық меңгерген тұлғаны қалыптастыруда дұрыс бағытқа ие болады. Сондай-ақ, қазақстан өзінің бүкіл білім беру жүйесінде жасанды интеллектті жалпылауға кедергілерге тап болды. Оның басты себебі- бастауыш сынып мұғалімдердің біліктілігінің төмендігі және техникалық білім деңгейінің төмендігі. Бұл түйіндерді де жақын арада шұғыл түрде шешу керек. Сонда ғана біз бастауыш сынып оқушыларының қабілеттерін арттыру үшін дамыған және өркениетті елдер санатында жасанды интеллектті нәтижелі және ұтымды пайдалана аламыз. Жасанды интеллекті бар роботтар адамдарды жұмыссыздыққа апаратын қауіп емес, мұғалімнің көмекшісі ретінде шығармашылық қабілеттерін көрсету мүмкіндігі ретінде адамдар емес, кәсіп деп айту әділетті болар еді. Болашақта жасанды супер-интеллектуалды алгоритмдерді де ойлап табуға болады деген болжамдар бар. Қазіргі уақытта

бүкіл әлем бойынша 3,5 миллионнан астам компания жасанды интеллект қызметін дамыту және қолдау бойынша жұмыс жүргізуде.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Moharm K. A. Framework for Adaptive Personalized E-learning Recommender Systems [Text] // K.A. Moharm. :Изд-во International Journal of Intelligent Information Systems, 2019. (<https://bulletin-pedagogy.kaznpu.kz/index.php/ped/article/view/4510/1085>)
2. Бастауыш мектепте білім берудегі геймификация, жасанды интеллект пен цифрлық технологиялар: перспективалар мен тәуекелдер // "Ғылыми көкжиектер - 2025" XXII Халықаралық ғылыми - практикалық Конференциясының материалдары, 2025 жылғы 30 қыркүйек-7 қазан: Шеффилд. Б.19-22.
3. Idapalapati S.R. et al. AI integration in ELT as a disruptive mechanism // International Journal of Science and Research Archive. 2024. T. 12. No. 1. C. 922-933. <https://www.doi.org/10.30574/ijrsra.2024.12.1.0941>
4. Turing A. M. Computing Machinery and Intelligence. Mind. 1950. Vol. 49. No. 236. P. 433–460. DOI: <https://doi.org/10.1093/mind/LIX.236.433>
5. Robinson J. A machine-oriented logic based on the resolution principle. Journal of the ACM (JACM). 1965. Vol. 12. No. 1. P. 23–41. DOI: <https://doi.org/10.1145/321250.321253>
6. Hinton G., Osindero S., Teh Y. A fast learning algorithm for deep belief nets. Neural Computation. 2006. Vol. 18. P. 1527–1554. DOI: <https://doi.org/10.1162/neco.2006.18.7.1527>
7. Evstigneev M.N. Metodika formirovaniya kompetentnosti učitelá inostrannogo iazyka v oblasti ispolzovaniya informacionnyh i kommunikacionnyh tehnologii. M.: Glosa-Pres, 2012. 157 s. <https://elibrary.ru/vbzolh>
8. Avramenko A.P., Ahmedova A.S., Býlanova E.R. Tehnologija chat-botov kak sredstva formirovaniya inoiazыchnoi gramaticheskoj kompetensii pri samostoiatelnom obýčeniі // Vestnik Tambovskogo ýniversiteta. Seria: Gýmanitarnye náýki. 2023. T. 28. No 2. S. 386-394. <https://doi.org/10.20310/1810-0201-2023-28-2-386-394>, <https://elibrary.ru/abfjqp>
9. Hýtorskoj A.V. Metodologicheskie osnovania primeneniya kompetentnostnogo podhoda k proektirovaniý obrazovaniya // Vysshee obrazovanie v Rossii. 2017. No 12. S. 85-91. <https://elibrary.ru/zxjghj>
10. Titova S.V., Samoilenko O.Íý. Strýktýra informacionno-kommýnikacionnoj kompetensii prepodavatelá výza // Vestnik Tambovskogo ýniversiteta. Seria: Gýmanitarnye náýki. 2017. T. 22. No 3 (167). S. 39-48. [https://doi.org/10.20310/1810-0201-2017-22-3\(167\)-39-48](https://doi.org/10.20310/1810-0201-2017-22-3(167)-39-48), <https://elibrary.ru/yprxkz>
11. Tiváeva I.V., Mihailova S.V., Kazanseva A.A. Reglamentirovanie ispolzovaniya sredstv generativnogo iskýsstvennogo intellekta v vypýsknoj kvalifikacionnoj rabote // Vestnik MGPÝ. Se-ria: Filologia. Teoria iazyka. Iazykovoe obrazovanie. 2024. No 2 (54). S. 202-218. <https://doi.org/10.25688/2076-913X.2024.54.2.15>, <https://elibrary.ru/aagzxx12>.

РАЗВИТИЕ ПОТЕНЦИАЛА УЧИТЕЛЕЙ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ С ПОМОЩЬЮ ТЕХНОЛОГИИ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Мамбеталиева А. К., А. М. Тамабай

магистр старший преподаватель, магистр преподаватель

Университет Ж. А. Ташенева, г. Шымкент, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0002-7749-8439>, aigerima_88@mail.ru,

<https://orcid.org/0009-0008-6877-6610>, aseltamabai@yandex.kz

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы развития потенциала младших школьников с помощью технологии искусственного интеллекта. Педагогика-старейшая

дисциплина. Тем не менее, многие темы все еще можно изучить. Образовательная наука-динамическое явление. Все дополнения и обновления необходимы. Один из них-развитие потенциала учителей начальных классов с помощью искусственного интеллекта. В целом несмотря на то, что учитель обладал теоретическими знаниями об искусственном интеллекте, по результатам исследования не было времени на формирование больших, конкретных уроков в процессе применения. Это не так легко доступно для нашего обучения. Чтобы восполнить этот пробел, если в первую очередь требуется техническая поддержка со стороны учебных заведений, важную роль играет практическая подготовка учителей начальных классов. Цель этого исследования-улучшить и отточить интеллектуальные способности учителей начальных классов, предложив наиболее эффективные методы для их потенциала.

Ключевые слова: искусственный интеллект, технологии, начальный класс, учитель, интеллектуальный потенциал.

DEVELOPING THE POTENTIAL OF PRIMARY SCHOOL TEACHERS USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGY

Mambetalieva A. K., A.M. Tamabai

Master's degree, Senior Lecturer, Master's degree teacher

Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-7749-8439>, aigerima.88@mail.ru,

<https://orcid.org/0009-0008-6877-6610>, aseltamabai@yandex.kz

Abstract: The article discusses the issues of developing the potential of primary school students using artificial intelligence technology. Pedagogy is the oldest discipline. However, many topics can still be explored. Educational science is a dynamic phenomenon. All additions and updates are required. One of them is to develop the potential of primary school teachers using artificial intelligence. In general, despite the fact that the teacher had theoretical knowledge about artificial intelligence, according to the results of the study, there was no time to form large, specific lessons in the process of application. It is not easily accessible for our training. To fill this gap, if technical support from educational institutions is needed first, practical training of primary school teachers plays an important role. The purpose of this study is to improve and hone the intellectual abilities of primary school teachers by suggesting the most effective methods for their potential.

Key words: artificial intelligence, technology, elementary school, teacher, intellectual potential.

ӘОЖ 373.51

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА СИНТАКСИСТІ ОҚЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ӘДІСТЕРІ

Сұлтанбекова А.А., Аяпова Б.А.

Аға оқытушы, 3-курс докторанты

sultanbekovak112@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0003-4527-7989>, Baha.0199@mail.ru

Ж.А.Тәшенев университеті АҚ, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада бастауыш мектепте синтаксисті оқытудың мазмұны мен әдістері жан-жақты талданады. Зерттеуде синтаксистік ұғымдарды зерттеуде

қолданылатын тиімді әдістер мен әдістер, оның ішінде ойын техникасы, деңгейлік тапсырмалар, практика жүйелері, мәтінді талдау әдістері талданады. Сонымен бірге грамматиканы оқытуда кездесетін қиындықтар мен оны еңсерудің тәрбиелік шарттары ашылады. Осы мақаланың нәтижелері бастауыш сынып мұғалімдерінің әдістемелік білімін жетілдіруге және оқушылардың тілдік сауаттылығын арттыруға бағытталған. Мақалада синтаксистік білім берудің теориялық негіздері, оқу жоспарының практикалық ерекшеліктері және жас оқушының грамматикалық дағдыларын қалыптастыру жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: бастауыш мектеп, синтаксис, грамматикалық дағдылар, сөйлем құрылымы, оқыту әдістері, мәтінді талдау, тілдік сауаттылық.

Синтаксисті оқыту барысында дидактикалық және әдістемелік әдіс-тәсілдер жүйесі қолданылады. Қазақ тілін оқыту әдістемесі саласы бойынша жүргізілген үлкен зерттеулерде авторлар әдістерді жіктеу мен жүйелеуде бірізділік танытпайтынын арнайы талдау жүргізіледі.

Анализ бен синтез әдісі – ойлаудың логикалық тәсілі. Талдау әдісі қазақ тілінің табиғатына лайық келеді. Талдау барысында ой қарапайымнан күрделіге қарай, кездейсоқтан тепе-теңдікке, бірлікке қарай жүреді. Синтаксисті оқытуда анализ әдісін оқушыға оқушыға дұрыс үйрету арқылы сөйлем түрлеріне ажырату, сөйлем мүшелеріне талдау т.б. дағдылары қалыптастырылады.

Синтез (жинақтау) әдісі – анализбен бірдей таным үрдісінде маңызды орын алатын таным әдісі. Синтездің негізгі қызметі – талдау барысында бөлшектелген ұғымдық қасиеттерді жинақтау, біріктіру. Синтездеу барысында жалпы мен жекенің ереже бірлігі танылады, бірлік пен түрлілік өзара тұтастық жасауға бағытталады. Синтаксисті оқыту барысында синтез әдісі синтаксис тіл бірлігінің тұтастығын құрайтын жекелеген бірліктерінің тұтасып келіп, оқушылардың топтастырылған ұғым жасауына жетекші қызмет атқарады. Анализ бен синтез әдістері бір-бірімен байланысты түрде қолданылып отырады.

Жалқылау және жалпылау әдістері. Индукция – жалқылау әдісі – жеке оқиғадан, нақты заттардан жалпы ережеге келетін ойлау формасы. Жаңа материалды түсіндіруде қолданылатын индукция әдісі арқылы оқушы бірқатар тілдік фактілерді, нақты мысалдарды бақылай, топшылай келіп өзінше қорытынды шығарады; анықтама, ереже құрады. Демек жеке деректерді танып пайымдаудан жалпы ережеге келеді. Мысалы, мұғалім мәтін туралы түсінік беру үшін бағанның екі жағына да бірдей санды сөйлемдер жазып, оларды бір-бірімен салыстырады:

Ара – жәндік. Атам қалаға
келді. Гүлнұр хат жазды.

Ара – бал беретін қанатты жәндік. Ол гүл нәрімен
қоректенеді. Балды омартаға жинайды.

Бағанның сол жағындағы сөйлемдердің әр түрлі екендігіне, ал оң жағындағы сөйлемдердің бір ғана ара туралы екендігіне, бұл сөйлемдердің орнын ауыстыруға болмайтындығына талдау арқылы көз жеткізеді. Соңынан мағыналық байланыстағы сөйлемдердің тобы мәтін екендігі туралы тұжырым шығарылады. Демек, оқу-таным үдерісі ізденімдік сипат алады. Индукция әдісі оқушының оқу-танымдық әрекетінің белсенділігіне, өз беттілігіне сүйенеді, ал мұғалімнен шығармашылықты талап етеді.

Дедукция – жалпылау әдісінде топтастырылған білім, ұғым, ереже мұғалімнің тарапынан жасалады. Мұғалім оны жекелеген нақты мысалдармен, оқиға, деректермен түсіндіреді. Бірақ бұл жерде ереже мұғалімнің тарапынан кітаптың тілімен айтылғанымен, оның саналылығы, шындығы тексерілмейді. Сондықтан да осылайша қабылданған білім

мұғалім үшін де, оқушы үшін де догма түрінде көрініс табады. Ендеше, оқытуда бұл екі әдіс бірлікте, мұғалімнің шеберлігіне сай жұмсалуды қажет.

Кейінгі кездерде, 1998 жылдан бастап өндіріске енген бастауыш сынып оқушыларына арналған Қазақ тілі оқулықтарында синтаксис және оның заңдылықтары туралы оқушының топтастырылған ұғым жасауына, белгілі бір байымдаулар жасауына мүмкіндік беретін жаттығу – тапсырмалар берілген. Бұл бастауыш сынып оқушысында индукция мен дедукцияның тізгінін қатар ұстай алатын дағды қалыптасуына мүмкіндік берері сөзсіз.

Бақылау және салыстыру әдістері. Дұрыс қолданылған бақылау әдісі бастауыш сынып оқушыларының байқағыштық, логикалық ойлау қабілеттерін ды. Сипаттауды қолдана отырып, оқушы бақылау әдісі арқылы синтаксистің оқу мазмұнында беріліп отырған белгілерін, қасиеттерін барлап тани алады. Сөйтіп, синтаксистің өзіндік ерекшелігі туралы қандай да бір байлам жасай алады. Оқушылардың бақылауы жүйелі және дұрыс бағытта іске асуы тікелей мұғалімнің басшылығына байланысты. Демек, «мұғалімнің оқушыларды белгілі нәрсені жан-жақты бақылауға, оның неғұрлым көп және әр түрлі қасиеттерін, ерекшеліктерін, мүмкіндігінше, көру, есту, дәм, иіс т.б. сезім мүшелерін қатыстыру арқылы зерттеуге бағыт беруінің маңызы зор. Бұл жерде бақылаудың тек көру т.б. сезім мүшелерінің жұмысымен ғана емес, адамның ойлау әрекетімен тығыз байланысты екендігін ескеру керек. Екіншіден, мұғалім бақылауда оқушының анализ бен синтез арқылы заттардың негізгі қасиеттерін ажырату, топтастыру, қорытындылау сияқты ойлау үрдістерін қолдануына басшылық етуі қажет».

Синтаксисті оқытуда салыстыру әдісі барынша белсенді түрде қолданылады. Салыстыру, әсіресе, жаңа ұғымды таныстыруда және әр тілдік тұлға бірліктің нақты контекстегі өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтарын айқындауда жиі қолданылады.

Синтаксисті оқытуда топтастыру әдісінің алатын орны ерекше. Бұл әдісті қолдану оқушыда белгілі бір ұғымдарды немесе тілдік деректерді нақты ұқсастықтары мен айырмашылықтарына, қасиет-сапаларына қарай топтастыруға мүмкіндік береді.

Сондай-ақ, бұл әдіс тілдік тұлға-бірліктерді түрлі-түсті бояулармен топтастырып түсіндіруде және сол үлгідегі тапсырмаларды, логикалық жаттығуларды орындауда, араласып келген сөйлемдерден мағыналық-құрылымдық топтастырулар жасағанда қолданылады.

Модельдеу – талдау, модельдермен жұмыс, модельдер негізінде алынған нәтижелердің ақиқатқа жақындығын анықтау секілді әрекеттерден тұратын күрделі үдеріс. Талдау жасау-модельдеудегі алғашқы саты. Талдау барысында модельдердің жалпылық, жекелік қырлары танылады. Соның негізінде барып модель қалыптасады. Модельдермен жұмыс жасау барысында модельдердің түрленуі мен өзгермелілігін талдау мақсат етіледі. Мұндағы басты талап – модельдің өзгеруі мен түрленуі барысында оның ортақ негізі анықталуы керек. Синтаксис материалдарын оқытқанда осы мақсат көзделеді. Қандай да бір ұғымның моделін графика, яғни кесте, сан арқылы, тіпті сөзбен де жинақтап көрсетуге болады. Мұның бәрі сайып келгенде оқушының ізденімдік, зерттеу әрекетін сапалы ұйымдастыруға негіз болады.

Барлық таным әдістері жүйелене келе, оқушыға синтаксис туралы теориялық білім қалыптастыруға қызмет етеді. БМҚТСДОӨ-нің таным теориясын негіз етіп алуында өз сапасының танымдық деңгейі мен теориялық дәрежесі биік болуын көздеген мақсат жатыр. Таным теориясының синтаксисті оқыту барысында оқушылардың теориялық ойлауы мен ауызекі, жазбаша сөйлеу тілін дамытуға беретін нәрі, әрине, бұл айтылғандармен бітпейді.

Ғалым Н.Құрманова сөз тіркесін оқыту барысында оқушылардың теориялық ойлауы мен тілін дамыту әдістемесіндегі жүйеленген әдістерді былайша жіктейді:

1. Грамматикалық талдау бойынша (жүйелік талдау, валенттілік талдау, оппозициялық талдау, синтагмалық талдау, компоненттік талдау, трансформациялық талдау, транспозициялау, контаминациялық құбылысты талдау, комплекстік талдау);

2. Модельдеуді меңгерту (сөз тіркесінің позициялық моделін жасау, сөз тіркесінің қатынастық моделін жасау);

3. Логикалық ойлауды дамыту бойынша (анализ бен синтез әдісі, индукция мен дедукция, салыстыру әдісі, тектік-түрлік қатынастар, ұғым қалыптастыру әдістері, ұғымның мазмұны мен бөлінуі т.б. қасиеттерін сөз тіркесімен байланыстыра қалыптастыру әдістері, топтастырылған ұғым қалыптастыруға дағдыландыру әдістері, байымдауды қалыптастыру әдістері, сөз тіркесінің заңдылықтарын ой қорыту түрінде қалыптастыруға дағдыландыру әдістері, форма мен мазмұн туралы ұғым қалыптастыру әдістері);

4. Танымдық белсенділігін дамытуға арналған әдістер (лингвистикалық есептер шығару әдістері, лингвистикалық эксперимент, графикалық модельдеу, тілдік модельдеу, компьютермен жұмыс, тілдік шешімге келуге баулу әдістері);

5. Шығармашылық сипаттағы тапсырмалар жүйесін орындау әдістері (тіл дамыту әдістері, тіл ұстарту әдістері, қатысымдық-функционалдық әдістер, сөз тіркесінің синонимиясын талдау, ситуациялық тапсырмаларды шешу әдістері, грамматикалық автоматизмді қалыптастырудағы ғылыми тақырып бойынша пікірталас жүргізу әдістері, тілдік сезім мен тілдік шешімге келуге баулу әдістері, оқушылардың даму деңгейлерін және теориялық тапсырмаларды орындау дәрежелерін ескеру).

Осының ішінен бастауыш мектепте синтаксистен теориялық ұғым қалыптастыру әдістерін іріктеп алудың маңызы зор екендігін ескере отырып, бастауыш сынып оқушыларының синтаксисті теориялық әдіс-тәсілдер арқылы терең танып білуінің әдістерін былайша жіктеуге болады:

Синтаксисті теориялық деңгейде оқыту әдістері:

1. *Перцептивтік қырынан анықтау* (тілдік әдістер: әңгімелесу, түсіндіру, баяндау, сұхбаттасу, кітаппен жұмыс; көрнекілік әдістер: иллюстрация, демонстрация, бақылау жасау; практикалық әдістер: жаттығу, тапсырмалар, лингвистикалық есептер, тілдік эксперимент);

2. *Логикалық қырынан анықтау* (анализ, синтез, салыстыру, топтастыру, нақтылау, дәлелдеу, анықтама беру, аналогия, дедукция, индукция, модельдеу);

3. *Танымдық қырынан анықтау* (ақпараттық мәлімет беру, эвристикалық әдістер, ізденім-зерттеу әдістері, көрнекілік-ақпараттық әдістер, практикалық-ақпараттық әдістер);

4. *Психологиялық қырынан анықтау* (рефлексиялық әдіс, зейін, ес пен жадыны дамыту, қиялы мен қабылдауын дамыту, ойлауы мен сөйлеуін дамыту, тыңдауын дамыту). Қазақ тілінің синтаксистік жүйесі жөнінде қай заманда да болмасын татымды тұжырымдар мен дәйектемелер болған. Әдістеме барысында ірі ғалымдардың қазақ тілі синтаксис саласына елеулі үлес қосқанын айрықша атау орынды. Кейінгі буын ғалым-зерттеушілер синтаксис мәселелеріне өз үлестерін қосқанда сол алғашқы үлгілерден бағдар алды. Қазақ тілін оқыту әдістемесі бойынша тұңғыш ғылыми еңбек жазған А.Байтұрсынов [1] өз зерттеулерінде күні бүгінге дейін қолданылып келе жатқан грамматикалық терминдерді енгізді. Солардың қатарына «Сөйлем мүшелері», «бастауыш», «баяндауыш», «анықтауыш», «толықтауыш», «пысықтауыш», «болымды сөйлем», «болымсыз сөйлем», «толымды сөйлем», «толымсыз сөйлем», «жалаң сөйлем», «жайылма сөйлем», «сұраулы сөйлем» және т.б.

Ғалым синтаксис мәселесін зерттей отырып, оның табиғатын дұрыс түсіндіріп, грамматикалық құрылымды жете білуге жол салды. Автор жай сөйлемді синтаксистік ғылыми тұрғыда қарастыру үстінде дұрыс тоқтам жасайды. Мысалы: «Сөйлем ішінде бірде болып, бірде болмайтын сөздер немесе керек болған жерде айтылып, керек болмаған орында айтылмай қалып тұрған сөздер, түсініп қалғанда, қалғандығы ашық сезілмейтін сөздер тұрлаусыз мүшелер деп аталады» [1,27] деген ғалымның ойынан сөйлемде қалмай айтылатын сөздер мен қалса да қалғандығы сезіліп тұратын сөздер тұрлаулы мүше болады дегенін ұғынуға болады. Осы тұжырым күні бүгінге дейін өзінің мәнін жойған жоқ. Бұның

өзі қазақ тіл білімінде ғалым бастаған дәстүрді толықтай жалғастырып келе жатқанын байқатады.

А.Байтұрсынұлының «Тіл-құралында» берілген тұжырымға сай, белгілі бір ойды білдіру үшін кез-келген сөздер өзара байланысқа түсуі керек, автор сөзімен айтқанда «қиындасуы» қажет. Сол сияқты, «... сөйлегенде сөздің жүйесін, қисынын келтіріп сөйлеу қандай керек болса, жазғанда да, сөздің кестесін келтіріп жазу сондай керек. Сөздің жүйесін, қисынын келтіріп жаза білуге: қай сөз қандай орында қалай өзгеріп, қалайша біріне-бірі қиындасып, жалғасатын дағдысын білу керек» [1,142] деген ғалымның тұжырымы «сөз қисыны деп аталып келіп, сөздердің тіркесу, байланысу ерекшеліктерін баяндайды.

XX ғасырдағы қазақ халқының тарихындағы ұлы тұлғалардың бірі, қазақ тіл білімінің практикалық мақсаттан ғылыми арнаға ойысуына алғашқылардың бірі болып үлек қосқан Қ.Жұбанов қазақ тілінің синтаксисіне қатысты ой-тұжырымдары мен жіктеулері, еңбектері арқылы кейінгі ұрпаққа мәлім болып отыр. Олар: «Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер» [2], «Исследование по казахскому языку», «Қазақ тілінің грамматикасы» және т.б. еңбектері бар.

Қ.Жұбанов сөз тіркесін «сөз қиыны» деп берген: «... сөйлемде бір сөз болмай, бірнеше сөз болса, бұл сөздер бір-бірімен қиындасып тұруы керек. Сөздің қиыны келуі үшін екі шарт керек: алдымен әр сөзді орын-орнына дұрыс қою керек. Екінші, бір сөзді екінші бір сөзге байлап беретін жалғаулар бар, соны дұрыс жалғау керек...» [2,146]

Қазіргі қазақ тіл білімінде танымал бағыныңқы және басыңқы сыңарлар деген атаулар «жетек сөз» (бір-бірін ертетін сөздер), «жетекші сөз» (бір-біріне еретін сөздер) деп берілген.

Мектеп грамматикасы бірден жасалып қойған жоқ. Оны жасауда журнал беттерінде жарияланған мақалалардың да көмегі тиді. Солардың бірі – Сиіл Жиенбаевтың 1935 жылы жарияланған «Сөйлемнің үйірлі мүшелері» деген мақаласы. Автор осы мақаласында үйірлі мүшеге арнайы тоқталып, ол құрмалас сөйлемнің үшінші түрін жасайтындығын айтты. Бұл мақаланың күні бүгінге дейін құнын жоймаған жері – салалас сөйлемнің өзіндік интонациясы болатындығы жайындағы пікірі.

1939 жылы Хажым Басымовтың «Құрмалас сөйлемдерге қойылатын үтір (,) белгілері» деген мақаласында құрмалас сөйлемнің үш түрлі – салалас, сабақтас, аралас – арасына қойылатын тыныс белгілері және олардың өзіндік негізгі ерекшеліктері дұрыс баяндалады. Х.Басымов сабақтастың өзіндік ерекшеліктеріне мағына тұтастығы мен компоненттерінің жымдаса байланысуын және оның бағыныңқы, басыңқы сөйлемдерінің болатынын дұрыс көрсетті.

Мектеп жасындағы оқушыларға арналған қазақ тілінің синтаксисінің оқулығы алғаш рет 1939 жылы С.Аманжолов пен Н.Сауранбаевтың авторлығымен жарияланды. 1930-1940 оқу жылынан бастап қазақ тілі синтаксисі негізінен мектептің алтыншы-жәетінші сыныптарында оқытылып, синтаксисті оқыту сол уақыттан сөз болып келеді. С.Аманжолов үйірлі мүшелердің сабақтас құрмаластың компоненті бола алмайтынын, тек жай сөйлемнің күрделі бір мүшесі болатынын жете дәлелдеді.

Ғалым С.Аманжолов А.Байтұрсынов пен Қ.Жұбанов бастаған ізбен жүріп, сөйлем мүшелерінің өзара байланысу амалдарын анықтады.

1. Қиысу. Ол бастауыш пен баяндауыштың байланысы деп бұрын қалыптасқан тұжырымға қосылады. Өз тұсынан қосқаны – «анықтауыш, толықтауыштар жақ, көптік жағынан бастауышпен қиысады» деген. Бұл тұжырым қазақ тіл білімінде орын ала алмады.

2. Меңгеру. Сөйлемдегі сөйлем мүшелері бірі меңгеруші, екіншісі меңгерілуші болып байланысады. Меңгерілген сөз ілік, барыс, табыс, шығыс, көмектес септік формада, септіктерді жалғап қатысады.

3. Қабысу. Бұл амалдың жұмсалуды жөніндегі авторлық айтқан тұжырымдары қазіргі қазақ тіл білімінде орнықты.

4. Жанасу. «Жанасу – жалғаусыз, шылаулы пысықтауыштардың пысықталушы сөздерімен байланысады. Жанасатын сөздер үстеулер және жалғау арқылы емес, шылау арқылы бірімен-бірі байланыстан сөздер. Жанасу арқылы байланысқан сөздердің орын тәртібі еркін, жанасатын сөз жанастырушы сөзден қашық болып орналаса береді» [3, 33].

Н.Т.Сауранбаев салаластарды жалғаулықты, жалғаулықсыз деп бөлмеген. Оның салалас құрмалас деп танығаны – қазіргі қазақ тіліндегі жалғаулықты салаластар ғана. Ал жалғаулықсыз салаластың барлық түрін тек іргелес құрмалас деп таныған.

Ол қазақ тіліндегі сабақтастың өзіндік белгілеріне мыналарды жатқызады:

- сабақтас құрмаластағы жай сөйлемдердің бірі тиянақты, екіншісі тиянақсыз болады. Осыған орай сабақтас құрмалас сөйлем бағыныңқы және басыңқы компоненттерден тұрады;

- бағыныңқының баяндауыштары көсемше, есімше, шартты етістік болып келеді;

-бағыныңқы сөйлемдер тұтас басыңқыдағы ойды не басыңқыдағы бір мүшені ғана сипаттайды, сондықтан да логика – грамматикалық жақтан бағыңқылар басыңқыдағы бір жай мүшенің қызметін атқарады [4,44].

Сөз тіркесі синтаксистік нысан ретінде қазақ тіл білімінде едәуір зерттелді. Осыдан елу шақты жыл бұрын профессор М.Балақаев қазақ тіл білімінде сөз тіркесі мәселелері жүйелі түрде енді қолға алына бастады деп жазса, қазіргі таңда сөз тіркесі түрлі қырынан көптеген монографиялар мен зерттеулердің негізгі қарастыратын нысанасына айналған десе де болады. Қазақ тілінде ғана емес, жалпы түркі тілдерінде сөз тіркесі өзінің кең мағынасындағы қолданысында көптеген сөздер тіркесін камтиды. Мұны кезінде түркітанушы-ғалымдар атап көрсеткен болатын. Айталық, Н.А.Баскаков сөз тіркесінің құрамына предикативті сөз тіркестерін (немесе сөйлемдерді), анықтауыштық сөз тіркестерін (*аталған автор «анықтауыштық сөз тіркестері» деп предикаттты тіркестерден басқа барлық сөз тіркестерін түсінеді*), күрделі сөздер мен тұрақты фразеологиялық бірліктерді, идиомаларды жатқызады. Бұл топтарды әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері болуына байланысты екіге бөлімге бөліп қарастырады:

1) синтаксистік бірліктер болып табылатын, яғни жылжымалы, мағыналық жағынан дербес атау сөздердің тұрақты емес тіркесуі болып табылатын, сөз тіркестері;

2) лексикалық бірліктер болып табылатын, яғни синтаксистік бірліктердің лексикалануы нәтижесінде пайда болған және сөздер тіркесін емес, жеке сөздер жасайтын, сөз тіркесі.

М.З.Закиев сөз тіркестерін сөздердің байланысу сипатына қарай синтаксистік және фразеологиялық сөз тіркестері болып бөлінетінін айтады. Ғалымның анықтауында, сөз тіркестері дегеніміз – кем дегенде толық мағыналы екі сөздің нақтылаушы қатынастары арқылы жасалатын тіркестер. Бұл автордың тұжырымдарындағы бір ерекшелік, тұрақты тіркестерді «фразеологиялық сөз тіркестері» деп атай отырып және олардың компоненттері арасындағы байланыстың синтаксистік: сөз тіркестеріндегідей болатынын ескеріп, сондай-ақ А.И.Смирницкийдің «фразеологиялық тіркесімділік тілдің синтаксистік құрылысын зерттеу барысында да міндетті түрде есепке алыну керек» дейтін пікірін негізге ала отырып, оларды (тұрақты тіркестерді) тек лексикологияның ғана емес, синтаксистің де, соның ішінде әсіресе сөз тіркестерін қарастыру барысында зерттеу қажет екендігіне мән береді.

Келесі бір түркітанушы-ғалым Н.З.Гаджиева сөз тіркесінің екі жақтан қарастырылатынына назар аударады:

1) колданылуы, тілдегі (сөйлеудегі) қызметі тұрғысынан;

2) статикалық тұрғыда.

Сөз тіркесіне қатысты ғылыми әдебиеттерде ең алдымен оның анықтамасына, негізгі ерекшеліктеріне тоқталады. Қазақ тіл білімінде еркін сөз тіркесі туралы ежелден қалыптасқан анықтама бар. Ол мынау: «Синтаксистік қарым-қатынасты білдіру үшін кемінде толық мағыналы екі сөздің сабақтаса байланысқан синтаксистік тобын сөз тіркесі дейміз». Бұл анықтама бойынша, сөз тіркесі болу үшін, біріншіден, оның құрамында толық

мағыналы екі сөз болу керек; екіншіден, олар сабақтаса байланысады, яғни басыңқылық-бағыныңқылық ыңғайда болады; үшіншіден, тіркескен сөздер синтаксистік қатынаста жұмсалады [5,72].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Байтұрсынов А. Алты томдық шығармалар жинағы. Тіл – құрал. Алматы: Елшежіре. 2013, 384 б.
2. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. Алматы, 1966, -360 б.
3. Аралбаева Ж.А. Қазақ тілі синтаксисі методикасының негіздері. – Алматы:Мектеп, 1969.-294 б.
4. Аблақов Ә., Исаев С., Ағманов Е. Қазақ тіліндегі сөз тіркесінің дамуы мен лексикалану процесі. Алматы: Санат,1997.- 123 б.
5. Дәулетбекова Ж. Жаңа буын оқулықтарында теориялық материалдарды берудің мазмұндық-құрылымдық ерекшеліктері. // Қазақ тілі мен әдебиеті, 2003, №7, 6-10 б.
6. Hoffman, D.M. Internationalization at Home From the Inside: Non-Native Faculty and Transformation / D.M. Hoffman // Journal of Studies in International Education. 2003. Vol. 7, –№ 1.
7. Kulakhmet, M., Hajrullina, A., Oleksiuk, N., Protas, O., Ragozina, V. 2022 The Development of the Masters' Professional Competence by Means of the Information and Communication Technologies// International Journal of Higher Education. Vol. 10, No. 1; 2021, ISSN 1927-6044 E-ISSN 1927-6052
8. L. Anarbek , G. Sarsenbayeva , E.Uteubayeva , G. Issayeva , K. Moldabek A Study of Acmeological Competencies Among Pre-Service Teachers Through Psychometric and Demographic Lenses *Educational Process: International Journal*, 14, e2025014. <https://doi.org/10.22521/edupij.2025.14.14> Published Online January 02, 2025
9. Kenzhebekova, R.I., Kozhadeldiyeva, S.S., Moldabek,K., Rizaeva,L.A., Kazybayeva, K.U.,Formation of Learning Research Skills through Solving Arithmetic Problems Systematic Reviews in Pharmacy, 2020, 11(10), страницы 698–705 <https://www.sysrevpharm.org/abstract/-formation-of-learning-research-skills-through-solving-arithmetic-problems-66513.html>
10. Әлмұханбет Ш., Молдабек Қ. , Есназар А. «Mindmapping» технологиясы арқылы бастауыш сынып оқушыларының ойлау дағдысын қалыптастыру Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті “Педагогика ғылымдары” сериясы, 4 (70) Алматы «Полилингва» баспасы 2023 <https://bulletin-pedagogical.ablaikhan.kz/index.php/j1/issue/view/44>

СОДЕРЖАНИЕ И МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ СИНТАКСИСУ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Султанбекова А. А., Аяпова Б. А.

Старший преподаватель, докторант 3 курса

Ж.А.Ташеневский университет, г.Шымкент, Казахстан

sultanbekovak112@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0003-4527-7989>, Baha.0199@mail.ru

Аннотация В данной статье подробно анализируется содержание и методы обучения синтаксису в начальной школе. В исследовании анализируются эффективные методы и приемы, применяемые при изучении синтаксических понятий, в том числе игровая техника, уровневые задания, системы практики, методы анализа текста. При этом раскрываются трудности, с которыми приходится сталкиваться при обучении грамматике, и

воспитательные условия ее преодоления. Результаты данной статьи направлены на совершенствование методических знаний учителей начальных классов и повышение языковой грамотности учащихся. В статье рассмотрены теоретические основы синтаксического образования, практические особенности учебного плана и пути формирования грамматических навыков младшего школьника.

Ключевые слова: начальная школа, синтаксис, грамматические навыки, структура предложений, методы обучения, анализ текста, языковая грамотность.

EXPERTISE ANALYSIS OF SYNTAX TEACHING IN ELEMENTARY SCHOOLS

Sultanbekova A. A., Ayapova B. A.

Senior lecturer, 3rd year doctoral student,
Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

sultanbekovak112@gmail.com,

<https://orcid.org/0000-0003-4527-7989>, Baha.0199@mail.ru

Abstract This article analyzes in detail the content and methods of teaching syntax in elementary school. The study analyzes effective methods and techniques used in the study of syntactic concepts, including game techniques, level tasks, practice systems, and text analysis methods. At the same time, the difficulties encountered in teaching grammar and the educational conditions for overcoming it are revealed. The results of this article are aimed at improving the methodological knowledge of primary school teachers and improving the language literacy of students. The article examines the theoretical foundations of syntactic education, the practical features of the curriculum and the ways of forming grammar skills of a primary school student.

Keywords: elementary school, syntax, grammatical skills, sentence structure, teaching methods, text analysis, language literacy.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ОБРАЗОВАНИИ: АНАЛИЗ ВОСПРИЯТИЯ ИИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМИ ПОСЛЕ ПРОХОЖДЕНИЯ КУРСА

¹Халметова Ш., ²Рахметуллакызы А., ³Баязиева М.

1Магистр технических наук, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

2Магистр естественных наук, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

3Магистр технических наук, Tashenev University, Шымкент, Казахстан

¹<https://orcid.org/0000-0001-9982-7515> , g-mail: shokhnoza.kh@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0006-5899-7634> , g-mail: Aisulu.rakhmetullakzy@gmail.com

³g-mail: madi_14.1c@mail.ru

Аннотация. Искусственный интеллект (ИИ) все активнее внедряется в образовательную сферу, предлагая новые инструменты для преподавателей и учащихся. Современные генеративные модели способны автоматизировать рутинные задачи, персонализировать обучение и ускорять создание учебных материалов[1]. Появляются комплексные ИИ-системы, которые поддерживают педагогов за счет генерации контента, автоматической проверки заданий и предоставления обратной связи студентам[1]. Потенциал ИИ в образовании признается на уровне международных организаций: так, ЮНЕСКО отмечает, что ИИ может решить ряд насущных проблем обучения и внести вклад в достижение цели устойчивого развития по качественному образованию (SDG4)[2].

Вместе с тем стремительное развитие технологий сопровождается рисками и вызовами – от этических и правовых вопросов до методической неготовности педагогов[3][4].

Ключевые слова: Искусственный интеллект, образование, восприятие преподавателей, генеративные модели, цифровые инструменты, автоматизация учебных материалов, педагогические барьеры, ИИ-грамотность.

Introduction

Особую роль в успешной интеграции ИИ играют сами учителя. От их восприятия и готовности использовать новые инструменты во многом зависит эффективность внедрения технологий в учебный процесс. Исследования показывают, что порядка 60% преподавателей положительно оценивают применение ИИ в образовании, видя в нем не только средство оптимизации труда, но и возможность повысить качество учебных продуктов[5]. При этом педагоги нередко более осторожны, чем студенты: они сильнее акцентируют возможные риски и негативные последствия от интеграции ИИ[6]. Однако опыт использования подобных технологий смещает отношение в сторону позитива – опрошенные с практическим опытом применения ИИ демонстрируют более благоприятный настрой к ним[7]. Это подчеркивает важность повышения ИИ-грамотности педагогов. На международном уровне отмечается, что одним из главных барьеров является как раз низкий уровень подготовки учителей в сфере ИИ и недостаточная методическая поддержка[3]. Тем не менее, пока лишь немногие страны реализуют системные программы обучения педагогов работе с ИИ: по данным ЮНЕСКО, только в семи странах мира имеются фокусные инициативы по подготовке преподавателей к использованию генеративного ИИ[8].

Методология исследования

Дизайн исследования. Эмпирическую базу работы составили данные анонимного анкетирования преподавателей, прошедших обучающий курс по искусственному интеллекту.

Участники. В опросе приняли участие 22 преподавателя из различных дисциплинарных областей. География и институциональная принадлежность респондентов относились преимущественно к высшей школе (вузы). Среди дисциплин, ведущихся участниками, – гуманитарные и социальные науки (право, филология, педагогика, психология), естественно-научные предметы (химия, биология),

Анкета. Структура опросника охватывала несколько блоков: - Текущая практика подготовки к занятиям: сколько времени уходит на подготовку, где и как хранятся материалы, какие этапы подготовки наиболее трудозатратны, с какими трудностями сталкиваются при разработке новых курсов или тем, что помогает почувствовать готовность занятия "на 100%", какие факторы мешают довести подготовку до идеала, эмоциональное отношение к необходимости снова готовить новый курс

В опросе сочетались шкальные и номинальные вопросы (с предзаданными вариантами) и открытые текстовые поля. Количественные данные (например, распределение по категориям ответов) обрабатывались методом описательной статистики (подсчет частот). Текстовые ответы были подвергнуты содержательному анализу: выделялись повторяющиеся мотивы, категории и суждения. Поскольку объем выборки невелик, исследование носит разведывательный характер, без претензии на статистическую значимость различий, однако полученные тенденции сопоставляются с литературными данными.

Результаты и анализ данных.

1. Трудозатратность подготовки и текущие проблемы. Респонденты подтвердили, что подготовка к занятиям требует значительного времени: около половины (11 из 22) тратят на это 3–6 часов в неделю, остальные разделились между категориями менее 3 часов и более 6 часов. Основным местом хранения и организации учебных материалов большинство

назвали облачные сервисы или ПК, реже упоминались специальные платформы вроде Canva или LMS. На вопрос о самых энергозатратных этапах подготовки педагога чаще всего указали поиск и отбор материалов (упомянут 16 респондентами) и подготовку презентаций и заданий (тоже 16 упоминаний). Примерно у половины также вызывает затруднение проверка работ и предоставление обратной связи студентам (10 ответов). Несколько реже названо структурирование и планирование занятий (6) – видимо, для части преподавателей этот этап либо уже отработан методически, либо воспринимается менее обременительным, чем сбор материалов и оформление. Единичные упоминания получили координация с коллегами и другие аспекты (например, 2 человека отдельно подчеркнули бюрократические задачи). Таким образом, главные “боли” при подготовке – это необходимость искать актуальный контент и создавать наглядные материалы (презентации, раздаточные задания и пр.), что согласуется с ранее выявленными проблемами. Например, многие сами описали, какие трудности возникали у них при последней разработке нового курса: часто это поиск современной литературы и источников, адаптация материала под уровень студентов, разработка качественных презентаций, продумывание методологии курса. Отдельные цитаты: «много времени занимает подбор учебной информации и разработка заданий», «сложнее всего было подобрать актуальные источники и адаптировать материал», «проблема – отсутствие подходящей литературы», «долго искала электронные книги в пригодном формате». Таким образом, дефицит материалов и временные затраты – ключевой вызов для преподавателей при обновлении курсов. Также ряд ответов указал на нехватку времени как таковую и различные организационные препятствия (наличие множества других поручений, отвлекающие внеклассные задачи).

2. Текущие цифровые практики и опыт использования ИИ. Все опрошенные так или иначе используют цифровые инструменты в подготовке к занятиям. Среди наиболее популярных оказались: презентационные программы (Microsoft PowerPoint назвали практически все респонденты), графические и контент-платформы (более половины отметили Canva для дизайна материалов), сервисы тестирования и сбора обратной связи (Google Forms упоминается многими). Некоторые указали Learning Management Systems – например, Moodle, Canvas – для размещения материалов курса. Несколько преподавателей, особенно из ИТ-областей, дополнительно упомянули специализированные средства (например, IDE PyCharm для подготовки к программированию, телеграм-боты для рассылки задач студентам и др.). В целом видно, что цифровая грамотность педагогов достаточно высокая: они активно применяют разнообразный софт для подготовки учебных материалов. Это создает благоприятную почву для внедрения ИИ-инструментов – как продолжения уже привычных цифровых средств.

3. Барьеры и опасения при использовании ИИ. Хотя почти все респонденты уже так или иначе используют ИИ, им был задан вопрос: что мешает вам использовать ИИ чаще? Ответы высветили ряд препятствий, многие из которых совпадают с отмеченными в литературе факторами низкой интенсивности внедрения ИИ[3]. Наиболее частая причина – нехватка знаний и навыков. Около трети опрошенных прямо указали на дефицит компетентности: «не знание промптов» (не умеют формулировать запросы ИИ), «мало навыков», «мало знаний в этой сфере, нет опыта», «не знаю, как использовать все инструменты ИИ», «недостаточно [знаний], чтобы начать». Эти ответы свидетельствуют, что даже после ознакомительного курса педагоги чувствуют потребность в дальнейшем обучении практическим навыкам (например, методике разработки эффективных промпт-запросов для ИИ). Другая существенная группа барьеров связана с инфраструктурой и доступом: несколько человек посетовали на проблемы с интернетом («интернет только на работе, хотелось бы во всех аудиториях»), один указал, что его останавливает то, что полноценные версии ИИ-платформ платные (например, расширенные возможности ChatGPT доступны по подписке).

4. Ориентиры в разработке курсов и понимание качества образования. Интересные результаты получены по вопросам о том, чем руководствуются преподаватели при проектировании учебных дисциплин и что вкладывают в понятие «качественный учебный курс». Большинство респондентов при разработке курса ориентируются сразу на несколько факторов. На первом месте – требования государственных образовательных стандартов (ГОСО) и учебных планов: около половины прямо это указали. Практически столько же упомянули актуальность тематики курса для современного состояния науки и практики. Важным ориентиром является интерес студентов – его назвали многие педагоги, особенно гуманитарии. Некоторые добавили личный стиль преподавания и накопленный опыт: т.е. курс строится так, чтобы отражать сильные стороны самого преподавателя. Отдельные респонденты отметили, что принимают во внимание отзывы и обратную связь от предыдущих потоков студентов, что свидетельствует о стремлении к улучшению курса на основе рефлексии. В целом наблюдается баланс между выполнением формальных требований (стандарт, программа) и стремлением сделать курс живым, современным и интересным аудитории.

5. Ожидания от ИИ-инструментов для преподавателя. Последний блок анкеты предлагал респондентам представить гипотетический инструмент – некое цифровое пространство с ИИ, которое умеет хранить материалы, собирать курс по шаблонам, давать рекомендации и чек-листы по шагам подготовки. Спрашивалось, какую функцию они хотели бы получить в первую очередь. Ответы здесь помогают понять, каких «умных помощников» ждут педагоги. Самой востребованной оказалась возможность собирать курс по готовым шаблонам – эту идею упомянули 4 человека. По сути, педагоги хотят конструктор курса, где можно быстро, на основе типовых блоков, сформировать структуру дисциплины. Практически эквивалентным по частоте было желание автоматической генерации структуры курса по теме (так ответили 2 респондента, схожие ответы про “структуру” дали еще 2). То есть, преподаватель указывает тему, а инструмент сам предлагает детализированную программу или syllabus. Многие ждут от ИИ помощи в подборе материалов: «подбирать нужные материалы и делать аналитику» – 1 ответ, «искать хорошие источники и оформлять» – 1 ответ, «поиск книг или перевод в нужный формат» – 1. Таким образом, контент-агрегация – ключевой запрос: чтобы ИИ мог сам найти релевантные ресурсы, конспектировать их, может быть, переводить или превращать в удобные для включения в курс формы.

Подведем итог результатам: преподаватели после прохождения курса по ИИ демонстрируют высокий уровень интереса к технологиям и уже начали их применять, главным образом для генерации учебных материалов. Они остро ощущают нехватку времени и ресурсов при подготовке к занятиям и рассчитывают, что ИИ поможет закрыть эти “болевые точки” – поиском информации, созданием презентаций, составлением заданий, структурированием курсов. Основные барьеры лежат в плоскости навыков и инфраструктуры, что требует дальнейших программ обучения и поддержки. Педагоги хотели бы видеть в ИИ-помощнике функционал конструктора курса и интеллектуальной базы знаний, способной порекомендовать контент и обеспечить шаблонами и чек-листами весь процесс разработки дисциплины. При этом они четко разделяют, что именно человек-педагог отвечает за цели, методику и качество, а ИИ – лишь инструмент для ускорения и обогащения процесса. Данное мировоззрение “ИИ как ассистент” согласуется с концепцией human-in-the-loop, подчеркиваемой во многих руководствах: ИИ должен использоваться так, чтобы сохранять лидирующую роль человека-учителя и не вредить развитию учащихся[23][8].

Список использованной литературы:

1. Суви́рова А. Ю., Ананин Д. П., Шевелева Н. Н. Искусственный интеллект в школьном и вузовском преподавании: российский и зарубежный опыт // Концепт. – 2025. – №09. – С. 318–330. DOI: 10.24412/2304-120X-2025-11190 [1][3].
2. Буюкова К. И., Дмитриев Я. А., Иванова А. С., Фещенко А. В., Яковлева К. И. Отношение студентов и преподавателей к использованию инструментов с генеративным искусственным интеллектом в вузе // Образование и наука. – 2024. – Т. 26, №7. – С. 160–193. DOI: 10.17853/1994-5639-2024-7-160-193 [6][18].
3. Pahorukova A. Преподаватели и ИИ: помощник или замена? – Антиплагиат. – 17.01.2025. – Режим доступа: antiplagiat.ru/ai-work-and-study [5][15].
4. UNESCO. Guidance for generative AI in education and research. – Paris: UNESCO, 2023. (Первые глобальные руководящие принципы по генеративному ИИ в образовании) [8].
5. Johnson K. Teachers Are Going All In on Generative AI // Wired. – 2023. – September 15. – Available from: [wired.com/story/teachers-are-going-all-in-on-generative-ai](https://www.wired.com/story/teachers-are-going-all-in-on-generative-ai) [10][12].
6. Всемирный экономический форум (ВЭФ). Generative AI has disrupted education. Here's how it can be used for good – UNESCO // World Economic Forum. – 2023. – September 5. – URL: [weforum.org/stories/2023/09/generative-ai-education-unesco/](https://www.weforum.org/stories/2023/09/generative-ai-education-unesco/) [8].
7. Artificial intelligence in education. – UNESCO Digital Library. – URL: unesco.org/en/digital-education/artificial-intelligence (дата обращения: 13.11.2025) [4][23].

БІЛІМ БЕРУДЕ ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТІ ҚОЛДАНУ: КУРСТАН ӨТКЕННЕН КЕЙІН ОҚЫТУШЫЛАРДЫҢ ЖИ-ДІ ҚАБЫЛДАУЫН ТАЛДАУ

¹Халметова Ш., ²Рахметуллалқызы А., ³Баязиева М.

¹Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

²Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

³Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, Шымкент қ., Қазақстан

¹<https://orcid.org/0000-0001-9982-7515> , g-mail: shokhnoza.kh@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0006-5899-7634> , g-mail: Aisulu.rakhmetullakzy@gmail.com

³g-mail: madi_14.1c@mail.ru

Аңдатпа. Жасанды интеллект (ЖИ) білім беру саласына белсенді түрде еніп, оқытушылар мен білім алушыларға арналған жаңа құралдарды ұсына бастады. Заманауи генеративті модельдер рутиналық міндеттерді автоматтандыруға, оқытуды жекелендіруге және оқу материалдарын әзірлеу үдерісін жеделдетуге мүмкіндік береді [1]. Контент генерациясы, тапсырмаларды автоматты тексеру және студенттерге кері байланыс беру арқылы педагогтарды қолдайтын кешенді ЖИ жүйелері пайда болуда [1]. Білім берудегі ЖИ әлеуеті халықаралық деңгейде мойындалып отыр: мысалы, ЮНЕСКО ЖИ оқу процесіндегі бірқатар өзекті мәселелерді шешуге және тұрақты дамудың «Сапалы білім беру» мақсатына (SDG4) қол жеткізуге үлес қоса алатынын атап көрсетеді [2]. Алайда технологиялардың қарқынды дамуы этикалық және құқықтық мәселелерден бастап педагогтардың әдістемелік дайындық деңгейіне дейінгі тәуекелдер мен сын-тегеуріндермен қатар жүреді [3][4].

Кілт сөздер: Жасанды интеллект, білім беру, мұғалімдердің қабылдауы, генеративті модельдер, цифрлық құралдар, оқу материалдарын автоматтандыру, педагогикалық барьерлер, ИИ-грамоттылық.

THE USE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN EDUCATION: AN ANALYSIS OF TEACHERS' PERCEPTIONS OF AI AFTER COMPLETING THE COURSE

¹Khalmetova Sh., ²Rakhmetullakzy A., ³Bayazyeva M.

¹Master of Technical Sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

²Master of Technical Sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

³Master of Technical Sciences, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

¹<https://orcid.org/0000-0001-9982-7515> , g-mail: shokhnoza.kh@gmail.com

²<https://orcid.org/0009-0006-5899-7634> , g-mail: Aisulu.rakhmetullakzy@gmail.com

³g-mail: madi_14.1c@mail.ru

Abstract. Artificial intelligence (AI) is increasingly being integrated into the educational sphere, offering new tools for teachers and learners. Modern generative models can automate routine tasks, personalize learning, and accelerate the creation of educational materials [1]. Comprehensive AI systems are emerging that support educators by generating content, automatically assessing assignments, and providing feedback to students [1]. The potential of AI in education is recognized at the international level: for instance, UNESCO notes that AI can help address several pressing learning challenges and contribute to achieving the Sustainable Development Goal on quality education (SDG4) [2]. However, the rapid development of technology is accompanied by various risks and challenges — ranging from ethical and legal issues to the methodological unpreparedness of educators [3][4].

Key words: Глубо Artificial intelligence, education, teachers' perception, generative models, digital tools, learning material automation, pedagogical barriers, AI literacy.

ҒТАМР 20.00.00

ӘОЖ 20.01.45

АРАЛАС ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСНАМАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ ІСКЕ АСЫРЫЛУЫ

Балганова Меруерт Сыдыковна – магистр, аға оқытушы, Ж.А.Ташенов атындағы университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-0594-3855>, merrier.85@mail.ru.

Жолшиева Альмира Зулпухаркызы – магистр, аға оқытушы, Ж.А.Ташенов атындағы университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0002-4541-9484>, Almi-kaz82@mail.ru.

Адылбекова Эльвира Тулепбергеновна – педагогика ғылымдарының кандидаты, қауым. профессор, Ө. Жәнібеков атындағы Оңтүстік Қазақстан педагогикалық университеті, Шымкент, Қазақстан, <https://orcid.org/0000-0003-1471-0137>, e-mail: adylbekova_elvir@mail.ru.

Аңдатпа. Мақалада қазіргі білім беру жүйесінде кеңінен қолданылып жүрген аралас оқыту (blended learning) теориясы мен практикасы, іске асыру құралдары жан-жақты талданады. Аралас оқыту – дәстүрлі офлайн оқу мен онлайн цифрлық технологияларды үйлестіре қолдану арқылы білім алушылардың оқу үдерісін тиімді ұйымдастыруға бағытталған педагогикалық модель. Мақалада аралас оқытудың мәні, негізгі компоненттері, теориялық негіздері, педагогикалық артықшылықтары мен мүмкін болатын шектеулері қарастырылады.

Мақаланың мақсаты қашықтықтан және аралас оқыту нысандары бойынша болашақ информатика мұғалімдері үшін пәндерді оқытуды жетілдіру тәсілдерін негіздеу болып табылады. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарындағы практикалық жүзеге асыру тәжірибелері, тиімді үлгілер мен әдістемелер, цифрлық платформалардың рөлі және оқыту нәтижелеріне ықпалы сипатталады.

Ұсынылған мақалада оқыту формалары мен әдістері, аралас оқыту модельдері мен интерактивті құралдары, жоғары білім беру жүйесінің тиімді жұмыс істеуі тұрғысынан болашақ информатика мұғалімдерін даярлауда аралас оқыту нысандарының өзектілігі талданады. Зерттеуде талдау, абстракция, синтез әдістері қолданылды.

Қашықтықтан және дәстүрлі оқытуды салыстырмалы бағалау білім алушылардың оқу материалдарына қол жетімділігі, техникалық қолдау, ағымдағы және модульдік білімді бақылау, консультациялар, оқу процесіне қатысушылардың ұтқырлығы сияқты критерийлер негізінде жүргізілді. Зерттеудің эмоционалды компоненттері - материалды қабылдау, интерактивті технологияларды қолдану. Аралас зерттеудің негізгі модельдері талданып, қысқаша сипатталды, оның ерекшеліктері ұсынылды. Аралас зерттеудің күшті және әлсіз жақтары анықталды. Синхронды және асинхронды оқу форматтары сипатталды. Қазіргі жағдайда дәстүрлі де, қашықтықтан оқыту форматтары да өмір сүруге және дамуға құқылы. Қашықтықтан оқытуды белсенді қолданудың басында қашықтықтан оқыту платформаларын орналастыруға және басқа да ұйымдастырушылық мәселелерді шешуге көп көңіл бөлінді. Бүгінгі таңда қашықтықтан білім беру сапасын арттыру өзекті қажеттілік болып табылады. Бұл мұғалімдерді қашықтықтан оқытуға дәстүрлі білім беру элементтерін енгізуге шақырады: онлайн сабақтар, ауызша емтихандар өткізу және мамандандырылған зертханаларда зертханалық жұмыстарды орындау. Осылайша, аралас оқыту форматтары қашықтықтан оқыту әдістерінің икемділігін және дәстүрлі білім берудің артықшылықтарын пайдалануға, бұл оларды перспективалы дамуға мүмкіндік береді. Зерттеу аралас оқытудың білім алушылардың дербестігін арттыру, мотивациясын күшейту, оқу нәтижелерін жақсарту және икемді оқу ортасын қалыптастырудағы маңызын көрсетеді.

Кілт сөздер: ақпараттық технологиялар, аралас оқыту, қашықтықтан оқыту, онлайн оқыту.

Кіріспе. Қазіргі әлемдегі білім цифрлық технологиялардың дамуы мен әлеуметтік-экономикалық жағдайдың өзгеруі нәтижесінде айтарлықтай өзгерістерге ұшырайды. Оқу процесі цифрлық әлеммен тығыз байланысты. Бұл қазіргі оқытушылардан оқытудың жаңа әдістері мен технологияларын үйренуді, оқытудың жаңа, бейімделгіш және тиімді тәсілдерін қолдануды талап етеді. Осындай әдістердің бірі: дәстүрлі оқыту әдістерін қашықтықтан және интернет технологияларымен біріктіретін гибриді оқыту немесе аралас оқыту ұсынылады. Аралас оқыту әдісі оқытушылардың кәсіби қабілеттерін терең дамытуға, оқытуға әртүрлі және жеке көзқарасты тиімдірек қолдануға ықпал етеді. Бұл оқытушылардан жаңа құралдарды, тәсілдер мен технологияларды түсінуді талап етеді. Бұл үшін ерекше жағдайлар мен білім беру мекемелерінің көмегі де қажет етіледі. Осыған дейін қашықтан және аралас оқыту формалары білім беру жүйесінде шектеулі деңгейде ғана қолданылып келгенімен, пандемия жағдайы бұл форматтарды кең көлемде енгізуді міндетке айналдырды. Оқытушылар онлайн форматқа дәстүрлі дәрістер мен практикалық, зертханалық сабақтарды қажет етпейтін оқу материалдарын бейімдеп, білім алушылармен қарым-қатынасты негізінен кеңес беру түрінде ұйымдастырды. Уақыт өте келе қашықтықтан оқыту элементтері күндізгі білім беру үдерісіне интеграцияланып, білім алушылардың оқу контентіне қол жеткізу мүмкіндіктерін арттырды. Сонымен қатар, ағымдағы және модульдік бақылау түрлерін автоматтандыру оқу жетістіктерін тексеруді жеңілдетіп, білім беру процесіне қатысушылар арасындағы коммуникация мүмкіндіктерін кеңейтті.

2020 жылдан бастап жоғары оқу орындарының жаппай онлайн форматқа көшуі қашықтан оқытудың артықшылықтары мен кемшіліктерін айқын көрсетті. Бұл кезеңде қашықтықтан оқытуды қолдаушылар да, оған күмәнмен қарайтындар да пайда болды. Соған қарамастан, көпшілігі аралас оқытуды ең тиімді модель деп мойындады. Аралас білім берудегі онлайн және офлайн компоненттердің үйлесімділігі пәннің ерекшеліктеріне, техникалық және бағдарламалық ресурстардың жеткіліктілігіне, педагогикалық тәсілдерге және оқу процесіне қатысушылардың мобильділігіне тікелей байланысты.

Мақаланың мақсаты қашықтықтан және аралас оқыту нысандары бойынша болашақ информатика мұғалімдері үшін пәндерді оқытуды жетілдіру тәсілдерін, аралас оқытудың теориясы мен практикалық тиімділігін негіздеу болып табылады. Сонымен қатар, жоғары оқу орындарындағы практикалық жүзеге асыру тәжірибелері, тиімді үлгілер мен әдістемелер, цифрлық платформалардың рөлі және оқыту нәтижелеріне ықпалы сипатталады. Зерттеуде талдау, абстракция, синтез әдістері қолданылды.

Бүгінгі таңда басты назар — белгілі бір аймақтың қауіпсіздік жағдайына байланысты тиімді оқыту формасын таңдау. Белгілі пән бойынша сапалы білім алуды қамтамасыз ету үшін қашықтықтан және дәстүрлі оқу элементтерінің дұрыс арақатынасын анықтап, аралас оқытудың ең қолайлы моделін қолдану аса маңызды.

Әдебиеттік шолу. Ғылыми әдебиеттерде «қашықтықтан білім беру» анықтамасы екіұшты түсінікке ие, оның дәстүрлі және аралас оқытумен шекаралары жиі бұлыңғыр болады. Қашықтықтан білім беру - оқытудың дәстүрлі және жаңа ақпараттық технологияларын, сондай-ақ техникалық құралдарды қолдануға негізделген оқытудың әмбебап түрі. Жоғары білім алатын білім алушылар үшін білім беру пәндерін еркін таңдау және оқытушымен диалог алмасу жағдайларын жасайды. Бұл ретте оқыту процесі оның қатысушыларының кеңістік пен уақыттағы орналасуына байланысты емес деп атап көрсетеді. Зерттеуші автор Ю. В. Карпухина бірнеше анықтамалар береді [1]:

- қашықтықтан оқыту - бұл ақпаратты қолдана отырып, қашықтықтан оқытатын компьютерлік технологиялар;

- қашықтықтан оқыту - бұл оқытушылар мен білім алушылардың оқытудың әртүрлі кезеңдерінде интерактивті өзара іс-қимылын және ақпараттық желі материалдарымен өзіндік жұмысты қамтамасыз ететін телекоммуникациялық технологиялар.

В. Кухаренко болса қашықтықтан оқытуды заманауи ақпараттық технологиялар арқылы оқу орнына бармай-ақ, білім беру қызметтерін алу ретінде сипаттайды, сонымен қатар, қашықтықтан оқыту - бұл оқу процесіне тән барлық компоненттерді: мақсаты, мазмұны, әдістері, ұйымдастырушылық формалары, оқыту құралдары, интернет-технологиялардың нақты құралдарымен жарықтандыратын мұғалім мен білім алушылардың өзара қашықтықтағы өзара әрекеті деп көрсетеді. Қашықтықтан оқытудың жүйелі құрылымдалған моделі, ол жеке өзара әрекеттесу кешені: білім алушы - білім алушы, білім алушы - оқытушы, білім алушы - контент және білім алушы – интерфейс. Олар жалпы бір-бірін қолдайды және толықтырады және әр білім алушының оқу іс-әрекетінің сапасын, соның ішінде қашықтықтан оқыту процесін жан-жақты жақсартуға бағытталған. Күндізгі оқыту формасы мен қашықтықтан оқытуды қолдану технологияларының үйлесімінен кейін «аралас оқыту» термині пайда болды. Аралас оқытудың бірнеше анықтамаларын келтіреді:

1) аралас оқыту - бұл білім алушының уақыт, орын, бағыт және оқу қарқыны бойынша өзін-өзі бақылауы болған кезде дәстүрлі, электрондық, қашықтықтан және мобильді оқыту технологияларын пайдалану және өзара толықтыру негізінде білім беру процесі субъектілерінің аудиториялық және аудиториядан тыс оқу іс-әрекетін интеграциялау жағдайында білім, білік және дағдыларды алудың мақсатты процесі;

2) аралас оқыту - аудиторияда және одан тыс жерлерде, синхронды және асинхронды режимдерде орын алуы мүмкін және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды

кеңінен қолдануға негізделетін дәстүрлі және қашықтықтан оқыту нысандары біріктірілген оқыту субъектілерінің өзара іс-қимылының мақсатты процесі [2].

Қашықтықтан оқыту екі нұсқада бөлінеді: білім алудың жеке түрі ретінде (қашықтықтан) - білім алуға үміткерлер жоғары білім беру мекемелеріне бармайды және оқу пәндерін қашықтан ғана меңгереді; білім алудың кез келген нысанында (күндізгі, сырттай, экстернаттық) қашықтықтан оқыту технологияларын қолдану - білім алуға үміткерлер ішінара офлайн, ішінара онлайн режимінде оқиды.

Көптеген зерттеулерде аралас оқытудың алты негізгі моделі сипатталады: «Face-to-face Driver», «Rotation», «Flex», «lline Lab», «Self-blend», «lline Driver».

Талқылау және нәтижелер. Әдеби талдау дереккөздер әртүрлі пәндер үшін оқытудың бірыңғай оңтайлы моделін анықтауға мүмкіндік бермейді. Белгілі бір білім беру бағдарламасы аясында да әр түрлі пәндер үшін қашықтықтан оқытудың оңтайлы форматтары әр түрлі. Мұғалім өзінің тәжірибесі мен біліктілік деңгейіне сүйене отырып, қашықтықтан оқыту моделін дұрыс таңдауы керек, оны модельдерін, формалары мен құралдарын құрылымдық талдаусыз жасау қиын.

Мақсатқа және бөлінген проблемаларға сәйкес мақаланың келесі міндеттері тұжырымдалған: қашықтықтан және аралас оқыту формаларының ерекшеліктерін талдау, олардың күшті және әлсіз жақтарын көрсету; қашықтықтан және аралас оқыту формаларына тән электрондық құралдарды сипаттау; білім саласындағы процестерді автоматтандыруға арналған мамандандырылған бағдарламалық жасақтаманы оның білім беру процесіне интеграциялану мүмкіндігі тұрғысынан қарастыру, қашықтықтан және аралас оқыту нысандарына арналған ұсыныстарды тұжырымдау, ақпараттық бағыттағы пәндерді оқыту сапасын жақсарту және жетілдіру, қашықтықтан және аралас оқыту формалары бойынша зерттеудің негізгі материалын ұсыну.

Жоғарыда айтылғандай, қашықтықтан оқытудың салыстырмалы түрде жаңа түрі өзінің оң және жағымсыз нәтижелерін көрсетті. Қашықтықтан оқыту жағдайында мұғалімнің рөлі өзгергенін атап өтуге болады. Әр түрлі критерийлер бойынша дәстүрлі және қашықтықтан оқытуды салыстырмалы бағалау 1- кестеде келтірілді.

Кесте 1

Қашықтықтан және дәстүрлі оқытуды салыстырмалы бағалау [4]

Критерий	оқыту түрі	
	дәстүрлі (бетпе-бет)	қашықтан
білім алушылардың оқу материалдарын а қолжетімділігі н ұйымдастыру	Аудиториядағы оқытушымен қарым-қатынас, оқу әдебиеттері және кітапхана қорларының интернет-ресурстары.	Қашықтықтан білім беру платформаларының электрондық оқу курстары, оқытушымен бейнеконференциялар арқылы байланыс, мессенджерлердегі байланыс, кітапхана қорларының электрондық ресурстары.
Техникалық қамтамасыз ету	Оқу орнында шоғырланған және техникалық қолдауды ішкі университет қызметі ұсынады. Жеке жабдыққа ең аз қажеттілік (ноутбук, принтер).	Білім беру процесінің әрбір қатысушысында: интернетке тұрақты қолжетімділік; компьютер және мобильді құрылғылар; микрофон, бейнекамера; ДК сенімді пайдаланушысының дағдылары; бейнеконференциялар мен оқыту платформаларына арналған заманауи бағдарламалық өнімдерді бағдарлай білу; бейімделген жұмыс орны болуы тиіс. Білім алушылар жабдықты

		техникалық қолдауды өз есебінен және күшімен жүзеге асырады.
Ағымдағы және модульдік білімді бақылау	Жазбаша бақылау жұмыстары, ауызша және жазбаша сауалнамалар, тестілеу (қолмен тексерумен). Оқытушының академиялық парасаттылық қағидаттарының сақталуын қадағалауға көбірек мүмкіндіктері бар.	Әдетте тестілеу автоматтандырылған бағалау. Электрондық құжаттар түріндегі жұмыстарды тексеру. Бейнеконференция кезінде ауызша сауалнама және қорғау. Академиялық адалдық принциптерін сақтауды бақылау қиынырақ.
Кеңес беру	Университеттегі оқытушымен бетпе-бет қарым-қатынас.	Бейнеконференция, телефон арқылы сөйлесу, қашықтағы платформадағы форум, мессенджерлер мен әлеуметтік желілер арқылы байланыс.
Оқу процесіне қатысушылардың ұтқырлығы	Оқу орнына аумақтық қосылу. Оқу процесінің нақты кестесі.	Оқу орнына аумақтық байланыстың болмауы. Сабақтың жекелеген түрлерін пысықтаудың жеке кестесі. Білім алушылар жұмыс пен оқуды тиімдірек үйлестіре алады.
Әлеуметтену және оқытудың эмоционалды компоненті	Белсенді қарым-қатынас кезінде тұлғааралық байланыстар мен әлеуметтік дағдыларды дамыту үшін қолайлы жағдайлар: білім алушы-білім алушы (атап айтқанда бейресми жағдайларда), білім алушы-оқытушы, білім алушы-топ. Жағымды эмоционалды компоненттің қалыптасуына ықпал ететін мүдделер қауымдастығының негізінде ұжымға, топқа қосылу сезімі.	Жеке тұлғаның әлеуметтік дамуына ықпал етпейтін оқу процесіне қатысушылардың ішінара оқшаулануы. Сыныптастарымен және оқытушыларымен «тірі» байланыстың болмауы.
Материалды қабылдау	Есту және көру жадын тең дәрежеде тарту. Күрделі жағдайларда да естігенді тез талдау және есте сақтау дағдыларын дамыту.	Ақпарат негізінен көру арқылы қабылданады. Ақпаратты талдауға көбірек уақыт, білімді игерудің оңтайлы қарқынын таңдау мүмкіндігі. Оқу материалдарын қайта қарауға қол жеткізу.
Интерактивті технологияларды қолдану	Интерактивті технологияларды пайдалану мүмкіндігі шектеулі.	Интерактивті технологияларды қолдану тек оқу процесіне қатысушылардың дағдыларымен шектеледі.
Оқытуды ұйымдастыру нысандары мен түрлері	Оқытудың барлық түрлері толық көлемде қол жетімді (оқу сабақтары, практикалық дайындық, өзіндік жұмыс, бақылау шаралары).	Оқытуды ұйымдастырудың кейбір түрлері мен түрлерін (мамандандырылған оқу зертханаларындағы зертханалық жұмыстар, практикалық дайындық және т.б.) толық жүзеге асыру қиын.

Аралас оқыту – дәстүрлі (бетпе-бет) және қашықтықтан оқытудың барлық күшті жақтарын біріктіреді. Аралас оқытудың:

➤ «*Face – to-face Driver*» моделінде: оқу бағдарламасы оқытушымен тікелей өзара әрекеттесу кезінде аудиторияда пысықталады, ал электрондық оқыту негізгі бағдарламаға қосымша ретінде қолданылады. Көбінесе электронды ресурстармен жұмыс күндізгі сабақ кезінде жүзеге асырылады;

➤ «*Айналу*» моделінде: пәннің оқу бағдарламасы материалының белгілі бір бөлігі электронды оқу курсы түрінде пысықтауға шығарылады, оқытушы қашықтықтан қолдау және кеңес береді. Сонымен қатар, аудиториялық оқыту дәстүрлі түрде жүреді;

➤ «*Flex*» моделінде: оқу бағдарламасының басым көпшілігі электрондық оқу курсына пысықтауға шығарылады. Оқытушы білім алушыларға қашықтан басшылық жасайды және кеңес береді. Жекелеген күрделі мәселелерді шешу үшін оқытушы күндізгі топтық немесе жеке консультациялар ұйымдастырады;

➤ «*Online Lab*» моделінде: оқу бағдарламасы электрондық оқу курсына пысықтау арқылы игеріледі. Білім алушылар ЭОК-мен жұмысты компьютерлік техникамен жабдықталған аудиторияларда жүзеге асырады. Курсты оқытушы сүйемелдейді. Аралас оқытудың осы моделінің бөлігі ретінде жеке сабақтар дәстүрлі түрінде өтеді;

➤ «*Өзін-өзі араластыру*» моделінде: білім алушылар негізгі оқу бағдарламасына қатысты бірқатар қосымша курстарды өз бетінше таңдайды және оқиды. Бұл курстарды әртүрлі білім беру мекемелері әзірлеп, әртүрлі білім беру платформаларында орналастыруға болады. Бұл модель білім алушыларға өздерінің білім беру траекториясын таңдауға мүмкіндік береді және білім беру бағдарламасының шекараларын едәуір кеңейтеді;

➤ «*Online Driver*» моделінде: оқу бағдарламасының көп бөлігін білім алушы ақпараттық-білім беру ортасының электрондық ресурстарының көмегімен пысықтайды. Бұл модельде мұғаліммен мерзімді бетпе-бет кездесулер қарастырылған. Сондай-ақ, бетпе-бет режимде міндетті түрде консультациялар, сұхбаттар және емтихандар өткізіледі. Жоғарыда сипатталған модельдер пәннің оқу бағдарламасын меңгеру кезінде білім алушылар «электронды» оқытудың дәстүрлі формасы мен өзіндік жұмыс арасындағы байланыс нұсқаларына сәйкес ерекшеленеді [3].

Аралас оқытудың негізгі белгілерін тұжырымдаймыз:

- кейбір сабақтар онлайн режимінде өтеді;
- материалдың бір бөлігі білім алушылар өз бетінше, ал бір бөлігі онлайн сабақтар кезінде жұмыс істейді;
- онлайн сабақтарда қосымша интерактивті құралдарды: интерактивті жұмыс парақтары, бұлтты қызметтер, қысқа нұсқаулық бейне скриншоттар, онлайн сауалнамалар, тестілеу және т. б. қолданады;
- онлайн сабақтар үшін кейбір материалдарды өз бетінше пысықтауды және тапсырмаларды орындауды талап етеді;
- дайын тапсырмаларды білім алушылар қашықтықтан білім беру жүйесі, электрондық пошта, мессенджерлер, платформалар арқылы оқытушыға жібереді;
- аралас оқыту тапсырмаларды орындаудың нақты мерзімдерімен сипатталады;
- оқу материалдары баспа және электронды түрде ұсынылады;
- қашықтықтан оқыту курстарының материалдары мультимедиялық бағдарламалардың көмегімен ресімделеді, бұл курсқа білім алушылар үшін үлкен тартымдылық береді;
- тестілеу оқытушымен бірге аудиторияда да, онлайн режимінде де болуы мүмкін;
- қорытынды модульдік бақылау (сынақтар, емтихандар) тек аудиторияда өткізіледі [6].

Аралас оқытуды ұйымдастыру кезінде: оқу іс-әрекетінің әртүрлі түрлеріне уақытты ұтымсыз бөлуге; өзін-өзі тәрбиелеудің төмендігіне; қашықтағы материалдармен қалыпты жұмыс істеу және онлайн-сабақтарға қатысу үшін техникалық құралдардың

жетіспеушілігіне; оқу материалдарының сапасының төмендігіне; мәтіндік ақпараттың сапасыз ресімделуіне жол бермеу маңызды.

Аралас оқытудың ерекшеліктерін тұжырымдаймыз:

- оқу материалдарының спектрін кеңейтуге мүмкіндік береді, типтік дәрістерден басқа білім алушылар электрондық оқу курсында оқу бейнематериалдарын, презентацияларды, инфографиканы көре алады;

- интерактивті технологияларды пайдалану мүмкіндігін шектемейді;

- ағымдағы тест тапсырмаларын автоматтандырылған бағалауға модульдік бақылау мүмкіндік береді;

- оқу процесіне қатысушылардың ұтқырлығын кеңейтеді (күндізгі бөліммен салыстырғанда);

- оқу процесіне қатысушылардың белсенді қарым-қатынасы кезінде тұлғааралық байланыстар мен әлеуметтік дағдыларды дамыту үшін қолайлы жағдайлар жасауға мүмкіндік береді;

- кеңейтілген техникалық қамтамасыз етуді, интернетке тұрақты қол жеткізуді; компьютер мен мобильді құрылғының болуын; микрофонды, бейнекамераны және бейімделген жұмыс орнын талап етеді [7].

Қашықтықтан оқыту (қашықтан, аралас) синхронды және асинхронды форматтарда болуы мүмкін.

Синхронды формат нақты уақыттағы ынтымақтастықты қамтиды. Оның артықшылығы бұл қатысушыларды бірден және белгілі бір уақытта тарта алады. Оқытушы - білім алушы үздіксіз байланыста болады. Синхронды форматта оқу процесіне қатысушылар бейне немесе аудио байланыс арқылы байланысады, сонымен қатар чатта байланыс болады. Бұл форматқа вебинарлар, конференциялар, виртуалды сыныптар, онлайн-тренингтер түрлер кіреді. Синхронды форматтың артықшылығы - жылдам кері байланыс, топтық әрекеттерді ұйымдастыру мүмкіндігі, қарым-қатынас пен ынтымақтастық дағдыларын дамыту, қарым-қатынас процесінде оқуға ынталандыру. Синхронды форматтың кемшіліктерінің арасында мыналарды атап өтуге болады: сабақ кестесіне және жалпы оқу қарқынына бейімделу қажеттілігі; белгілі бір оқытушының кәсіби қасиеттерінің оқу процесінің сапасына айтарлықтай әсері; мұғалімнің басқа білім алушылармен қарым-қатынас жасауын күту (бірақ бұл позитивті болу мүмкін); сабақтарды өткізу кезінде кеңейтілген техникалық жабдықтау және интернет байланысының тұрақты сапасы қажет.

Асинхронды формат оқу ақпаратын берудің әртүрлі құралдарын қамтиды (аудио және бейне дәрістер, презентация материалдары, электронды құралдар және т.б.). Асинхронды оқыту форматының артықшылығы: білім алуға үміткерлерге оқытуды жұмыспен үйлестіруге мүмкіндік беретін оқытудың оңтайлы қарқыны мен уақытын таңдауға мүмкіндік беру; өзін-өзі ұйымдастыруды дамыту және оқу қабілеті.

Асинхронды форматтың кемшіліктеріне мыналар жатады: білім алушы мен оқытушы арасындағы аз динамикалық кері байланыс; өзін-өзі оқытуды ұйымдастыруға қойылатын талаптардың жоғарылауы [5].

Авторлардың пікірінше, олар дәстүрлі және қашықтықтан оқыту формаларының болуы мен дамуына құқылы. Егер қашықтықтан білім беруді белсенді қолданудың басында қашықтықтан білім беру платформаларын толтыруға және басқа ұйымдастырушылық мәселелерді шешуге көп көңіл бөлінсе, бүгінде қашықтықтан білім беру сапасын жақсарту процесі өзекті болып табылады. Бұл оқытушыларды қашықтықтан оқытуға дәстүрлі элементтерді енгізуге итермелейді: онлайн сабақтар өткізу, ауызша сауалнамалар жүргізу, мамандандырылған зертханаларда зертханалық жұмыстар жүргізу.

Демек, оқытудың аралас формалары қашықтықтан білім беру әдістерінің икемділігін және дәстүрлі оқытудың артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік береді. Сондықтан перспективалы болып табылады және одан әрі дамиды. Білім алушылардың материалды

калыпты игеруі үшін оқу ақпаратын дұрыс бөлу маңызды: бір материалды онлайн сабақ кезінде айту керек, екіншісі өзін-өзі өңдеуге қалдырылуы керек.

Қашықтықтан және аралас оқыту жағдайында білім алушылар ұзақ уақыт бойы мұғаліммен тікелей байланыссыз материалды өңдейді. Электрондық оқу курстарына қол жетімділік интернет желісінің көмегімен жүзеге асырылады. Оны білім алушылар қосымша ақпаратты іздеу үшін белсенді қолданады. Оның сапасы мен сенімділігі мұғалімнің бақылауында жоқ, әсіресе жасанды интеллектпен сөйлесетін чатботтардың таралуын ескергенде (OpenAI, Gemini және т.б.). Мұндай жағдайларда, авторлардың пікірінше, кез-келген электронды оқу курсының құрамдас бөлігі цифрлық сауаттылық негіздері мен академиялық парасаттылық принциптерін міндетті түрде талқылау болып табылады. Информатика саласындағы мамандарды оқытуға арналған білім беру бағдарламаларында әдетте негізгі және мамандандырылған ақпараттық технологиялар мен бағдарламалық өнімдерге қатысты білім беру компоненттері болады. Ақпараттық пәндерді оқуға арналған интерактивті құралдарды мақсаты бойынша келесі санаттарға бөлеміз (2 кесте).

Кесте 2

Ақпараттық бағыттағы пәндерге арналған интерактивті құралдар

Санат	Құралдардың мысалдары
Оқу платформалары	Moodle, Google Classroom, theworkademy.com, Udemy, Prometheus, EdEra, Google сайттары. Google сайттары - оқу платформасы емес, бірақ білім беру ақпаратын орналастыру үшін ресурс ретінде пайдаланылуы мүмкін.
Бейне және аудио кездесулерге арналған құралдар	Zoom, Skype, Google Meet, Microsoft Teams, BigBlueButton
Байланыс құралдары	Telegram, Viber, email, Messenger, Оқу бағдарламаларында орналастырылған платформаларда менеджерлер мен чаттар.
Оқу материалдарын динамикалық визуализациялауға арналған құралдар (интерактивті тақталар)	Jamboard, Padlet, Twiddla, MIRO, Awwapp, IDroo, Whiteboard Fox, Conceptboard, Groupboard, NoteBookCast, Drawchat, Limnu, Classroomscreen, Ziteboard, Realtimeboard, Linoit, Explain Everything, Figma Jam, Zoom тақтасы және басқалар.
Мультимедиялық жұмыс парақтарын құруға арналған құралдар	Wizer.me, Formative, Classkick, Classflow, Nearpod, Web.seesaw.me, Thinglink, Classroomscreen, Wixie.
Кроссвордтар, оқу ойындары, викториналар жасауға арналған құралдар (геймификация құралдары)	Proprofs, Jigsawplanet, Classtools, Puzzle, Wordwal.
ИНФОГРАФИКА жасау құралдары	Google презентация, Canva, Easel.ly, Infogram, Vizualize.me, Piktochart
Экранды жазатын скринкаст жасау құралдары	Bandicam, Screencast-o-matic, Loom, Icecreamapps.com/Screen- Recorder
Онлайн сауалнамаларды жүзеге асыруға арналған құралдар	Kahoot, Quizizz, Quizlet, Classmaker, Get.plickers, Easytestmaker.

Қашықтықтан және аралас оқыту түрінде мұғалімнің мүмкіндіктерін оңай игеретін және айтарлықтай кеңейтетін бірнеше қызықты және қол жетімді интерактивті құралдарды сипаттайық.

Jamboard. Google жасаған сандық интерактивті тақта. Бұл құрал нақты уақыт режимінде басқалармен бірге идеялармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Дәстүрлі «тақтамен» толығымен ауыстырады. Білім алушылар да, оқытушы да сурет сала алады, жаза алады, жапсырмаларды желімдей алады, әртүрлі фигураларды қолдана алады, суреттер мен бейнелерді жүктей алады, лазерлік көрсеткішті қолдана алады.

Screencast-o-matic. Қашықтықтан және аралас оқыту түрінде кейде материалды оқытушының экранынан қысқа бейне түрінде (10 минутқа дейін), аудио сүйемелдеуімен беру қажет болады. Дәл осындай скринкасттарды жасау үшін жоғарыда аталған құралға арналған.

Canva – инфографика, дизайн және материалдар жариялау үшін онлайн құрал, 2013 жылы іске қосылды. Қолданбаны веб және мобильді нұсқаларда пайдалануға болады. Платформаның ішінде көптеген шаблондар бар, суреттердің үлкен банкі, қаріптер және иллюстрациялар оқу материалдарын жасау үшін пайдалануға болады.

Аралас оқыту түріне арналған бірқатар оқыту әдістері бар. Біз олардың біреуін сипаттаймыз, атап айтқанда, біз жиі қолданатын «Төңкерілген сынып».

Төңкерілген сынып - бұл білім алушылардың оқуға деген тәуелсіз көзқарасынан тұратын білім берудегі әдіс. Білім алушылар үйдің негізгі материалын, өздеріне ыңғайлы уақытта және мұғалім дайындаған негізінен онлайн-материалдардың көмегімен игереді. Ал аудиториялық сағат кезінде білім алушылар дәрісті тыңдап қана қоймай, пікірталасқа тартылады, практикалық тапсырмаларды орындайды. «Төңкерілген сыныптың» негізгі артықшылықтарын атайық: ыңғайлы жағдайлар және оқу уақытын таңдау мүмкіндігі; әдістеме белгілі материалға уақыт жұмсамай, аудиториялық сабақтар кезінде тақырыпты тереңірек зерттеуге мүмкіндік береді; білім алушы мен оқытушы практикалық тапсырмаларға уақыт бөледі; өзін-өзі өңдеуге арналған толық материал барлық білім алушыларға қол жетімді; тәсіл білім алушыларды тәртіпке келтіреді және оларда «life-long learning» дағдысын дамытады-үнемі оқу керек екенін түсіну, бірақ тек университетте; білім алушы көптеген онлайн-құралдарды өз бетінше игере алады, содан кейін оған жұмысты немесе жеке өмірді ұйымдастыруға көмектеседі.

Аралас режимде кәсіби дамудың бұл түрі университеттің оқытуды басқару жүйесін кеңейтілген пайдалануды жеңілдету үшін өте тиімді екендігі ұсынылады. Аралас режимде мұғалімдер аралас оқытумен белсенді түрде айналысады және кәсіби даму курсына қатысқаннан кейін аралас оқыту мүмкіндіктері мен құралдарын кеңірек пайдаланатыны анықталды. Нәтижелер аралас режимде кәсіби дамуды ұсынатын мұғалімдерге білім алушылардың шынайы көзқарасын қамтамасыз етеді, сонымен бірге аралас оқытудағы мұғалім рөлін басшылыққа алатын қадамдар жасайды [6].

Қорытынды. Оқытудың аралас түрі ең перспективалы болып табылады, өйткені оқытудың дәстүрлі әдістері олардың негізін ақпараттық технологиялардағы заманауи жетістіктермен толықтырады. Кейбір пәндерді қашықтықтан оқыту мүмкіндігін жоққа шығаруға болмайды. Мамандандырылған зертханаларда зертханалық сабақтарды қарастыратын пәндерді қашықтықтан оқытуға болмайды, өйткені жабдықтар мен материалдармен жұмыс істеу дағдыларын алу, сертификатталған мамандарды қарастырылған құзыреттерді толық алған деп санау, кейбір білім беру компоненттері үшін өте маңызды болып табылады. Егер белгілі бір себептермен мұндай пәнді жеке оқытуға мүмкіндік болмаса, онда бұл жағдайда аралас форманы қарастырған жөн: дәрістер – онлайн, зертханалық жұмыстар – жеке және оларды қысқа мерзімде, бір-екі апта ішінде жоспарлау, міндетті түрде бару керек. Егер білім алушы зертханаға қатыса алмаса, жұмыстың икемді кестесін қарастырған жөн. Оқыту формасына қарамастан барлық пәндер бойынша қорытынды модульдік бақылауды тек жеке жүргізуді ұсынамыз. Мұндай жағдайларда академиялық парасаттылық қағидаттарының сақталуын қадағалай отырып, білім алушының жұмысын объективті және әділ бағалауға болады. Сынақ немесе емтихан кезінде мұғаліммен тікелей қарым-қатынас ізденушіге пайда әкеледі, өйткені ол зерттелген

ақпараттың едәуір массивінде жауаптарды тез табу, өз пікірін дәйекті және түсінікті жеткізу, барлық адамдармен өзара түсіністікке жету қабілетін дамытады.

Автоматтандырылған тестілеу білім беру платформалары білімді ағымдағы бақылау үшін, сондай-ақ пән туралы ақпаратты есте сақтаудың қосымша құралы ретінде азды-көпті қолайлы. Бірінші курстардың оқу жоспарларында цифрлық сауаттылыққа, академиялық парасаттылық қағидаттарына, онлайн-қарым-қатынас этикасына, сондай-ақ іскерлік хабар таратуға байланысты міндетті пәндерді қарастырған жөн. Содан кейін қашықтықтан білім беру элементтерін оқу процесіне енгізу тиімдірек болады және қашықтықтан оқыту әдістерінің кемшіліктері аз дәрежеде пайда болады.

References

1. Karpukhina Yu. (2020) Peculiarities of using distance learning methods in teaching the discipline "physiology" for the specialty 227 medicine. Scientific and Methodological Works of Kherson State University, p. 78.
2. Kukhareno V. M. (2002) Distance learning: conditions of application. Distance course: textbook. Kharkiv: NTU«PI», «Torsing», 320 p.
3. Bonk, C. and Graham, C. (2012) The Handbook of Blended Learning. 1st edn. Wiley. Available at: <https://www.perlego.com/book/1008386/the-handbook-of-blended-learning-global-perspectives-local-designs-pdf> (Accessed: May 21, 2024)
4. Tkachenko L. V., Khmelnytska O. S. (2021) Features of implementing distance learning in the educational process of higher education institutions. Pedagogy of Creative Personality Formation in Higher and Secondary Schools, vol. 3, no. 75, pp. 91–96.
5. Evans J. C. (2020) Blended learning in higher education: professional development in a Hong Kong university. Higher Education Research & Development, pp. 643–656.
6. Balganova M.S., Adylbekova E.T., Bulbul H.I. (2024) Aralas oqytuda elektrondyq resurstardy paidalanudyn mūgalimniñ käsibi quzyrettiligine äseri [The Impact of the Use of Electronic Resources in Blended Learning on the Professional Competence of a Teacher]. Qazaqstan Respublikasy Ulttyq Gylym Akademiasynyn Khabarshysy – The Bulletin of the Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, 409(3), pp. 22–37. <https://doi.org/10.32014/2024.2518-1467.749>.
7. Balganova M. S., Adylbekova E. T. and Bulbul H. I., (2025) “The effectiveness of using blended learning technology in education,” Bulletin of the Karaganda university Pedagogy series, Vol. 117, no.30 (1), pp. 7-19. <https://doi.org/10.31489/2025Ped1/7-19>.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ И ПРАКТИЧЕСКАЯ РЕАЛИЗАЦИЯ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ

Балганова Меруерт Сыдыковна – магистр, старший преподаватель, университет им. Ж. А. Ташенова, Шымкент, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-0594-3855>, merrier.85@mail.ru.

Жолшиева Альмира Зулпухарқызы – магистр, старший преподаватель, университет им. Ж. А. Ташенова, Шымкент, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0002-4541-9484>, Almi-kaz82@mail.ru.

Адылбекова Эльвира Тулепбергеновна – кандидат педагогических наук, община. профессор, Южно-Казахстанский педагогический университет им. О. Жанибекова, Шымкент, Казахстан, <https://orcid.org/0000-0003-1471-0137>, e-mail: adylbekova_elvir@mail.ru.

Аннотация. В статье комплексно анализируются теория и практика смешанного обучения, а также средства его реализации, широко используемые в современной системе

образования. Смешанное обучение – это педагогическая модель, направленная на эффективную организацию процесса обучения студентов посредством комбинированного использования традиционного офлайн-обучения и цифровых онлайн-технологий. В статье рассматриваются сущность, основные компоненты, теоретические основы, педагогические преимущества и возможные ограничения смешанного обучения.

Цель статьи – обосновать методы совершенствования преподавания дисциплин будущим учителям информатики в дистанционной и смешанной формах обучения. Кроме того, описывается практический опыт внедрения в высших учебных заведениях, эффективные модели и методики, роль цифровых платформ и их влияние на результаты обучения.

В представленной статье анализируется актуальность форм и методов обучения, моделей смешанного обучения и интерактивных инструментов, а также эффективность форм смешанного обучения в подготовке будущих учителей информатики с точки зрения эффективного функционирования системы высшего образования. В исследовании использовались методы анализа, абстракции, синтеза.

Сравнительная оценка дистанционного и традиционного обучения проводилась на основе таких критериев, как доступ студентов к учебным материалам, техническая поддержка, мониторинг текущих и модульных знаний, консультации и мобильность участников образовательного процесса. Эмоциональными составляющими исследования являются восприятие материала, использование интерактивных технологий. Проанализированы и кратко описаны основные модели смешанного обучения, представлены его особенности. Выявлены сильные и слабые стороны смешанного обучения. Описаны синхронные и асинхронные форматы обучения. В современных условиях как традиционные, так и дистанционные форматы обучения имеют право на существование и развитие. В начале активного использования дистанционного обучения большое внимание уделялось развертыванию дистанционных образовательных платформ и решению других организационных вопросов. Сегодня повышение качества дистанционного образования является насущной необходимостью. Это требует от преподавателей внедрения традиционных образовательных элементов в дистанционное обучение: онлайн-занятий, устных экзаменов и лабораторных работ в специализированных лабораториях. Таким образом, смешанные форматы обучения позволяют использовать гибкость методов дистанционного обучения и преимущества традиционного образования, что позволяет им развиваться в перспективе. Исследование показывает важность смешанного обучения для повышения самостоятельности учащихся, повышения мотивации, улучшения результатов обучения и создания гибкой образовательной среды.

Ключевые слова: информационные технологии, смешанное обучение, дистанционное обучение, онлайн-обучение.

METHODOLOGICAL FOUNDATIONS AND PRACTICAL IMPLEMENTATION OF MIXED LEARNING

Balganova Meruert Sydykovna – master, senior lecturer, Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-0594-3855>, merrier.85@mail.ru.

Zholshieva Almira Zulpukharkyzy – master, senior lecturer, Tashenov University, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-4541-9484>, Almi-kaz82@mail.ru.

Adylbekova Elvira Tulepbergenovna – candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, professor, South Kazakhstan Pedagogical University named after U. Zhanibekov, Shymkent, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0003-1471-0137>, e-mail:

adylbekova_elvir@mail.ru.

Abstract. This article comprehensively analyzes the theory and practice of blended learning, as well as the means of its implementation widely used in the modern education system. Blended learning is a pedagogical model aimed at effectively organizing student learning through the combined use of traditional offline learning and digital online technologies. The article examines the essence, main components, theoretical foundations, pedagogical advantages, and possible limitations of blended learning.

The purpose of this article is to substantiate methods for improving the teaching of subjects to future computer science teachers in distance and blended learning. Furthermore, the article describes practical implementation experiences in higher education institutions, effective models and methodologies, the role of digital platforms, and their impact on learning outcomes.

This article analyzes the relevance of teaching forms and methods, blended learning models, and interactive tools, as well as the effectiveness of blended learning in preparing future computer science teachers from the perspective of the effective functioning of the higher education system. The study utilized methods of analysis, abstraction, and synthesis. A comparative assessment of distance and traditional learning was conducted based on criteria such as student access to educational materials, technical support, monitoring of current and modular knowledge, consultations, and the mobility of participants in the educational process. The emotional components of the study include the perception of the material and the use of interactive technologies. The main models of blended learning are analyzed and briefly described, and their characteristics are presented. The strengths and weaknesses of blended learning are identified. Synchronous and asynchronous learning formats are described. In today's environment, both traditional and distance learning formats have the right to exist and develop. At the beginning of the active use of distance learning, much attention was paid to the deployment of distance learning platforms and other organizational issues. Today, improving the quality of distance education is an urgent need. This requires instructors to integrate traditional educational elements into distance learning: online classes, oral exams, and laboratory work in specialized laboratories. Thus, blended learning formats allow for the flexibility of distance learning methods and the advantages of traditional education, allowing for their future development. The study demonstrates the importance of blended learning for enhancing student independence, increasing motivation, improving learning outcomes, and creating a flexible learning environment.

Key words: information technology, blended learning, distance learning, online learning.

ӘКЖ 331.56

ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЖҰМЫССЫЗДЫҚ ДЕҢГЕЙІ, НЕГІЗГІ ФАКТОРЛАРЫ ЖӘНЕ ОНЫ АЗАЙТУ ЖОЛДАРЫ

Жантасова Д.М., аға оқытушы, магистр. Ж.А.Ташенев атындағы унисерситеті
Шымкент, Қазақстан, e-mail: dina_mj74@mail.ru

Саметова Г.А., аға оқытушы, магистр. Ж.А.Ташенев атындағы унисерситеті
Шымкент, Қазақстан, e-mail: gulnarsametova@gmail.com

Сапанова М.С., оқытушы, магистр, Ж.А. Тәшенев атындағы университеті
Қазақстан, Шымкент, e-mail: sapanovamarzhan@mail.ru

Андатпа. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуында жұмыссыздық деңгейі еңбек нарығының тұрақтылығына, халықтың әл-ауқатына және экономикалық өсудің жалпы қарқынына тікелей әсер ететін маңызды индикаторлардың бірі болып саналады. Жұмыс күшінің толық пайдаланылмауы аймақтар арасында экономикалық теңсіздіктің тереңдеуіне, еңбек ресурстарының тиімсіз бөлінуіне, әлеуметтік

шиеленістің күшеюіне және тұрғындардың өмір сүру сапасының төмендеуіне алып келеді. Бұл өз кезегінде экономикалық белсенділіктің баяулауына, көлеңкелі сектордың ұлғаюына, еңбек өнімділігінің төмендеуіне және мемлекеттің әлеуметтік шығындарының артуына себеп болады.

Түркістан облысы республикадағы ең ірі демографиялық өңірлердің бірі ретінде еңбекке қабілетті халықтың жоғары үлесімен ерекшеленеді. Алайда өңірдің әлеуметтік-экономикалық әлеуеті мен еңбек ресурстарының молдығына қарамастан, жұмыссыздық мәселесі аймақта күрделі сипатқа ие. Жастар жұмыссыздығы, маусымдық жұмыссыздық, жасырын жұмыссыздық және өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың тұрақсыз табысы өңірлік еңбек нарығының негізгі проблемаларының қатарында тұр. Сонымен қатар, экономиканың салалық құрылымы, өндірістік инфрақұрылымның жеткіліксіз дамуы, ауылдық жерлердегі жұмыспен қамту мүмкіндіктерінің шектеулігі және миграциялық үрдістер жұмыссыздық деңгейінің сақталуына ықпал етуде.

Осы зерттеуде Түркістан облысындағы жұмыссыздықтың қазіргі жағдайы талданып, оның негізгі себептері айқындалады. Сондай-ақ еңбек нарығындағы дисбаланстар мен аймақтық ерекшеліктерді ескере отырып, жұмыссыздықты азайтуға бағытталған тиімді тетіктер мен ұсыныстар ұсынылады. Зерттеу нәтижелері аймақтық еңбек саясатын жетілдіруге, экономикалық өсуді қолдауға және әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз етуге ықпал ететін ғылыми негізделген тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: жұмыссыздық, экономикалық шығындар, еңбек ресурстары, еңбек нарығы, жасырын жұмыссыздық, әлеуметтік тұрақтылық, экономикалық өсу

Кіріспе. Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуында жұмыссыздық мәселесі еңбек нарығының тұрақтылығына тікелей әсер ететін негізгі индикаторлардың бірі болып табылады. Еңбек ресурстарының тиімді пайдаланылмауы аймақтық диспропорциялардың күшеюіне, халықтың кіріс деңгейінің төмендеуіне және экономикалық белсенділіктің баяулауына алып келеді.

Түркістан облысы демографиялық әлеуеті жоғары, еңбекке қабілетті тұрғындар үлесі басым аймақ болғанымен, жұмыссыздық проблемасы бұл өңірде күрделі әлеуметтік-экономикалық сипатқа ие.

Түркістан облысындағы жұмыссыздық деңгейі мен оның қалыптасуына әсер ететін факторлар аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуындағы маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Жұмыссыздықтың өсуі халықтың тұрмыс сапасының төмендеуіне, әлеуметтік тұрақсыздықтың артуына және экономикалық шығындардың көбеюіне алып келеді. Сондықтан жұмыссыздықтың себептерін жан-жақты талдап, оны азайту жолдарын анықтау өзекті ғылыми және практикалық міндет болып саналады.

Зерттеудің мақсаты – Түркістан облысындағы жұмыссыздық деңгейіне ықпал ететін негізгі факторларды анықтау және жұмыссыздықты қысқарту бойынша тиімді шараларды ұсыну. Осы мақсатқа жету үшін зерттеу барысында келесі міндеттер айқындалды: жұмыссыздық құрылымын талдау, оның аймақтық ерекшеліктерін анықтау, жасырын жұмыссыздықтың деңгейін бағалау, еңбек нарығындағы шиеленістерді айқындау және мемлекеттік саясаттың тиімділігін бағалау.

Зерттеудің гипотезасы – еңбек нарығындағы теңгерімсіздік, демографиялық ерекшеліктер, экономиканың салалық құрылымы мен аймақтық инфрақұрылымның жеткіліксіздігі Түркістан облысындағы жұмыссыздықтың негізгі себептері болып табылады. Гипотезаны тексеру үшін статистикалық деректерді салыстырмалы талдау, әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштерді бағалау және еңбек нарығының үрдістерін сараптау әдістері қолданылды.

Зерттеудің өзектілігі өңірдегі еңбек нарығының құрылымдық өзгерістерін ғылыми тұрғыда талдап, жұмыссыздықтың себептерін анықтау және оны төмендетудің ғылыми негізделген тетіктерін ұсыну қажеттілігімен айқындалады.

Қазақстан экономикасындағы жұмыссыздық мәселесінің маңызы зор және бұл жалпы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына тікелей әсер етеді. Әсіресе, Оңтүстік Қазақстан (қазіргі Шымкент қаласы мен Түркістан облысының бір бөлігі) өзінің ерекше демографиялық және экономикалық сипаттамаларымен бұл мәселеде ерекше орын алады.

Жұмыссыздық – бұл тек әлеуметтік проблема ғана емес, сонымен қатар экономикалық өсуге тежеу болатын маңызды макроэкономикалық көрсеткіш. Жұмыссыздық кезінде еңбек ресурстары толық пайдаланылмайды, бұл Ішкі жалпы өнімнің (ІЖӨ) әлеуетті деңгейінен төмен болуына әкеледі. Сонымен қатар халықтың табыс деңгейінің төмендеуіне, кедейлік пен теңсіздіктің артуына, сондай-ақ қылмыстың өсуіне себеп болып, қоғамда әлеуметтік шиеленіс тудырады. Ұзақ уақыт жұмыссыз жүрген азаматтардың біліктілігі мен дағдылары төмендейді, бұл болашақ экономикалық дамуға кері әсер етеді. Жұмыссыздарға жәрдемақы төлеу және жұмыспен қамту бағдарламаларын іске асыру мемлекеттік бюджетке қосымша салмақ түсіреді.

Оңтүстік Қазақстан (Шымкент қаласы және Түркістан облысы) Қазақстанның еңбек нарығында бірқатар ерекше сипаттамаларға ие, бұл оны жұмыссыздық мәселесін зерттеудегі ең маңызды аймақтардың бірі етеді. Халық санының көптігі және еңбек ресурсының артықтығы. Бұл Қазақстандағы халық ең тығыз орналасқан және табиғи өсім өте жоғары аймақ. Жыл сайын еңбек нарығына мыңдаған жас мамандар қосылады.

Еңбекке қабілетті жастағы халықтың үлесі жоғары, бұл еңбек ұсынысының үнемі жоғары болуын қамтамасыз етеді. Еңбек ресурстарының артықшылығы бір жағынан әлеует болса, екінші жағынан, егер олар жұмыспен қамтылмаса, жұмыссыздық деңгейіне үлкен салмақ түсіреді. Аймақ халқының айтарлықтай бөлігі әлі де ауылдық жерлерде тұрады. Ауылдардағы жұмыспен қамту деңгейі төмен және маусымдық сипатқа ие (ауыл шаруашылығы жұмыстары). Жұмыс іздеу мақсатында ауыл тұрғындарының Шымкент қаласына немесе басқа ірі қалаларға жаппай көшуі байқалады. Бұл қалалық инфрақұрылымға және қаланың еңбек нарығына қосымша қысым жасайды.

Ауылдық жерлерде жасырын жұмыссыздық деңгейі жоғары болуы мүмкін, өйткені көптеген адамдар өзін-өзі жұмыспен қамтығандар қатарына жатқызады, бірақ табысы тұрақсыз.

Оңтүстік Қазақстан аймағында жұмыссыздықтың барлық үш түрі де кездеседі. Алайда, еңбек ресурсының көптігі мен аграрлық бағыттылықты ескерсек, құрылымдық және оның маусымдық көріністері ерекше маңызға ие болады. Үйкелістік жұмыссыздық табиғи деңгейде болса, циклдік жұмыссыздық жалпы елдегі экономикалық жағдайға байланысты өзгеріп отырады.

Келесі кестеде 2014-2023 ж.ж бойынша Түркістан облысының еңбек нарығының негізгі көрсеткіштері келтірілген.

1-Кесте-Түркістан облысы бойынша еңбек нарығының негізгі индикаторлары 2014-2023 ж.ж.

	2014	2015 ²)	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Жұмыс күші (экономикалық тұрғыдан белсенді халық)	1 229 862	1 195 926	1 210 016	1 197 038	832 043	826 189	821 824	819 394	835 218	842 296
Жұмыспен қамтылған халық	1 163 233	1 132 061	1 147 244	1 134 882	789 002	784 339	779 364	777 623	792 167	800 598
Жалдамалы қызметкерлер	638 183	638 626	644 471	652 233,0	429 212	422 940	421 589	418 135	427 410	427 250

Өз бетінше жұмыспен қамтылғандар	525 050	493 435	502 773	482 649,0	359 790	361 399	357 775	359 488	364 757	373 348
Жұмыссыз халық	66 629	63 865	62 772	62 156	43 041	4185 0	42 460	4177 1	4305 1	4169 8
Жұмыссыздық деңгейі, %	5,4	5,3	5,2	5,2	5,2	5,1	5,2	5,1	5,2	5
Жастар жұмыссыздығының (15-28 жас) ¹⁾ деңгейі, %	2,7	3,5	3,9	4,2	3,2	3,2	3,4	3,6		
Жастар жұмыссыздығының (15-34 жас) ¹⁾ деңгейі, %										
Жұмыс күші құрамына кірмейтін адамдар, (экономикалық тұрғыдан енжар халық)	562 579	621 284	615 005	652 250	409 579	403 443	433 6 75	446 272		
¹⁾ Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік жастар саясаты туралы» Заңына сәйкес жастарға жатқызылатын жас мөлшері										
²⁾ Мұнда және бұдан әрі келтірілген деректер ХЕҰ-ның 19-шы Халықаралық еңбек статистикасы классификациясының (МКСТ) жаңа стандарттарына сәйкес қалыптастырылған.										
³⁾ Мұнда және бұдан әрі 2014–2017 жылдардағы деректер Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша, ал 2018 жылдан бастап – Түркістан облысы бойынша келтірілген.										

2014–2023 жж. аралығындағы статистика еңбек нарығының жалпы тұрақты болғанын, бірақ бірқатар құрылымдық проблемалардың сақталып отырғанын көрсетеді. **Жұмыс күші (экономикалық белсенді халық):** 2014 жылы – 1 229 862 адам, ал 2023 жылы – 842 296 адам. Жұмыс күші көрсеткішінің 2018 жылдан бастап күрт төмендеуі облыстың қайта құрылуына байланысты (2018 жылы ОҚО екіге бөлініп, Түркістан облысы және Шымкент қаласы дербес әкімшілік-аумақтық бірлік болды).

Жұмыссыздық деңгейі: 2014–2023 жж. аралығында 5,4%-дан 5%-ға дейін төмендеген. Бұл салыстырмалы түрде тұрақты. **Жастар жұмыссыздығы:** 15–28 жас аралығында 2,7–4,2% шамасында. Жастар арасында жұмыссыздық деңгейінің жалпы көрсеткіштен төмен болуы олардың көбінің уақытша жұмыс, бейресми сектор немесе білім алу процесінде болуына байланысты.

Өзін-өзі жұмыспен қамтығандар: Ауылдық аймақтардағы өзін-өзі жұмыспен қамту көрсеткіші 45%-ға дейін жетеді. Бұл – ресми еңбек қатынастарының жеткіліксіздігін көрсететін маңызды индикатор. **Жасырын жұмыссыздық:** Ресми статистикада көрінбейді, бірақ сарапшылар бағалауы бойынша аграрлық өңірлерде 10–12% болуы мүмкін.

Түркістан облысы мен Шымкент қаласында 2025-тің екінші тоқсанында жұмыссыздық деңгейі шамамен 4.7% деп көрсетілген. Бұл – Қазақстанның орташа деңгейіне сәйкес (кесте2).

Жалақы динамикасы: Түркістан облысы: орташа номиналды жалақы – **351 774 тг**, жылдық өсім **+8.4%**. Шымкент қаласы: орташа номиналды жалақы – **345 300 тг**, жылдық өсім **+9.9%**

Орташа жалақы номинал түрде өсіп келеді — бұл кей адамдар үшін экономикалық жағынан оң, бірақ «реалдық жалақы» индексі Түркістан облысында 2025-те 97.6% болған яғни, тұтыну бағасы өскендіктен, нақты табыс біршама қысқарған.

2-Кесте- Түркістан облысының еңбек нарығы, 2025 жыл

Облыс / қала	Халық саны / сипаттамасы (2025)	Жұмыссыздық деңгейі (2025, II тоқсан)	Тұрмыстық жалақы / кіріс және өзгерістер
Түркістан облысы	2 147,8 мың адам (2025 жылғы 1 қыркүйек)	4.7%	Орташа номинал жалақы — 351 774 теңге/ай (II-тоқсан 2025), өткен жылмен салыстырғанда +8.4%
Шымкент (қала)	1 284,1 мың адам (2025 жылғы 1 қыркүйек)	4.7% (22.5 мың тіркелген жұмыссыз)	Орташа номинал жалақы — 345 300 теңге/ай (II-тоқсан 2025), өткен жылмен салыстырғанда +9.9%

Түркістан облысының 2025 жыл бойынша еңбек нарығы 2 кестеде көрсетілген.

4.7% — 5% шамасында жұмыссыздық деңгейі — бұл ресми көрсеткіш бойынша «өте жоғары емес, бірақ назар аударуға лайық» деңгей. Жалақы өсімі жүріп жатыр — номиналдық жалақы көтерілгенімен, инфляция мен өмір сүру шығындарының өсуін ескерсек, кей жағдайларда нақты табыс әлсіз өсуі немесе тіпті төмендеуі мүмкін.

Ауыл қала құрамындағы Түркістан облысында халықтың көп бөлігі — ауылдық (шамамен 75%) Бұл ауылдық жерлерде еңбек нарығының формалды емес немесе тұрақсыз болу мүмкіндігін көрсетеді.

Жастар арасындағы жұмыссыздық — облыс статистикасында көрсетілген жоқ. «Бейресми жұмыс», «өзін-өзі жұмыспен қамту», «жұмыс сапасы» секілді көрсеткіштер статистикада көріне бермейді — сондықтан «жұмыс бар/жоқ» емес — «жақсы, тұрақты жұмыс бар/жоқ» деген сұрақ ашық қалады. Аймақ ішіндегі айырмашылықтар — ауыл, қала, біліктілік деңгейі, жастар, ересектер және т.б. — статистикада агрегатты түрде көрсетілген, сондықтан нақты топтардың жағдайы белгісіз.

Түркістан облысы мен Шымкентте 2025 жылы ресми жұмыссыздық 4.7% шамасында бұл жалпы республика деңгейіне жақын. Орташа жалақы өсіп келеді, бірақ инфляция мен тұрмыс шығындары нақты өмір сапасына әсер етеді сондықтан «табыс + өмір деңгейі» арақатынасы әр отбасына әртүрлі болуы мүмкін. Бірақ статистика «жұмыс саны» емес «жұмыс сапасы» туралы көп айтпайды. Сондықтан «сапалы, тұрақты жұмыс орнын» арттыру қажеттілігі өзекті.

Түркістан облысында белсенді және перспективалы салаларды атап өтетін болсақ Ауыл шаруашылығы, мал шаруашылығы, агро-өнеркәсіп жалпы Қазақстанда мал шаруашылығы мен агро-өнеркәсіп саласында көшбасшы өңір. Ірі қара, қой-ешкі, жылқы, түйе, құс шаруашылығы облыстың негізгі табысы. Сүт, ет, жұмыртқа, тағы да ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру және қайта өңдеу қазір де сұраныс көп. Мемлекет тарапынан агро-өнеркәсіп кешенін қолдау, субсидиялар, бизнес-жобаларды қаржыландыру бұл салада жұмыс, кәсіп ашу мүмкіндігін арттырады. Егер сіз фермерлік, мал шаруашылығы, агроөндіріс, қайта өңдеу салаларында тәжірибеңіз болса бұл салада жұмысқа орналасу немесе кәсіп ашу жақсы мүмкіндік.

Түркістанда өнеркәсіп әлеуеті бар: өңдеу, тау-кен, металл, құрылыс материалдары, жеңіл өнеркәсіп салалары дамыған. Өнеркәсіп пен өндірістегі жобалар жаңа жұмыс орындарын ашады, әсіресе оқу білімі мен тиісті дағдылары бар мамандар үшін.

Өңірде өндіріс, агроөнеркәсіп, қайта өңдеу бірігуі ауыл шаруашылығы өнімдерін тек өсіру емес, оны өңдеу арқылы да жұмыс, табыс көзі бар екенін білдіреді.

Соңғы жылдары Түркістанда тұрғын үй және инфрақұрылым саласында белсенді құрылыс жүріп жатыр. Инвестициялар артқан, негізгі капиталға салынатын инвестициялар көбейген: бұл құрылыс, инженерлік, инфрақұрылымдық, логистика салаларында жұмыс орындарын көбейтуге мүмкіндік береді.

Қала мен ауылдарда тұрғын үй, жол, коммуналдық, инфрақұрылымдық жобалар бұл да жұмысқа орналасуға ашық салалар.

Өңірде шағын және орта кәсіпкерлік саны өсіп келеді; қызмет көрсету, сауда, өңірлік бизнес жұмысқа орналасу мен кәсіп ашуға мүмкіндік береді. «Қарапайым заттар экономикасы» қайта өңдеу, жеңіл өнеркәсіп, ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеу, шағын өндіріс бағдарламалары арқылы өңірде жобалар іске асырылуда. ШОБ облыстың негізгі экономикалық драйверлерінің бірі. Сауда, қоғамдық тамақтандыру, қызмет көрсету салалары жұмыс орындарының 40%-ын береді.

Түркістан – тарихи, мәдени және рухани орталық. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі, Отырар, Сауран сияқты тарихи нысандар туризмнің дамуына ықпал етеді. Туризмнің дамуы қонақжай, сервис, логистика, шағын бизнес салаларын көтереді. Туризм, қонақжай, қызмет көрсету салалары (туристік орындар, қонақ үйлер, мейрамханалар, туризм бағыты) әсіресе тарихи/мәдени орталық ретінде өңір ретінде даму үстінде.

Өңірде туризм мен қатар рекреациялық сала дами бастады: табиғи қорықтар, тарихи орындар, туристік инфрақұрылым бұл бағытта жаңа жұмыс орнын ашу мүмкіндігі бар. Туризм қызмет көрсету қонақжай салалары қонақүйлер, мейрамханалар, туристік бағыттар, экскурсия әсіресе жастар мен қызмет көрсету саласында тәжірибесі барлар үшін қолайлы.

Түркістан облысы табиғи және ауыл-шаруа ресурстарына бай — агро және мал шаруашылығы саласы күшті болып келеді. Өнеркәсіп пен өндіріс әлеуеті бар, өңірде жаңа инвестициялар тартылып, қайта өңдеу саласы дамып жатыр. Қала мен ауыл арасындағы инфрақұрылымдық даму, құрылыс және тұрғын үй салалары белсенді бұл құрылыс және қызмет көрсету саласында жұмысқа үлкен сұраныс тудырады. Шағын және орта кәсіпкерлік қолдау табуда; сауда, сервис, қайта өңдеу, туризм саласында кәсіп ашуға мүмкіндік бар. Туризм мен рекреация секторлары белсенді дамып келеді тарихи, мәдени және табиғи орындарға сұраныс артып, қонақжай, сервис, туристік қызметтерге қажеттілік артуда.

Түркістан облысындағы жұмыссыздықтың көріністері тек экономикалық ғана емес, әлеуметтік мәселе ретінде де терең. Негізгі салдарларын атап өтетін болсақ ол жастар арасында әлеуметтік белсенділіктің төмендеуі, отбасылық табыстың төмендеуі, ішкі көші-қонның күшеюі, әлеуметтік инфрақұрылымға түсетін жүктеменің артуы, психологиялық күйзеліс, қоғамдағы шиеленіс, бейресми сектордың өсуі.

Түркістан облысындағы жұмыссыздықтың негізгі себептеріне көз салсақ ол:

1. Демографиялық қысым, яғни халық саны жыл сайын өсіп келеді, еңбекке қабілетті жастардың үлесі жоғары. Жыл сайын еңбек нарығына 40–50 мың жас қосылады. Бұл сұраныс пен ұсыныстың теңгерімсіздігіне әкеледі.

2. Экономиканың аграрлық бағыттылығы: Ауыл шаруашылығына тәуелділік маусымдық жұмыс орындарының басым болуына, тұрақты әрі жоғары жалақысы бар жұмыс орындарының жетіспеушілігіне әкеледі.

3. Индустрияландырудың баяу жүруі: Өңірде өнеркәсіп әлеуеті болғанымен, жоғары технологиялық өндіріс аз. Бұл жоғары білікті мамандардың сұранысын төмендетеді.

4. Білім беру сапасының еңбек нарығынан алшақтығы: Техникалық және кәсіптік білім беру жүйесі өндірістің нақты қажеттіліктеріне сәйкес келмейді. Көптеген жастар таңдаған мамандықтары бойынша жұмыс таба алмайды.

5. Жасырын жұмыссыздықтың кең таралуы: Өзін-өзі жұмыспен қамтығандардың көпшілігі тұрақсыз табысқа ие, бірақ ресми түрде жұмыспен қамтылған болып есептеледі.

6. Инфрақұрылымдық теңсіздіктер: Ауыл мен қала арасындағы цифрлық, көлік, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылым айырмашылықтары еңбек нарығын теңсіз жағдайға келтіреді.

7. Қалаға ішкі көші-қонның қарқынды болуы: Шымкент қаласына ағылған ауыл халқының басым бөлігі бейресми қызметтерге орналасады немесе тұрақты жұмыс таба алмайды.

Жұмыссыздықтың жоғары болуы әлеуметтік тұрақсыздыққа әсер етуі мүмкін, сондықтан бұл мәселені дер кезінде шешу өңірдің стратегиялық міндеті.

Түркістан облысындағы жұмыссыздықты төмендету жолдары:

Экономиканы индустрияландыру және әртараптандыру. Өңірде аграрлық бағыттан бөлек өндірістік секторды дамыту қажет. Инвестициялық жобаларды көбейту, индустриялық аймақтарды дамыту, өндірісті модернизациялау тұрақты жұмыс орындарын ашады. **Техникалық және кәсіптік білімді жаңғырту.** ТЖКБ ұйымдарын еңбек нарығы талаптарына сәйкестендіру: дуальды білім беру жүйесін дамыту, өндірістік практиканы күшейту, өңірлік кәсіпорындармен білім беру мекемелерінің серіктестігін қамтамасыз ету.

Жұмыс орындарының сапасын арттыру. Жалақы деңгейі, еңбек қауіпсіздігі, әлеуметтік пакет негізгі көрсеткіштер. Сапалы жұмыс орындарының көбеюі жасырын жұмыссыздықты азайтады.

Жастарды жұмыспен қамтуға бағытталған арнайы бағдарламалар: «Жастар практикасы», «Алғашқы жұмыс орны», «Бос жұмыс орындары жәрмеңкелері», «Бастау бизнес», «Zhas Project» секілді жобаларды кеңейту қажет.

Ауылдық кәсіпкерлікті қолдау: агробизнес, отбасылық фермерлік шаруашылық, қайта өңдеу, кооперативтер құру сияқты бағыттарды дамыту жұмыссыздықты айтарлықтай төмендетеді.

Цифрлық инфрақұрылымды дамыту. Ауылдық жерлерде интернет сапасының артуы қашықтан жұмыс істеу мүмкіндігін арттырады.

Әйелдер жұмыспен қамтылуын арттыру. Тігін өндірісі, агробизнес, үй шаруашылығына негізделген кәсіп, онлайн жұмыс – әйелдер жұмыссыздығын төмендетуге мүмкіндік береді.

Қорытынды

Түркістан облысында жұмыссыздық деңгейін талдау Қазақстан экономикасы үшін аса стратегиялық маңызды, өйткені бұл аймақ еңбек ресурсының қайнар көзі болып табылады, себебі бұл өңір еңбек ресурстарының негізгі орталықтарының бірі. Аймақтың демографиялық қысымы мен урбанизация үдерістерін ескере отырып, жұмыспен қамту саясатын әзірлеуде осы ерекшеліктерді міндетті түрде ескеру қажет. Түркістан облысындағы жұмыссыздықты төмендету кешенді тәсілді қажет етеді. Аймақтың экономикалық әлеуетін толық пайдалану, адам капиталының сапасын арттыру, өңірлік еңбек нарығын жүйелі реттеу әлеуметтік тұрақтылық пен экономикалық өсудің басты тетіктері. Ұсынылған ғылыми-тәжірибелік ұсыныстар еңбек нарығындағы теңгерімсіздіктерді азайтуға және аймақтың ұзақ мерзімді дамуына оң әсерін тигізеді. Жүргізілген зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Түркістан облысындағы жұмыссыздық көп факторлы әлеуметтік-экономикалық құбылыс болып табылады. Оның алдын алу мен азайту үшін ұсынылған саясаттық және практикалық шаралар өңірдің еңбек нарығын тұрақтандыруға, халықтың әл-ауқатын жақсартуға мүмкіндік береді.

Оның туындауына демографиялық қысым, салалық теңгерімсіздік, инфрақұрылымдық шектеулер және кәсіби құзыреттердің жеткіліксіздігі себеп болады.

Жұмыссыздықты азайту үшін келесі шараларды іске асыру ұсынылады:

1. экономиканы индустрияландыру және әртараптандыру;
2. техникалық және кәсіптік білімді еңбек нарығы талаптарына бейімдеу;
3. жұмыс орындарын сапалық тұрғыда жақсарту;
4. жастарды жұмыспен қамтуға бағытталған арнайы бағдарламаларды күшейту;
5. ауыл кәсіпкерлігін жүйелі қолдау.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Izguttiyeva K., Serikkyzy A., Baktymbet S. Анализ причин безработицы и ее негативные последствия в современном Казахстане // *Bulletin of L.N. Gumilyov ENU. Economics Series*. – Астана, 2024. – №4(143). – С. 20–31.
2. Khitakhunov A. Unemployment in Kazakhstan and identifying its causes // *Bulletin of KazNU. Economics*. – Алматы, 2015. – №1(107). – P. 60–69.
3. Analysis of Employment Policy Effectiveness in Kazakhstan: Regional Clustering Approach. – 2025. – Preprint. – 25 p.
4. Kuanova L., Anessova A. Gender Disparities in Kazakhstan's Labor Market: Evidence from the Quality Employment // *Eurasian Journal of Economic and Business Studies*. – Алматы, 2022. – №63. – С. 45–58.
5. Chulanova Z., et al. Poverty in the Kazakhstan Regions: Assessing Regional Features of Poverty // *Sustainability*. – Basel: MDPI, 2024. – Vol. 16, Issue 16. – Article 6752.
6. Қазақстан Республикасының Ұлттық статистика бюросы.
Еңбек нарығы көрсеткіштері: жұмыссыздық деңгейі, экономикалық белсенді халық. – Астана, 2024–2025. – Режим доступа: <https://stat.gov.kz> (қол жеткізілген күні: 03.12.2025).
7. Қазақстан Республикасы Еңбек және халықты әлеуметтік қорғау министрлігі.
Қазақстан Республикасындағы еңбек нарығының жағдайы туралы ақпараттық баяндамалар. – Астана, 2023–2025. – Режим доступа: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek> (қол жеткізілген күні: 03.12.2025).
8. Қазақстан Республикасы Үкіметі.
Қазақстан Республикасының 2024–2029 жылдарға арналған Еңбек нарығын дамыту концепциясы. – Астана: Әділет порталы. – Режим доступа: <https://adilet.zan.kz> (қол жеткізілген күні: 03.12.2025).
9. Қазақстан стратегиялық зерттеулер институты (ҚСЗИ / KISI).
Қазақстандағы еңбек нарығы: үрдістер, тәуекелдер және өңірлік ерекшеліктер. – Астана, 2023. – Режим доступа: <https://kisi.kz> (қол жеткізілген күні: 03.12.2025).
10. Жұмаділдаева Г. Қазақстандағы жұмыссыздықтың себептері мен салдары: әлеуметтік-экономикалық талдау // *CABAR.asia*. – 2022. – Режим доступа: <https://cabar.asia> (қол жеткізілген күні: 03.12.2025).
11. Kazinform ақпарат агенттігі.
Оңтүстік Қазақстан облысының демографиялық жағдайы және еңбек нарығы. – Астана, 2016–2024. – Режим доступа: <https://inform.kz> (қол жеткізілген күні: 03.12.2025).
12. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі.
Жұмыспен қамту және халық табыстары: аймақтық теңгерімсіздік туралы талдамалық шолу. – Астана, 2022.
13. *Kazakhstanskaya Pravda*.
Қазақстандағы жұмыспен қамту саясаты: жаңа шаралар мен мемлекеттік бағдарламалардың тиімділігі. – 2023–2025. – Режим доступа: <https://kazpravda.kz> (қол жеткізілген күні: 03.12.2025).
14. *Orda.kz* зерттеу орталығы.
Қазақстан еңбек нарығындағы жасырын жұмыссыздық және аймақтар арасындағы айырмашылық. – 2023–2024. – Режим доступа: <https://orda.kz> (қол жеткізілген күні: 03.12.2025).

15. Назарбаев Университеті, Қоғамдық саясат жоғары мектебі.
Қазақстан өңірлеріндегі еңбек нарығы және адами капитал сапасы: ғылыми зерттеу есептемесі. – Астана, 2022. – 84 б.
16. International Labour Organization (ILO).
Employment and labour market trends in Central Asia. – Geneva, 2023. – 56 p.
17. World Bank.
Kazakhstan Labor Market Review: Skills, Productivity and Employment. – Washington, 2022. – 112 p.
18. OECD. Employment and Skills Strategies in Kazakhstan. – Paris: OECD Publishing, 2021. – 140 p.

УРОВЕНЬ БЕЗРАБОТИЦЫ В ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ, ОСНОВНЫЕ ФАКТОРЫ И ПУТИ ЕЕ СНИЖЕНИЯ

Жантасова Д. М., старший преподаватель, магистр.

Университет имени Ж. А. Ташенева

Шымкент, Казахстан, e-mail: dina_mj74@mail.ru

Саметова Г. А., старший преподаватель, магистр.

Университет имени Ж. А. Ташенева

Шымкент, Казахстан, e-mail: gulnarsametova@gmail.com

Сапанова М. С., преподаватель, магистр.

Университет имени Ж. А. Ташенева

Шымкент, Казахстан, e-mail: sapanovamarzhan@mail.ru

Аннотация. Проблема безработицы в социально-экономическом развитии Республики Казахстан является одним из ключевых индикаторов, определяющих стабильность рынка труда, уровень благосостояния населения и динамику экономического роста. Нерациональное использование трудовых ресурсов приводит к углублению региональных диспропорций, снижению доходов населения, усилению социальной напряжённости и замедлению экономической активности. В совокупности эти факторы вызывают рост теневого сектора, снижение производительности труда и увеличение государственных социальных расходов.

Туркестанская область, являясь одним из наиболее демографически ёмких регионов страны, имеет высокий удельный вес трудоспособного населения. Однако, несмотря на значительный кадровый потенциал и наличие природных, экономических и еңбек ресурстары, проблема безработицы остаётся острой. Особое беспокойство вызывают молодёжная, сезонная и скрытая безработица, а также нестабильная занятость среди самозанятых. Структура региональной экономики, недостаточно развитая индустриальная база, ограниченные возможности трудоустройства в сельских районах и миграционные процессы способствуют сохранению и усложнению данной проблемы.

В рамках данного исследования проводится анализ текущего уровня безработицы в Туркестанской области, выявляются её ключевые причины и факторы, формирующие дисбалансы на рынке труда. Кроме того, предлагаются эффективные механизмы и практические рекомендации по снижению безработицы, направленные на повышение занятости, развитие еңбек нарығының икемділігі және экономическое благополучие региона. Полученные результаты могут быть использованы при разработке и совершенствовании региональной политики занятости и социально-экономического планирования.

Ключевые слова: безработица, экономические потери, трудовые ресурсы, рынок труда, скрытая безработица, социальная стабильность, экономический рост.

UNEMPLOYMENT RATE IN TURKESTAN REGION, MAIN FACTORS AND WAYS TO REDUCE IT

Zhantasova D. M., senior lecturer, master's degree. Zh. A. Tashenev unisershhip
Shymkent, Kazakhstan, e-mail: dina_mj74@mail.ru

Sametova G. A., senior lecturer, master. Zh. A. Tashenev unisershhip
Shymkent, Kazakhstan, e-mail: gulnarsametova@gmail.com

Sapanova M.S. lecturer, master's degree. Zh. A. Tashenev unisershhip
Shymkent, Kazakhstan, e-mail: sapanovamarzhan@mail.ru

Abstract. Unemployment is one of the key indicators influencing the socio-economic development of the Republic of Kazakhstan, directly affecting labor market stability, the well-being of the population, and the overall pace of economic growth. Inefficient use of labor resources leads to widening regional disparities, declining household incomes, increased social tension, and a slowdown in economic activity. These processes contribute to the expansion of the informal sector, reduced labor productivity, and higher government expenditures on social support.

The Turkistan region, being one of the most demographically dynamic areas of the country, is characterized by a high proportion of working-age population. Nevertheless, despite its significant human capital and considerable economic potential, unemployment remains a persistent challenge. Youth unemployment, seasonal employment fluctuations, hidden unemployment, and unstable self-employment are among the major issues affecting the regional labor market. Additionally, the sectoral structure of the economy, insufficient industrial infrastructure, limited job opportunities in rural areas, and active migration processes exacerbate the unemployment situation.

This study analyzes the current state of unemployment in the Turkistan region and identifies its fundamental causes and contributing factors. It also examines structural imbalances in the labor market while considering regional specificities. Based on the findings, the study proposes effective measures and practical recommendations aimed at reducing unemployment, improving labor market efficiency, strengthening economic activity, and enhancing social stability. The results may serve as a scientific basis for improving regional employment policies and supporting sustainable socio-economic development.

Key words: unemployment, economic losses, labor resources, labor market, hidden unemployment, social stability, economic growth.

УДК 14.35.09
МРНТИ 18.31.07

ХУДОЖЕСТВЕННО-СТИЛЕВОЕ РЕШЕНИЕ ИЗДЕЛИЙ ПАЛЬТОВОЙ ГРУППЫ С УЧЕТОМ АКТУАЛЬНЫХ ДЕКОРАТИВНЫХ ТРЕНДОВ

¹Джанпаизова В.М. , ²Рахманкулова Ж.А., ³Асилова К.С., ⁴Камалбаева К.К.

¹<https://orcid.org/0000-0002-4356-0257>; ⁴<https://orcid.org/0000-0002-3728-6845>;

¹к.х.н., ассоциированный профессор, член Евразийского союза дизайнеров,

^{2,3}магистр, старший преподаватель, член Евразийского союза дизайнеров,

³магистр, старший преподаватель

Университет имени Ж.А.Ташенева Казахстан, 160012. г. Шымкент, пр. Кунаева, 21
e-mail- vasmir@mail.ru

Аннотация. Статья посвящена исследованию художественно-стилевых решений в проектировании изделий пальтовой группы с учётом актуальных декоративных трендов современной моды. В условиях стремительного развития фэшн-индустрии, расширения ассортимента верхней одежды и повышенных эстетических ожиданий со стороны потребителей, декоративные элементы приобретают особое значение как средство визуальной индивидуализации и стилистической выразительности изделия. Автором предпринята попытка систематизировать и обобщить существующие направления в оформлении пальто, выявить ведущие тренды последних сезонов (2023–2025 гг.) и проанализировать их применимость в процессе художественно-конструкторского проектирования коллекции, предназначенной для промышленного производства.

Методологической основой исследования стал контент-анализ актуальных коллекций ведущих мировых брендов (Max Mara, Jil Sander, Balenciaga и др.), а также морфологический анализ элементов декора. В работе выделены и охарактеризованы ключевые приёмы, такие как вышивка, принты, комбинирование контрастных фактур, акцентная фурнитура, асимметрия, драпировка и другие формы пластической выразительности. Рассматривается влияние декоративных решений на силуэтные и конструктивные особенности пальто, их композиционную структуру и стилистическую направленность.

На основе проведённого анализа разработана концепция капсульной коллекции пальтовой группы, ориентированной на женщин в возрасте 25–40 лет. Каждая модель демонстрирует конкретный тренд и его адаптацию под условия массового производства. Представлены визуальные эскизы, морфологические схемы и обоснование художественно-стилевых решений. Практическая значимость работы заключается в том, что полученные результаты могут быть использованы в профессиональной дизайнерской деятельности, в том числе в рамках индустриального производства и при подготовке специалистов в сфере дизайна одежды. Таким образом, статья раскрывает взаимосвязь между модными тенденциями, декоративными элементами и процессом проектирования пальто, предлагая целостный подход к созданию конкурентоспособного и эстетически значимого продукта.

Ключевые слова: пальтовая группа, декоративные тренды, стиль, декор одежды, художественно-конструкторское решение, коллекция.

Введение

Современная мода характеризуется синтезом стилистических направлений, новыми подходами к декору и активным использованием нетрадиционных решений в дизайне верхней одежды. Пальто — один из ключевых элементов женского гардероба, служащий не только функциональной, но и эстетической задачей. Современный рынок предъявляет высокие требования к дизайну верхней одежды: необходимо учитывать тренды, технологичность, потребности целевой аудитории. Особенно важным становится вопрос художественно-стилевого решения, в котором декоративные элементы играют ведущую роль. Поэтому изучение современных декоративных приёмов становится важным этапом при разработке промышленной коллекции.

Постановка проблемы

При проектировании пальтовой продукции существует необходимость учитывать не только конструктивные и технологические параметры, но и художественно-стилевую составляющую, актуальную для современного потребителя. Однако в производственной практике зачастую недооценивается потенциал декора как средства художественной выразительности.

Цель исследования — выявить актуальные декоративные тренды и на их основе разработать художественно-стилевую концепцию коллекции пальто, ориентированной на промышленное производство.

Обзор литературы

Художественно-стилевое проектирование пальтовой группы требует ориентации на актуальные тренды. Визуальный анализ и морфологический подход позволяют обосновать декоративные решения, актуальные как с точки зрения моды, так и с позиций промышленной реалистичности. Вопросы художественно-стилевого решения одежды, в том числе верхней, подробно рассматриваются в работах отечественных и зарубежных исследователей. Иванова Е.А. рассматривает современный декор как средство обновления верхней одежды. В своих исследованиях обращает внимание на влияние модных тенденций на формообразование и декор верхней одежды, акцентируя внимание на необходимости адаптации под массовое производство [1]. Теоретические основы проектирования изделий с учётом морфологии формы представлены в трудах Кузнецовой Л.В., которая подчёркивает значимость анализа пластики и конструктивных особенностей изделия при формировании стилевого образа [2]. В работе Бойко Г.Н. рассматриваются концептуальные подходы к созданию коллекций одежды, включая этапы анализа трендов, стилистики и декора, что важно для формирования дизайнерской стратегии [3].

Международные аналитические платформы WGSN и Fashion Snoops предоставляют актуальные отчёты по трендам, охватывающим декоративные приёмы, материалы, силуэты и цветовые решения в пальтовом ассортименте [4, 5]. Особенно подчёркивается устойчивый интерес к фурнитурным акцентам, текстильному контрасту и трансформируемым деталям как ключевым декоративным приёмам в сезонах 2024–2026 гг.

Таким образом, анализ литературы показывает, что существует комплексный подход к проектированию одежды, в котором декоративные элементы рассматриваются как важный выразительный и коммерчески значимый ресурс. Однако наблюдается дефицит работ, непосредственно связывающих современные тренды декора с промышленной реализацией коллекций пальтовой группы, что и определяет актуальность настоящего исследования.

Методы исследования

Использовались методы сравнительного анализа актуальных модных коллекций (сезоны 2023–2025), морфологический анализ декоративных элементов, а также метод художественно-конструкторского моделирования. Исследование проведено с опорой на визуальные и аналитические источники: показы, отчёты WGSN, Fashion Snoops, материалы ведущих домов моды (Max Mara, Acne Studios, Balenciaga и др.).

В процессе выполнения исследования использовался комплексный междисциплинарный подход, объединяющий методы анализа модных тенденций, морфологического анализа формы, художественно-конструкторского моделирования и визуализации проектных решений. Выбор методов был обусловлен необходимостью объективного изучения актуальных декоративных трендов в пальтовом ассортименте и их адаптации к промышленному производству.

1. Контент-анализ актуальных модных коллекций.

Для выявления ведущих декоративных приёмов были проанализированы сезонные коллекции 2023–2025 годов таких мировых брендов, как Max Mara, Loewe, Jil Sander, Balenciaga, Dior, Stella McCartney и др. Анализ охватывал ключевые недели моды (Париж, Милан, Лондон, Нью-Йорк) и включал систематизацию визуального материала с платформ WGSN, Fashion Snoops, Vogue Runway и дизайнерских lookbook'ов. Были отобраны наиболее часто встречающиеся декоративные мотивы, их функционально-эстетические характеристики и стилистические особенности. Контент-анализ коллекций ведущих мировых брендов (Dior, Max Mara, Prada и др.), представленных в сезонах 2023–2025 гг., с целью выявления наиболее частотных декоративных решений. Такой подход позволяет объективно отследить актуальные тенденции и количественно зафиксировать их повторяемость [6].

2. Морфологический анализ декоративных элементов.

Морфологический метод применялся для систематизации элементов декора по признакам: расположение (центральное, локальное, распределённое), тип (вышивка,

вставка, аппликация и др.), фактура, цветовой акцент, степень доминантности в композиции изделия. Это позволило выявить закономерности применения декора в современных пальтовых моделях и оценить их роль в формообразовании. Этот метод использован для построения морфологической карты, применяемой в проектной деятельности дизайнера одежды [7, 8].

3. Метод художественно-конструкторского моделирования.

Данный метод использовался на этапе разработки капсульной коллекции. Методы художественного проектирования, включает эскизирование и композиционную разработку моделей, с опорой на принципы колористики, стилового единства и конструктивной выразительности [9]. На основе выявленных трендов были созданы эскизы четырёх моделей пальто, каждое из которых иллюстрирует определённый приём декора. При проектировании учитывались особенности силуэта, пластика форм, гармония декоративных и конструктивных решений, а также соответствие требованиям технологичности и серийного производства.

4. Метод сравнительного анализа.

Сравнительно-аналитический метод, применённый при анализе декоративных решений в контексте их производственной реализуемости, технологичности и соответствия запросам целевой аудитории [10]. Проводилось сопоставление дизайнерских и промышленных образцов одежды для определения степени адаптивности к массовому производству тех или иных декоративных решений. Это обеспечило реалистичность проектных предложений и повысило их прикладную значимость.

5. Визуализация и графический анализ.

Для повышения наглядности результатов были разработаны схемы, диаграммы и эскизы, иллюстрирующие как теоретические положения, так и практические результаты работы. Это позволило не только представить данные в структурированной форме, но и повысить уровень аргументированности проектных решений.

Таким образом, совокупность вышеуказанных методов обеспечила всесторонний анализ декоративных трендов и их трансформацию в конкретные художественно-стилевые решения в рамках коллекционного проектирования изделий пальтовой группы.

Результаты и обсуждение

В ходе исследования был выполнен комплексный анализ современных декоративных трендов в пальтовом ассортименте, что позволило выявить ведущие художественные приёмы, наиболее востребованные в актуальных коллекциях. Полученные результаты легли в основу разработки капсульной коллекции женских пальто, ориентированной на промышленное производство.

1. Анализ трендов в современном декоре пальтовой группы

Контент-анализ коллекций осень-зима 2023–2025 гг. позволил систематизировать декоративные решения по частоте применения. Наибольшее распространение получили следующие приёмы (см. Таблицу 1):

Таблица 1 – Частота применения декоративных приёмов в коллекциях пальто (по анализу 50 брендов)

№	Декоративный приём	Частота применения (%)	Примеры брендов
1	Вышивка/принты	64%	Dior, Etro, Zimmermann
2	Контраст фактур	58%	Max Mara, Prada, Fendi
3	Акцентная фурнитура	47%	Balenciaga, JW Anderson, Off-White
4	Асимметрия	39%	Loewe, Sacai, Alexander McQueen
5	Драпировка / защипы	33%	Jil Sander, Stella McCartney
6	Простёжка / стёжка	28%	Chanel, Miu Miu

7	Аппликация/ накладные детали	22%	Kenzo, Comme des Garçons
8	Декоративные швы	17%	COS, The Row

Анализ 50 актуальных коллекций пальтовой одежды, представленных на международных Неделях моды в сезонах 2023–2025 годов, позволил систематизировать наиболее распространённые декоративные приёмы, используемые дизайнерами. Полученные данные сведены в таблицу 1.

Как видно из таблицы, наибольшую популярность среди декоративных решений получили вышивка и принты (64%), применяемые преимущественно для стилистического акцентирования отдельных зон изделия — рукавов, полочек, низа. Эти приёмы характерны для таких брендов, как Dior, Etro, Zimmermann, активно работающих с орнаментом и графикой.

Вторую позицию по частоте занимает контраст фактур (58%) — приём, основанный на сочетании различных материалов в пределах одного изделия (шерсть + кожа, твид + мех и т.п.). Данный подход активно используется Max Mara, Prada, Fendi и подчёркивает рельефность и объёмность формы.

На третьем месте — акцентная фурнитура (47%), включающая массивные пуговицы, пряжки, ремни, нестандартные застёжки. Подобные детали выполняют не только функциональную, но и декоративную роль, усиливая индивидуальность образа (Balenciaga, JW Anderson).

Менее распространёнными, но всё же значимыми являются асимметрия (39%), драпировка и зацепы (33%), простёжка (28%), аппликации и накладные детали (22%), а также декоративные швы (17%). Эти приёмы требуют более сложной технологической обработки, что может объяснять их реже использование в коллекциях, ориентированных на индустриальное производство.

Таким образом, таблица отражает доминирующие стилистические предпочтения дизайнеров в области декорирования пальтовой группы и даёт основание для выделения наиболее адаптивных приёмов при проектировании коллекции для массового сегмента.

Морфологический подход позволил выстроить классификационную модель декоративных решений, пригодную как для анализа, так и для проектной адаптации в коллекционном моделировании.

2. Морфологическая карта декоративных решений

Для выявления системных закономерностей применения декора в пальтовом ассортименте был проведён морфологический анализ, направленный на структуризацию элементов выразительности, используемых в современных моделях. Метод основывался на выделении и сравнении пяти ключевых параметров, влияющих на художественно-стилевое решение изделия: тип декора, материалы, локализация, стилистика, производственная реализуемость.

Таблица 2 – Морфологическая карта декоративных приёмов пальтовой группы

Параметр	Варианты проявления
Тип декора	Вышивка, аппликация, простёжка, фурнитурные акценты, драпировка, декоративные швы
Материалы	Шерсть, кашемир, твид, кожа, эко-мех, текстильные вставки, фурнитура (металл, дерево)
Локализация	Полочка, рукава, линия плеча, нижний срез, воротник, центральная застёжка
Стилистика	Минимализм, этно, неоклассика, урбанистический стиль, авангард

Производственная реализуемость	Высокая (вышивка машинная, простёжка), средняя (контраст фактур, фурнитура), низкая (ручная аппликация, сложная драпировка)
--------------------------------	---

На следующем этапе был проведён морфологический анализ декоративных приёмов по ключевым параметрам: форма, локализация, масштаб, фактура, взаимодействие с конструкцией.

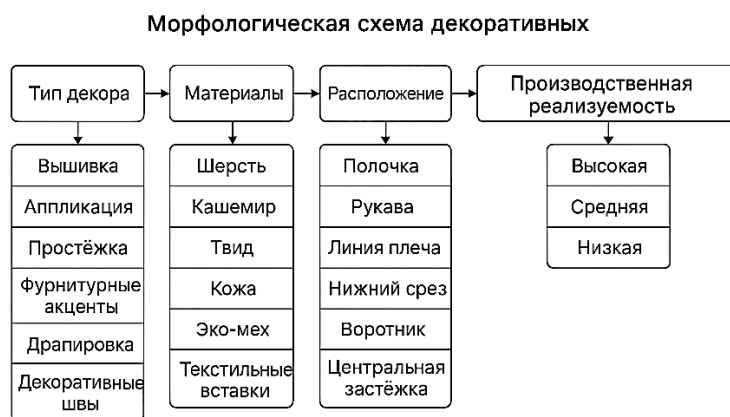

Рисунок 1 – Морфологическая схема декоративных решений

(Схема, разбитая на блоки: «Тип декора», «Материалы», «Расположение», «Стилистика», «Производственная реализуемость»)

Данная карта позволила выстроить логические связи между художественным замыслом и практической реализацией изделия. Например, сочетание **простёжки + шерсть + урбанистический стиль + полочка + высокая реализуемость** формирует основу для серийной модели с выразительным, но доступным декором. В то же время комбинации типа **ручная аппликация + твид + этно + рукава + низкая реализуемость** уместны для лимитированных дизайнерских линеек. Каждая модель демонстрирует не просто использование декора, а его интеграцию в конструктивную структуру изделия, подчёркивающую выбранную стилистику.

Таким образом, морфологическая карта стала инструментом проектной фильтрации, позволяя оценивать художественные решения не только с эстетической, но и с производственной позиции. Она была использована как база для последующего конструирования коллекции пальто, где каждый элемент декора подбирался осознанно, в соответствии с функциональными и стилистическими задачами.

3. Разработка капсульной коллекции

На основании анализа трендов (см. Таблицу 1) и морфологической карты декоративных приёмов (см. Рисунок 2, Таблица 2), была разработана женская капсульная коллекция пальто, ориентированная на женщин 25–40 лет, сочетающих функциональность и индивидуальность в одежде. Каждая модель отражает один из доминирующих декоративных приёмов, адаптированных к промышленному производству и демонстрирующих разные подходы к декору.

Таблица 3 – Характеристики моделей капсульной коллекции

Модель	Тип силуэта	Декоративный акцент	Декоративный акцент	Цветовое решение
№1	Прямой	Вышивка на рукавах	Шерсть, вискоза	Терракот, сливочный
№2	Оверсайз	Контрастная фактура	Шерсть + эко-кожа	Чёрный, песочный

№3	Приталенный	Асимметричный пояс	Твид	Бордовый, серо-голубой
№4	Кокон	Фурнитурный акцент	Смесовая ткань	Оливковый, графитовый

Рисунок 2 – Эскизы моделей капсульной коллекции (графическое изображение четырёх пальто)

На рисунке 2, представлены четыре женские модели пальто, разработанные с учётом морфологического анализа декоративных решений и выявленных трендов. Коллекция ориентирована на женщин 25–40 лет, ценящих индивидуальность, функциональность и актуальность формы.

- Модель 1 (терракотовый цвет) — силуэт «прямой», акцент на декоративную вышивку по рукавам. Образ сочетается с этническими и арт-мотивами.
- Модель 2 (чёрно-бежевый) — силуэт «оверсайз», построен на контрасте фактур и цвета. Декор интегрирован конструктивно, что подчёркивает геометрию образа.
- Модель 3 (бордовый) — приталенный силуэт, подчёркнут поясом, декоративный акцент — асимметрия воротника и выреза, создающая выразительный силуэт.
- Модель 4 (оливковый цвет) — силуэт «кокон», лаконичный, но с крупной фурнитурой и минималистским акцентом на форме, подходит для индустриального производства.

Коллекция демонстрирует разнообразие форм, подходящих как для серийного пошива, так и для ограниченных линеек.

На основании количественного анализа частоты использования декоративных приёмов в коллекциях пальто (см. Таблица 1) был построен график, отражающий уровень популярности каждого тренда в процентах.

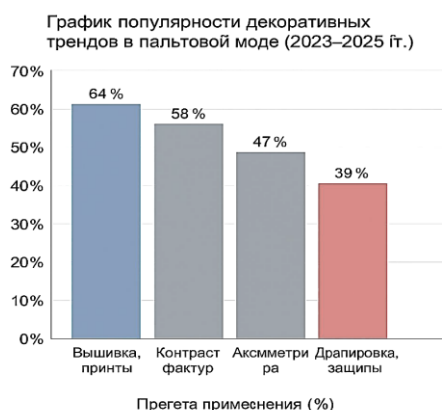

Рисунок 3 – График популярности декоративных трендов в пальтовой моде (2023–2025 гг.)

График наглядно отражает частоту применения ключевых декоративных приёмов, выявленных при анализе 50 актуальных коллекций пальто от мировых брендов. По оси X расположены названия декоративных решений, по оси Y — процент их использования.

Наиболее популярным оказался приём вышивки и принтов — его применяют 64% брендов, таких как Dior, Etro, Zimmermann. Это свидетельствует о высоком спросе на визуально выразительный декор, акцентирующий индивидуальность изделия.

На втором месте — контраст фактур (58%, Max Mara, Prada), что указывает на актуальность сочетания различных текстур (шерсть, кожа, трикотаж) для создания визуальной глубины образа.

Акцентная фурнитура применяется в 47% случаев (Balenciaga, JW Anderson), подчёркивая тренд на утилитарную эстетику с элементами функционального декора.

Четвёртым по популярности стал приём асимметрии — 39% (Sacai, Loewe), который вносит динамику и нестандартность в силуэт пальто.

Менее всего используется драпировка и защипы (33%, Stella McCartney, Jil Sander), поскольку они требуют более сложного производственного исполнения.

Таким образом, график наглядно демонстрирует, что лидирующие позиции занимают вышивка и принты (64%), контраст фактур (58%) и акцентная фурнитура (47%). Менее популярны приёмы с высокой трудоёмкостью — драпировки, сложные асимметрии и декоративные швы. Это подтверждает ориентацию большинства брендов на сбалансированное сочетание визуальной выразительности и технологичности при массовом производстве пальтовой одежды.

4. Обсуждение адаптивности декора к промышленному производству

Визуальный и морфологический анализ позволил оценить степень адаптации декоративных приёмов к требованиям серийного производства.

Анализ показал, что ключевыми тенденциями в декоре пальтовой группы являются:

- мягкая пластика форм, достигаемая за счёт рельефов, защипов и драпировок;
- контраст фактур (например, сочетание гладкой шерсти и меховых вставок);
- декоративная фурнитура как акцент (металлические детали, декоративные пуговицы, пряжки);
- вышивка и принты в минималистичном или абстрактном стиле;
- асимметрия и трансформируемость элементов.

С учётом выявленных трендов была разработана авторская концепция коллекции из 4 моделей пальто: каждое изделие объединяет современный силуэт с выразительным, но технологически доступным декором. Коллекция ориентирована на потребителя 25–40 лет, ценящего актуальный стиль и функциональность.

Заключение

В ходе исследования была раскрыта специфика художественно-стилевых решений в современных моделях пальтовой группы с акцентом на актуальные декоративные тренды. На основе анализа коллекций 50 мировых брендов были выявлены наиболее часто применяемые приёмы: вышивка и принты, контраст фактур, акцентная фурнитура, асимметрия и драпировка. Эти элементы формируют визуальный язык современной моды, обеспечивая выразительность, индивидуальность и соответствие запросам целевой аудитории.

Разработка морфологической карты декоративных решений позволила систематизировать параметры декора по критериям типа, материала, локализации, стилистики и производственной реализуемости. Это стало основой для проектного моделирования капсульной коллекции пальто, где каждая модель отражает один из доминирующих трендов и адаптирована под запросы женщин 25–40 лет, ценящих индивидуальность и практичность.

Построение графика и сравнительный анализ трендов подтвердили, что дизайнеры стремятся к балансу между эстетикой и технологичностью. Это открывает перспективы для

интеграции декоративных решений в серийное производство и дальнейших разработок в сфере промышленного дизайна одежды.

Таким образом, результаты исследования имеют как научную, так и прикладную ценность, а представленные модели могут быть основой для коллекций, ориентированных на актуальные потребительские предпочтения и модные тенденции 2025-х годов. Актуальный декор позволяет расширить эстетический потенциал изделия и повысить его конкурентоспособность на рынке.

Список использованной литературы:

1. Иванова Е.А. Современные тенденции в дизайне верхней одежды // Дизайн и технологии. – 2024. – №2. – С. 45–49.
2. Кузнецова Л.В. Морфология формы в проектировании одежды. – М.: Легпромиздат, 2022. – 156 с.
3. Бойко Г.Н. Концептуальные подходы к созданию коллекций одежды // Вестник легкой промышленности. – 2023. – №4. – С. 28–34.
4. WGSN. Autumn/Winter 2025/26 Trend Forecast.
5. Fashion Snoops. Outerwear: Style & Detail Report, 2025.
6. Дмитриева, Е. И. Анализ модных тенденций: методика и практика. — М.: Академия, 2022.
7. Полякова, Н. А. Морфология костюма: учебное пособие. — СПб.: Легпромиздат, 2021.
8. Харламова, И. В. Основы теории и методологии дизайна одежды. — М.: Столица, 2020.
9. Степанова, А. Ю. Художественное проектирование в дизайне костюма. — М.: МГУДТ, 2019.
10. Киселева, О. Н. Декоративные приёмы в конструкции одежды. — Екатеринбург: УрФУ, 2023.

ӨЗЕКТІ СӘНДІК ТРЕНДТЕРДІ ЕСКЕРЕ ОТЫРЫП, ПАЛЬТО ТОБЫНЫҢ БҰЙЫМДАРЫН КӨРКЕМДІК ЖӘНЕ СТИЛЬДІК ШЕШУ

¹Джанпаизова В. М. , ²Рахманкулова Ж.А., ³Асилова К.С., ⁴Камалбаева К.К.

¹х.ғ.к., қауымдастырылған профессор, Еуразиялық Дизайнерлер одағының мүшесі
^{2,3}магистр, аға оқытушы, Еуразиялық Дизайнерлер одағының мүшесі, ³магистр, аға оқытушы,

Ж. А. Ташенев атынд. университет Қазақстан, 160012. Шымкент қ., Қонаев даңғ, 21
e-mail- vasmir@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазіргі сәндегі өзекті декоративті трендтерді ескере отырып, пальто топтамасы бұйымдарын жобалаудағы көркем-стильдік шешімдерді зерттеу қарастырылған. Фэшн-индустрияның қарқынды дамуы, сырт киім ассортиментінің кеңеюі және тұтынушылар тарапынан эстетикалық талаптардың артуы жағдайында декоративті элементтер бұйымның көркем бейнесі мен стильдік айқындылығын арттыратын визуалды дараландыру құралы ретінде ерекше мәнге ие болуда. Автор пальтоны көркем әрлеудің қолданыстағы бағыттарын жүйелеуге және жалпылауға, 2023–2025 жылдардағы негізгі сән трендтерін анықтауға, сондай-ақ оларды өнеркәсіптік өндіріс үшін арналған коллекцияны көркем-конструкторлық жобалау үдерісінде қолдану мүмкіндігін талдауға талпыныс жасайды.

Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде жетекші әлемдік брендтердің (Max Mara, Jil Sander, Balenciaga және т.б.) өзекті топтамаларына жүргізілген контент-талдау, сондай-ақ декор элементтеріне морфологиялық талдау қолданылды. Жұмыста кестелеу, принттер, қарама-қарсы фактураларды біріктіру, акцентті фурнитура, асимметрия, драпировка және пластикалық көркемділіктің басқа да түрлері сияқты негізгі тәсілдер анықталып, сипаттама

берілді. Декоративті шешімдердің пальтоның силуэті мен конструктивтік ерекшеліктеріне, композициялық құрылымына және стильдік бағытына ықпалы қарастырылады.

Жүргізілген талдау негізінде 25–40 жас аралығындағы әйелдерге арналған пальто топтамасының капсулалық коллекциясының тұжырымдамасы жасалды. Әрбір модель нақты сән трендін және оны жаппай өндіріс жағдайына бейімдеуді көрсетеді. Визуалды эскиздер, морфологиялық сұлбалар және көркем-стильдік шешімдердің негіздемесі ұсынылған. Жұмыстың практикалық маңыздылығы – алынған нәтижелерді кәсіби дизайнерлік қызметте, соның ішінде индустриялық өндірісте және киім дизайны саласы бойынша мамандар даярлау процесінде қолдануға болатынында. Осылайша, мақала сән тенденциялары, декоративті элементтер және пальто жобалау үдерісі арасындағы өзара байланысты аша отырып, бәсекеге қабілетті әрі эстетикалық тұрғыдан маңызға ие өнімді жасауға кешенді көзқарас ұсынады.

Кілт сөздер: пальто топтамасы, декоративті трендтер, стиль, киім декоры, көркем-конструкторлық шешім, коллекция.

ARTISTIC AND STYLISTIC SOLUTIONS FOR COAT-GROUP GARMENTS CONSIDERING CURRENT DECORATIVE TRENDS

¹Janpaizova V.M. , ²Rakhmankulova J. A., ³Asilova K. S., ⁴Kamalbayeva K. K.

¹Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, Member of the Eurasian Union of Designers. ^{2,3}Senior Lecturer, Member of the Eurasian Union of Designers, ³Senior Lecturer, Tashenev State University, Kunaev Ave 21A., Shymkent, Kazakhstan, 160012
e-mail- vasmir@mail.ru

Abstract. The article is devoted to the study of artistic and stylistic solutions in the design of coat group garments, taking into account current decorative trends in contemporary fashion. In the context of the rapid development of the fashion industry, the expansion of outerwear assortments, and increased aesthetic expectations from consumers, decorative elements acquire special importance as a means of visual individualization and stylistic expressiveness of a garment. The author attempts to systematize and generalize existing directions in coat decoration, identify the leading trends of recent seasons (2023–2025), and analyze their applicability in the process of artistic and design development of a collection intended for industrial production.

The methodological basis of the research was a content analysis of current collections by leading global brands (Max Mara, Jil Sander, Balenciaga, etc.), as well as a morphological analysis of decorative elements. The study identifies and characterizes key techniques such as embroidery, prints, the combination of contrasting textures, accent fittings, asymmetry, drapery, and other forms of plastic expressiveness. The influence of decorative solutions on the silhouette and structural features of coats, their compositional structure, and stylistic direction is examined.

Based on the conducted analysis, a concept for a capsule collection of coat group garments was developed, targeting women aged 25–40. Each model demonstrates a specific trend and its adaptation to the conditions of mass production. Visual sketches, morphological schemes, and justification of artistic and stylistic solutions are presented. The practical significance of the work lies in the fact that the obtained results can be used in professional design practice, including in industrial production and in the training of specialists in the field of fashion design. Thus, the article reveals the relationship between fashion trends, decorative elements, and the coat design process, offering an integrated approach to creating a competitive and aesthetically meaningful product.

Key words: coat group, decorative trends, style, clothing decor, artistic and design solution, collection.

ИССЛЕДОВАНИЕ КОМПЛЕКСА СВОЙСТВ МАТЕРИАЛОВ И КОНСТРУКТИВНЫХ ОСОБЕННОСТЕЙ ЖЕНСКОГО ПАЛЬТО

¹Джанпаизова В.М., ²Ким И.С., ³Каюмова У.Р., ⁴Коваленко О.А.

¹<https://orcid.org/0000-0002-4356-0257>; ²<https://orcid.org/0009-0006-7054-9818>;

¹к.х.н., ассоциированный профессор, ^{2,3,4}магистр, старший преподаватель,
Университет имени Ж.А.Ташенева Казахстан, 160012. г. Шымкент, пр. Кунаева, 21
e-mail- valeri-787@mail.ru

Аннотация. В статье представлен комплексный анализ физических, механических и эстетических свойств материалов, а также конструктивных особенностей, используемых при проектировании женских пальто. Особое внимание уделяется характеристикам тканей — таким как плотность, воздухопроницаемость, влагостойкость, износостойкость и эластичность — которые напрямую влияют на комфорт и эксплуатационные качества готового изделия. Кроме того, исследуется влияние конструктивных решений (крой, швы, подкройные детали, тип утеплителя и подклада) на посадку, функциональность и долговечность пальто.

В работе применены лабораторные методы испытаний материалов (например, анализ прочности и деформации, микроструктурный анализ волокон), а также сравнительный анализ современных технологических приемов в конструировании пальто. Для оценки эргономики и эстетической привлекательности моделей проведён анализ визуальных и тактильных параметров изделий, включая рассмотрение влияния элементов декора на общую композицию.

Результаты исследования направлены на оптимизацию выбора материалов и конструктивных решений, обеспечивающих баланс между эксплуатационными характеристиками и дизайнерскими требованиями. Практическая значимость работы заключается в возможности применения полученных данных при промышленном проектировании и производстве женской верхней одежды, что способствует повышению качества и конкурентоспособности продукции на рынке.

Ключевые слова: женское пальто, материалы пальтовой группы, конструкция одежды, физико-механические свойства, дизайн-анализ.

1. Введение

Современная индустрия моды предъявляет высокие требования к качеству и функциональности верхней одежды, особенно женских пальто, которые должны сочетать в себе комфорт, долговечность и эстетическую привлекательность. В условиях изменяющихся климатических условий и разнообразия стилей, выбор материалов и конструктивных решений становится ключевым фактором успешного создания коллекций. Оптимальное сочетание свойств тканей и особенностей конструкции влияет не только на эксплуатационные характеристики, но и на восприятие изделия потребителем. Поэтому исследование комплекса физических, механических и эстетических параметров материалов, а также конструктивных приемов в проектировании пальто, является актуальной задачей, способствующей развитию профессионального дизайна и промышленного производства верхней одежды.

Следует отметить, что женское пальто является одним из ключевых видов верхней одежды, сочетающим утилитарные, эстетические и защитные функции. Современные тенденции в индустрии моды требуют от материалов высоких показателей прочности, устойчивости к деформации, комфорта и долговечности.

Поэтому при проектировании пальто важны два направления:

1. **свойства материалов** (шерсть, кашемир, смесовые ткани, синтетические утеплители);
2. **конструктивные особенности**, обеспечивающие точную посадку и стабильность формы.

Цель исследования — комплексное изучение физических, механических и эстетических свойств материалов, а также конструктивных особенностей, применяемых при проектировании женских пальто, с целью выявления оптимальных сочетаний, обеспечивающих высокий уровень комфорта, функциональности и эстетической привлекательности изделий, пригодных для промышленного производства.

Литературный обзор

В последние годы значительное внимание уделяется изучению свойств текстильных материалов, используемых в верхней одежде. По данным Smith et al. (2020), характеристики тканей, такие как плотность, воздухопроницаемость и водоотталкивающие свойства, напрямую влияют на комфорт и долговечность изделий [1]. Анализ материалов позволяет подобрать оптимальные варианты для различных климатических условий и стилей одежды (Johnson, 2019) [2].

Кроме того, современные исследования конструктивных особенностей пальто рассматривают влияние кроя, швов и подкроя на посадку и эргономику изделия. Согласно работе Lee и Kim (2021), правильное сочетание конструктивных элементов способствует улучшению теплоизоляции и удобству ношения [3]. Важным аспектом также является интеграция декоративных элементов без ущерба для функциональности и прочности (Garcia, 2018) [4].

Морфологический анализ конструкций и материалов, проведённый Chen и соавторами (2022), позволяет систематизировать используемые приёмы и выявить тенденции в современной верхней одежде, что способствует инновациям в дизайне и производстве [5]. Практическое применение этих исследований отмечается в работах специалистов по промышленному моделированию и автоматизации производства одежды (Petrov, 2020) [6].

2. Материалы и методы

2.1. Объекты исследования

Для анализа были выбраны три распространённых вида материалов пальтовой группы:

- Материал А — 90% шерсть, 10% полиэстер (классический шерстяной твид) [7].
- Материал В — 60% шерсть, 40% вискоза (смесовая ткань с повышенной мягкостью и драпируемостью)
- Материал С — 100% полиэстер (имитация драпа, синтетический материал с повышенной износостойкостью)

2.2. Применяемые методы исследования

Для оценки качества и характеристик материалов и конструктивных решений использованы стандартизированные методы испытаний:

- Разрывная прочность — по ГОСТ 3813, обеспечивающая оценку механической стойкости ткани при растяжении
- Износостойкость (стирание) — по ГОСТ 8977, для определения долговечности материала при трении
- Гигроскопичность — по ГОСТ 3816, характеризующая способность материала впитывать влагу, что важно для комфорта ношения.
- Показатели теплоизоляции — по методике ISO 11092, позволяющей оценить способность материала сохранять тепло [8].
- Анализ конструкции пальто — выполнен с использованием методики проектирования верхней одежды с учётом антропометрических параметров, включающей оценку кроя, расположения швов, конструктивных элементов и подбор оптимальных решений для обеспечения посадки, и функциональности [9-11]

2.3. Методы визуального анализа

Были проведены:

- экспертная оценка посадки;
- анализ силуэтов;
- изучение схемных конструктивных решений.

3. Результаты и обсуждение

3.1. Физико-механические свойства материалов

В ходе исследования были получены количественные показатели по ключевым физико-механическим характеристикам трёх типов материалов, используемых для изготовления женских пальто. Результаты представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Сравнительные свойства материалов пальтовой группы

Свойства	Материал А (шерсть 90%)	Материал В (шерсть/вискоза)	Материал С (полиэстер)
Разрывная прочность, Н	470	390	520
Износостойкость, циклы	30 000	22 000	18 000
Гигроскопичность, %	14	11	3
Теплоизоляция, clo	1.5	1.2	0.9
Устойчивость формы	высокая	средняя	высокая
Устойчивость к пиллингу	высокая	средняя	низкая

Анализ результатов:

Материал А (шерсть 90%) демонстрирует сбалансированные характеристики: высокую гигроскопичность и теплоизоляцию, что делает его оптимальным выбором для холодного климата. Его высокая износостойкость (30 000 циклов) и устойчивость к пиллингу обеспечивают долговечность изделия. Однако шерстяной материал требует более тщательного ухода и может быть дороже в производстве.

Материал В (60% шерсть, 40% вискоза) уступает по прочности и износостойкости, но отличается лучшей драпируемостью и тактильной мягкостью. Это делает его предпочтительным для моделей с мягкими силуэтами и драпировкой. Однако снижение теплоизоляции (1.2 clo) и средняя устойчивость к деформации ограничивают его универсальность.

Материал С (100% полиэстер) показывает наивысшую прочность (520 Н), но самую низкую гигроскопичность (3%) и теплоизоляционные свойства (0.9 clo), что делает его менее комфортным в холодное время года. Он подвержен пиллингу, но может использоваться в демисезонных моделях за счёт высокой устойчивости формы и доступной стоимости.

Выводы:

- Наиболее сбалансированным для зимнего ассортимента является Материал А. Материал А демонстрирует лучшие гигиенические и теплоизоляционные свойства, что связано с высокой долей шерсти.
- Материал В подходит для пальто дизайнерской направленности с мягкой формой
- Материал С может быть использован в условиях ограниченного бюджета и на изделия лёгкой сезонности. Материал С более прочный, но уступает по комфортности и гигроскопичности.

3.2. Влияние конструктивных элементов на посадку и форму

Рисунок 1 – Основные конструктивные элементы

Рисунок 1 – Основные конструктивные элементы женского пальто
(схема-описание)

- линия плеча;
- рельефы переда;
- боковые швы;
- вытачки;
- средний шов спинки;
- воротник (английский, стойка или шалька);
- подкладка;
- клеевые прокладки.

Описание рисунка:

Схема отражает наиболее важные конструктивные линии, определяющие силуэт и обеспечивающие баланс изделия. Линия плеча задаёт общую форму, рельефы регулируют прилегание, подкладка обеспечивает комфорт и стабильность внутренней структуры.

На рисунке представлена техническая схема женского пальто в прямом фронтальном положении, иллюстрирующая ключевые конструктивные элементы изделия.

Верхняя часть изделия демонстрирует **линию плеча**, определяющую посадку и баланс пальто. В области горловины расположен **английский воротник**, состоящий из отлёта и лацкана, формирующих характерный классический вид верхней одежды.

На передних полотнищах изображены **рельефные линии**, проходящие от проймы вниз и обеспечивающие прилегание изделия по фигуре. Также показаны **нагрудные и талиевые вытачки**, отвечающие за формообразование и улучшение посадки.

В боковых частях отмечены **боковые швы**, которые соединяют переднюю и заднюю половины пальто и участвуют в распределении объёма. Ниже уровня талии расположены **втачные карманы с листочкой**, характерные для классического кроя пальто.

Центральная вертикальная линия обозначает **средний шов спинки**, обеспечивающий симметрию конструкции и используемый для корректировки силуэта.

По внутренней стороне изделия показаны места расположения **подкладки**, которая скрывает швы, повышает комфортность носки и помогает сохранять форму. В зоне борта указаны **клеевые прокладки**, придающие изделию жёсткость и формоустойчивость, особенно в области лацканов и борта.

В целом рисунок демонстрирует наиболее значимые конструктивные элементы, определяющие силуэт, формоустойчивость, комфорт и эстетическое восприятие женского пальто.

3.3. Анализ разных силуэтов женского пальто

Рисунок 2 – Типовые силуэты пальто
Прилегающий силуэт; Полуприлегающий; Прямой; Оверсайз

Рисунок 2 демонстрирует четыре наиболее распространённых силуэта женского пальто, используемых в современной конструкторско-модельной практике. Каждая модель иллюстрирует особенности формы, степени прилегания и пропорций изделия, что позволяет наглядно сравнить конструктивные решения.

1. Прилегающий силуэт. Отличается выраженной формообразующей конструкцией, подчеркнутой линией талии и умеренно расширенной линией бёдер. Обеспечивает максимальное прилегание к фигуре за счёт рельефов, талевых вытачек и точной посадки. Прилегающий силуэт требует более точной формообразующей конструкции: вытачек, рельефов, плечевых накладок. Используется преимущественно в классических и элегантных моделях.

2. Полуприлегающий силуэт. Имеет сглаженную линию талии без сильного акцента на форме фигуры. Свободное облегание обеспечивает комфорт при сохранении женственных пропорций. Конструктивно предполагает уменьшенное количество формообразующих вытачек и менее выраженные рельефные швы.

3. Прямой силуэт. Характеризуется вертикальной линией бокового шва без сужения в области талии. Обеспечивает умеренную свободу облегания и универсальность, подходит для различных типов фигур. Конструкция отличается простотой, отсутствием акцентированных вытачек.

4. Силуэт оверсайз. Отличается увеличенной свободой облегания, расширенными плечами и объёмностью по всей длине изделия. Предполагает мягкие формы, отсутствие чётко выраженной талии, часто используется в креативных или повседневных моделях. Оверсайз предполагает минимальное использование конструктивных членений, делая акцент на объёме и фактуре материала. Обеспечивает высокий уровень комфорта и свободы движений.

3.4. Оценка посадки и формоустойчивости

Одним из ключевых факторов качества женского пальто является сочетание комфортной посадки и формоустойчивости изделия в процессе носки. В данном разделе проведена сравнительная оценка различных типов силуэтов — прилегающего, прямого и оверсайз — по ряду параметров, влияющих на эксплуатационные и эстетические характеристики.

Таблица 2 – Параметры посадки и устойчивости вида

Показатель	Прилегающий	Прямой	Оверсайз
Устойчивость формы	высокая	средняя	высокая

Требования к прокладкам	повышенные	средние	минимальные
Чувствительность к типу ткани	высокая	средняя	низкая

Анализ данных:

- Прилегающий силуэт требует высокой точности конструкции и тщательного подбора материалов. Он демонстрирует высокую формоустойчивость, но чувствителен к качеству ткани — особенно к её драпируемости, плотности и эластичности. Для сохранения формы необходимо применение прокладочных материалов (например, дублирина, проклеек) в зонах пройм, борта, воротника.
- Прямой силуэт является наиболее универсальным с конструктивной точки зрения. Он менее требователен к материалу, допускает использование как жёстких, так и более мягких тканей. Прокладочные материалы используются умеренно, в основном для стабилизации борта и плечевого пояса. Устойчивость формы средняя, но достаточная для большинства моделей повседневной носки.
- Оверсайз отличается свободной посадкой, что снижает требования к точности кроя и подбору ткани. Этот силуэт наименее зависим от структуры материала, может выполняться из широкого спектра тканей, включая рыхлые и мягкие. Несмотря на объём, формоустойчивость остаётся высокой за счёт конструктивной свободы и минимального натяжения швов.

Выводы по разделу:

- Выбор силуэта должен учитывать свойства применяемого материала: например, жёсткие и формодержащие ткани лучше подходят для прилегающих и прямых силуэтов, а мягкие и пластичные — для оверсайз.
- Прилегающий силуэт более требователен к профессионализму конструктора и качеству отделочных работ.
- При разработке моделей для массового производства оптимальным по балансу требований и технологичности является прямой силуэт, особенно в сочетании с материалами средней плотности.
- Оверсайз выгоден с точки зрения универсальности размеров и снижения производственных затрат, но требует стилистически обоснованного подхода для сохранения эстетики.

Таким образом для прилегающего силуэта подходят материалы А и В. Материал С лучше использовать в прямых и оверсайз-моделях.

4. Заключение

Проведённое исследование подтвердило, что выбор материала и конструктивного решения оказывает прямое влияние на потребительские качества женского пальто — его формоустойчивость, комфортность, теплоизоляционные и гигиенические свойства, а также внешний вид изделия в процессе носки.

Сравнительный анализ трёх видов материалов показал, что наилучший баланс прочности, гигроскопичности и теплоизоляции демонстрирует шерстяная ткань с добавлением синтетических волокон (Материал А), что делает её предпочтительной для зимнего ассортимента. Наиболее сбалансированный комплекс функциональных и эстетических свойств имеет **Материал А (шерсть 90%)**.

Вискозосодержащий материал (Материал В) обладает высокой пластичностью и подходит для дизайнерских решений, тогда как полиэстер (Материал С) может быть использован в недорогих моделях или демисезонной одежде.

Оценка различных силуэтов показала, что прилегающие формы требуют точного конструирования и стабильных тканей, тогда как оверсайз обеспечивает технологическую гибкость и адаптацию под разные типы фигур. Прямой силуэт представляет собой

оптимальное решение для массового производства благодаря умеренным требованиям к материалу и стабильной посадке.

Таким образом, проведённое исследование показало, что:

1. Наиболее сбалансированный комплекс функциональных и эстетических свойств имеет **Материал А (шерсть 90%)**.

1. Материал С, несмотря на высокую прочность, рекомендуется для моделей свободного силуэта из-за низкой гигроскопичности и пиллингуемости.

2. Конструктивные решения — рельефы, вытачки, плечевые накладки и прокладочные материалы — существенно влияют на **посадку и формоустойчивость** изделия.

3. Правильное сочетание **материала + силуэта + конструктивного решения** является ключевым фактором качества женского пальто.

Список использованной литературы:

1. Smith J., Brown A. Textile properties and performance in outerwear. *Journal of Textile Science*, 2020; 45(3): 234–245.
2. Johnson L. Climate adaptability of fabrics in fashion design. *Fashion Technology Review*, 2019; 12(1): 56–68.
3. Lee H., Kim S. Structural analysis of coat patterns for improved ergonomics. *Apparel Engineering Journal*, 2021; 18(2): 102–115.
4. Garcia M. Decorative elements in outerwear: balancing aesthetics and function. *Textile Design Quarterly*, 2018; 34(4): 89–99.
5. Chen Y., Wang Z., Liu Q. Morphological study of outerwear design trends. *International Journal of Clothing Science*, 2022; 27(1): 33–47.
6. Petrov V. Industrial garment production: design and automation. *Textile Manufacturing Journal*, 2020; 22(5): 150–163.
7. ГОСТ 3813–72. Ткани шерстяные. Методы определения прочности.
8. ISO 11092:2014. Physiological effects — Measurement of thermal insulation.
9. Аргунова Л. Г. Конструирование и технология верхней одежды. М., 2022.
10. *Drape Materials in Fashion Design*. *Textile Journal*, 2023.
11. Федорова Н. В. Материаловедение швейных изделий. СПб., 2021.

ӘЙЕЛДЕР ПАЛЬТОСЫ МАТЕРИАЛДАРЫНЫҢ ҚАСИЕТТЕР КЕШЕНІ МЕН ҚҰРЫЛЫМДЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІН ЗЕРТТЕУ

¹ Джанпаизова В.М., ² Ким И.С., ³ Каюмова У.Р., ⁴ Коваленко О.А.

¹ Химия ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
^{2,3,4} магистр, аға оқытушылар

Ж.А.Тәшенев атындағы Университет, Қазақстан, 160012, Шымкент қ., Қонаев даңғылы,
21. e-mail: - valeri-787@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада әйелдер пальтосын жобалауда қолданылатын материалдардың физикалық, механикалық және эстетикалық қасиеттері мен конструкциялық ерекшеліктеріне кешенді талдау ұсынылады. Ерекше назар мата сипаттамаларына — тығыздық, ауа өткізгіштік, ылғалға төзімділік, тозуға төзімділік және серпімділік сияқты көрсеткіштерге аударылған, өйткені олар дайын бұйымның жайлылығы мен пайдалану сапасына тікелей әсер етеді. Сонымен қатар, пальтоның отыруына, функционалдығына және ұзақ мерзімділігіне ықпал ететін конструкциялық шешімдердің (пішімі, тігістері, бөлшектері, жылытқыш пен астар түрі) әсері зерттеледі.

Жұмыста материалдарды зерттеуде зертханалық әдістер (мысалы, беріктік пен деформацияны талдау, талшықтардың микроструктуралық талдауы), сондай-ақ пальтоны құрастырудағы заманауи технологиялық тәсілдердің салыстырмалы талдауы қолданылды. Модельдердің эргономикасы мен эстетикалық тартымдылығын бағалау үшін бұйымдардың визуалды және тактильдік параметрлеріне талдау жүргізілді, соның ішінде декоративтік элементтердің жалпы композицияға әсері қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері пайдалану сипаттамалары мен дизайн талаптарының арасындағы тепе-теңдікті қамтамасыз ететін материалдар мен конструкциялық шешімдерді таңдауды оңтайландыруға бағытталған. Жұмыстың практикалық маңыздылығы — алынған деректерді әйелдерге арналған сырт киімді өнеркәсіптік жобалау мен өндіру процесінде қолдану мүмкіндігі, бұл өз кезегінде өнім сапасын және нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға ықпал етеді.

Кілт сөздер: әйелдер пальтосы, пальтолық материалдар, киім конструкциясы, физика-механикалық қасиеттер, дизайн-талдау.

STUDY OF THE COMPLEX OF MATERIAL PROPERTIES AND STRUCTURAL FEATURES OF WOMEN'S COATS

¹Janpaizova V.M. , ²Kim I.S., ³Kayumova U.R., ⁴Kovalenko O.A.

¹Candidate of Chemical Sciences, Associate Professor, ^{2,3,4}Senior Lecturer,
Tashenev State University, Kunaev Ave 21A., Shymkent, Kazakhstan, 160012
e-mail - valeri-787@mail.ru

Abstract. The article presents a comprehensive analysis of the physical, mechanical, and aesthetic properties of materials, as well as the structural features used in the design of women's coats. Particular attention is given to fabric characteristics—such as density, air permeability, moisture resistance, wear resistance, and elasticity—which directly affect the comfort and performance of the finished garment. In addition, the study examines the impact of design solutions (cut, seams, internal components, type of insulation and lining) on the fit, functionality, and durability of the coat.

The study employed laboratory methods for testing materials (such as strength and deformation analysis, microstructural analysis of fibers), as well as a comparative analysis of modern technological approaches in coat design. To assess the ergonomics and aesthetic appeal of the models, an analysis of the visual and tactile parameters of the garments was conducted, including the influence of decorative elements on the overall composition.

The results of the study are aimed at optimizing the selection of materials and structural solutions that ensure a balance between performance characteristics and design requirements. The practical significance of the work lies in the possibility of applying the obtained data in the industrial design and production of women's outerwear, which contributes to improving product quality and competitiveness in the market.

Key words: women's coat, coat materials, garment construction, physical and mechanical properties, design analysis.

THE IMPACT OF MULTILINGUALISM ON COGNITIVE DEVELOPMENT IN UNIVERSITY STUDENTS

Islamova Mukhabbat Mikhtibayevna

Master, senior lecturer of the department «World languages»,
JSC «Tashenev University», Shymkent
e-mail: islamova.makhabbat@mail.ru

Nazar Diana Beibitkojakyzy

Master, senior lecturer of the department «World languages»,
JSC «Tashenev University», Shymkent
e-mail: diananazart@mail.ru

Abstract. Multilingualism has become a normative rather than an exceptional phenomenon in modern higher education. As university classrooms grow increasingly diverse, understanding the cognitive effects of multilingualism becomes essential for educators, linguists, psychologists, and policymakers. This article examines the cognitive, academic, and developmental advantages associated with multilingual competence among university students. Drawing on contemporary research in cognitive linguistics, psycholinguistics, and education, the study highlights how multilingualism enhances executive functions, metalinguistic awareness, memory capacity, and problem-solving skills. The article also discusses challenges that multilingual learners face and outlines future directions for research.

Key words: multilingualism, cognitive development, university students, executive function, metalinguistic awareness.

Introduction.

The globalized world has transformed multilingualism into a widespread phenomenon among university students. Understanding how multilingual experience shapes cognitive development is essential for educators and researchers. Studies in psycholinguistics and neurolinguistics highlight that multilingual individuals often demonstrate enhanced mental flexibility, attention control, and problem-solving abilities [1][3]. Therefore, examining multilingualism in the context of higher education has great practical and theoretical significance.

The 21st century has brought an unprecedented rise in global mobility, cross-cultural communication, and international education. As a result, multilingualism—once regarded as a specialized ability—has become a common attribute among university students worldwide. The growing body of research in neurolinguistics and cognitive psychology has increasingly emphasized that multilingualism affects not only linguistic competence but also cognitive development.

Understanding the cognitive implications of multilingualism is particularly important in higher education, where students are expected to develop advanced skills in reasoning, analysis, and academic discourse. This article investigates how multilingualism influences cognitive functions in university students and what benefits it may offer for academic and personal development. It reviews theoretical perspectives, synthesizes key empirical findings, and discusses implications for educators and researchers.

Defining Multilingualism. Multilingualism refers to the ability to use two or more languages with varying proficiency levels [3]. University students may acquire languages through family, school, or academic programs, resulting in different cognitive outcomes depending on their exposure and usage. It does not require native-like mastery in each language; rather, it encompasses a continuum of competence across different linguistic skills. In the university context, multilingualism often includes students who speak one or more languages at home and study additional languages academically.

Cognitive Development and Executive Function. Executive function—a key component of cognitive development—includes inhibitory control, working memory, and cognitive flexibility [1]. Since multilingual individuals consistently manage multiple linguistic systems, they exercise these cognitive skills more frequently than monolinguals.

Cognitive development encompasses mental processes such as perception, attention, memory, problem solving, and decision-making. Executive function—a key component of cognitive development—includes inhibitory control, cognitive flexibility, and working memory. These skills enable individuals to manage competing information, shift between tasks, and regulate their behavior.

The Bilingual/Multilingual Advantage Hypothesis. The multilingual advantage hypothesis suggests that regular use of multiple languages strengthens brain networks responsible for attention switching and conflict resolution [1][4]. Although scholars debate the extent of this advantage, substantial evidence demonstrates that multilingualism contributes positively to cognitive development.

The bilingual advantage hypothesis suggests that individuals who use multiple languages regularly demonstrate enhanced executive functions. This enhancement arises from the constant need to monitor and control linguistic choices, which strengthens cognitive processing mechanisms. Although the hypothesis has been debated, substantial evidence supports the idea that multilinguals experience unique cognitive benefits.

Enhanced Executive Functioning. Multilingual speakers constantly select and inhibit languages depending on context, which enhances attention control and cognitive flexibility [1]. University students with well-developed executive functions perform better in problem-solving tasks, multitasking, and decision-making processes. One of the most frequently cited advantages of multilingualism is improved executive control. When multilingual individuals switch between languages, they activate a mental selection process that promotes inhibitory control and cognitive flexibility. Studies demonstrate that multilingual students often outperform monolingual peers in tasks requiring:

- attentional control
- task switching
- conflict resolution
- decision-making

This cognitive flexibility contributes to better adaptation to new environments—a key skill for university life.

Multilingualism has become an increasingly common phenomenon in higher education due to globalization, international academic mobility, and the growing interconnectedness of societies. For university students, the ability to speak more than one language extends beyond communication advantages; it plays a significant role in shaping cognitive development. Research in psychology, linguistics, and neuroscience demonstrates that multilingual individuals often exhibit enhanced mental flexibility, improved problem-solving skills, and more efficient information processing compared to monolingual peers.

One of the most widely recognized cognitive benefits of multilingualism is the strengthening of executive functions. Executive functions refer to a set of mental skills—including attention control, working memory, and cognitive flexibility—that allow individuals to manage tasks and regulate behavior. University students who regularly switch between languages tend to train these skills unconsciously. The mental act of selecting the appropriate language while suppressing interference from others enhances overall attentional control. This results in better academic performance, particularly in tasks that require focus, organization, and critical analysis.

Additionally, multilingual students often develop superior problem-solving abilities. Exposure to multiple linguistic systems encourages them to consider various perspectives and think creatively when approaching challenges. This heightened cognitive flexibility allows them to adapt more easily to new academic and social environments, which is especially valuable in

diverse university settings. Moreover, multilingual students tend to exhibit stronger metalinguistic awareness—the ability to reflect on and analyze language structures—making them more proficient in learning additional languages and understanding complex academic texts.

Memory is another domain positively influenced by multilingualism. University students who use multiple languages frequently exercise their working memory by retrieving vocabulary, grammar rules, and cultural meanings associated with each language. This constant mental engagement can lead to improved memory retention and faster information recall, both of which are essential for success in demanding academic programs.

Beyond cognitive advantages, multilingualism contributes to personal and social development. It fosters intercultural competence, empathy, and open-mindedness by exposing students to different cultural viewpoints. These skills are increasingly valued in globalized workplaces and multicultural academic communities.

Improved Working Memory. Research indicates that multilingualism is associated with increased working memory capacity. Multilingual learners constantly manipulate linguistic information, such as selecting vocabulary or translating meanings, which strengthens memory processes. University students with strong working memory are generally more efficient in:

- learning new academic concepts
- analyzing complex texts
- retaining and organizing information
- performing well in academic writing and presentations

Metalinguistic awareness is the ability to reflect on and analyze language as a system. Multilingual students typically develop a deeper understanding of linguistic structure because they compare and contrast the languages they know. In academic contexts, this awareness helps them:

- understand grammar more clearly
- learn new languages more effectively
- identify language patterns in coursework
- develop stronger critical thinking skills

Enhanced Problem-Solving and Creativity. When multilingual speakers navigate multiple languages, they develop more flexible patterns of thought. This flexibility fosters creativity and improves their ability to approach problems from various perspectives. Such skills are essential in academic fields where innovation and critical inquiry are central.

Research shows that multilingual learners have a more efficient working memory system due to continuous practice in storing and manipulating linguistic information [2][4]. This supports academic tasks such as: analyzing complex texts, comprehending lectures, organizing information, producing academic writing.

Academic Advantages. Although academic success is influenced by numerous factors, multilingual students often demonstrate strong performance in areas requiring analytical skills, reading comprehension, and interpretation of complex concepts. Their improved cognitive flexibility helps them integrate information across disciplines and participate actively in classroom discussions.

Multilingual students often develop strong metalinguistic awareness—the ability to reflect on language forms and structures—because they compare multiple linguistic systems [3][5]. This skill improves grammar understanding, language learning ability, and critical thinking. The cognitive flexibility developed through multilingual practice promotes creative thinking and allows multilingual students to approach challenges from multiple perspectives [4][5]. These skills are crucial for success across disciplines. Multilingual students often excel in tasks involving reasoning, reading comprehension, and analytical thought. Their improved cognitive flexibility supports better participation in academic discussions and more efficient learning strategies [2].

Uneven Language Proficiency. Students often possess stronger skills in one language than in others. Academic tasks may be challenging if the language of instruction does not match their strongest language. Multilingual individuals may have imbalanced proficiency levels across

languages. Academic performance may decrease when coursework relies heavily on a weaker language [3].

Sociolinguistic Barriers. Students may experience bias, linguistic discrimination, or reduced confidence when expected to perform at high academic levels in a non-native language.

Cognitive Load. Constantly switching between languages can be mentally demanding, especially during exams, presentations, or intensive coursework. Multilingual students may face linguistic discrimination or anxiety when speaking in a non-native academic language, which affects confidence and performance.

Limited Institutional Support. In some universities, multilingual students lack academic resources such as language support centers, writing labs, or linguistically inclusive teaching methods. While these challenges exist, they do not negate the cognitive benefits of multilingualism; rather, they highlight the need for targeted support in higher education.

Discussion.

The findings discussed above illustrate that multilingualism has a significant positive impact on cognitive development in university students. The enhanced executive functioning, improved memory, and advanced metalinguistic awareness observed in multilingual learners beneficially influence their academic success. Moreover, these cognitive advantages extend beyond university life, contributing to professional development, intercultural communication, and lifelong learning.

However, the multilingual advantage does not occur automatically. It is shaped by factors such as:

- frequency of language use
- degree of proficiency
- age of acquisition
- linguistic environment
- educational support

Therefore, universities should adopt multilingual-friendly policies that encourage language use, provide specialized academic support, and value linguistic diversity.

Enhanced Working Memory. Working memory—responsible for temporarily storing and processing information—is crucial for academic learning. Studies show that multilingual students often outperform monolingual peers in working-memory tasks, particularly those involving verbal and visuospatial information. Constantly switching between languages strengthens neural networks responsible for memory management, allowing multilingual individuals to hold and manipulate information more efficiently.

Managing multiple languages can sometimes increase cognitive load, especially during complex tasks such as exams or presentations [4]. Some universities do not provide sufficient resources such as writing centers, language support programs, or multilingual-friendly teaching approaches. The cognitive benefits outlined above demonstrate that multilingualism significantly supports academic and intellectual development. Enhanced executive functioning, strong working memory, and heightened metalinguistic awareness give multilingual students a distinct advantage in higher education contexts [1][2].

However, the cognitive and academic outcomes of multilingualism depend on multiple factors, including language proficiency, frequency of use, and educational support. Universities should create supportive environments that value linguistic diversity and implement programs that help multilingual students fully realize their cognitive potential

Multilingualism plays a crucial role in shaping the cognitive development of university students. The cognitive benefits—including enhanced executive function, better working memory, and increased metalinguistic awareness—positively influence academic performance and intellectual growth[7][10]. Despite the challenges multilingual learners may face, the advantages far outweigh the difficulties.

A common challenge among multilinguals is lexical retrieval difficulty—momentary delays in finding the correct word due to competition between languages. While usually minor, this interference may affect spontaneous speech or academic writing.

Not all multilingual individuals show equal cognitive benefits. Factors such as age of acquisition, proficiency level, frequency of use, and socio-economic background influence cognitive outcomes [6][9][10]. Some students may experience higher cognitive load when managing multiple linguistic systems.

Although many studies support the bilingual advantage, some recent research questions its universality. Cognitive benefits may appear only under specific conditions, and not every multilingual student exhibits superior performance in all cognitive domains. This indicates the need for more nuanced, context-specific research on multilingualism in higher education.

Conclusion.

In conclusion, multilingualism offers substantial cognitive benefits for university students. By enhancing executive functions, strengthening memory, and promoting flexible thinking, multilingual ability contributes to overall academic success and personal growth. As universities continue to embrace internationalization, encouraging multilingual learning can play a vital role in preparing students for the intellectual and cultural demands of the modern world. Multilingualism plays a crucial role in cognitive development among university students. The research presented in this article confirms that multilingual students benefit from advanced executive functions, improved memory, and deeper linguistic awareness [1][3][5]. Despite the challenges they may face, multilingual learners possess cognitive strengths that contribute positively to their academic and professional success.

Multilingualism enhances working memory, executive functions, problem-solving abilities, metalinguistic awareness, and academic performance. At the same time, multilingualism is influenced by multiple factors, and its cognitive advantages are not equally distributed among all learners. Nevertheless, the overall evidence suggests that multilingualism provides substantial educational and cognitive benefits [6][8][9]. Universities should therefore encourage multilingual practices, support language-learning programs, and create environments where linguistic diversity is viewed not as a challenge but as a strategic academic advantage.

Future studies should focus on how different multilingual environments influence cognition and how educational institutions can better integrate multilingual competencies into their curricula. As global communication continues to intensify, higher education institutions must recognize multilingualism not as an obstacle but as a valuable resource. Future research should explore how different types of multilingual experiences affect cognitive development and how educational systems can better support multilingual learners.

List of references:

1. Bialystok, E. (2011). Reshaping the Mind: The Benefits of Bilingualism. *Canadian Journal of Experimental Psychology*.
2. Begum, R., Ume-e-Hani, & Hussain Al Hussaini, M. (2024). *Impact of Bilingual Education on Students' Linguistic Proficiency and Cognitive Development at University Level*. *Journal of Policy Research*, 10(3), 372–376.
3. Babazade, Y. (2025). *The Bilingual Brain: Cognitive Benefits and Challenges of Multilingualism*. *EuroGlobal Journal of Linguistics and Language Education*, 2(3), 55–63.
4. Mamadiyoroova, S. O., & Ilhomova, M. I. *The Impact of Multilingualism on Cognitive Development*. *Modern Education and Development*.
6. Anum, S. *The Impact of Multilingualism on Cognitive Development and Language Acquisition*. *Falcons Journal of Advanced Research*, 2(1), 14–22.
- De Groot, A. (2019). *Language and Cognition in Bilinguals and Multilinguals*. Psychology Press.
7. Grosjean, F. (2010). *Bilingual: Life and Reality*. Harvard University Press.

8. Kroll, J., & Dussias, P. (2017). The Benefits of Multilingualism to the Personal and Professional Development of Residents. *Bilingualism: Language and Cognition*.
9. Jumaniyazova, L. S. Q. *The Impact of Multilingualism on Cognitive Development and Education*. Denmark International Scientific Journal.
10. Kokshetau University. (2024). *Cognitive Development of Students in a Bilingual Learning Environment: Trends and Outcomes*.
11. Vaid, J., & Meuter, R. (2017). Cognitive Aspects of Multilingualism. In *The Handbook of Multilingualism*.

КӨПТІЛДІЛІКТІҢ УНИВЕРСИТЕТ СТУДЕНТТЕРІНІҢ ТАНЫМДЫҚ ДАМУЫНА ӘСЕРІ

Исламова Мухаббат Михтибайқызы

"Әлем тілдері" кафедрасының магистрі, аға оқытушысы,
"Ташенев Университеті" АҚ, Шымкент Қ,
электрондық пошта: islamova.makhabbat@mail.ru

Назар Диана Бейбітқожақызы

"Әлем тілдері" кафедрасының магистрі, аға оқытушысы,
"Ташенев Университеті" АҚ, Шымкент Қ,
электрондық пошта: diananazart@mail.ru

Аңдатпа. Көптілділік қазіргі жоғары оқу орындарында ерекше құбылыс емес, нормативті сипатқа ие болды. Университеттің аудиториялары әр түрлі бола бастаған сайын, көптілділіктің когнитивті әсерін түсіну тәрбиешілер, лингвистер, психологтар мен саясаткерлер үшін маңызды бола бастайды. Бұл мақалада университет студенттері арасындағы көптілді құзыреттілікке байланысты танымдық, академиялық және дамытушылық артықшылықтар қарастырылады. Когнитивті лингвистика, психолингвистика және білім беру саласындағы заманауи зерттеулерге сүйене отырып, зерттеу көптілділіктің атқарушы функцияларды, металингвистикалық хабардарлықты, есте сақтау қабілетін және проблемаларды шешу дағдыларын қалай арттыратынын көрсетеді. Мақалада сонымен қатар көптілді білім алушылардың алдында тұрған қиындықтар талқыланады және зерттеудің болашақ бағыттары баяндалады.

Кілт сөздер: көптілділік, танымдық даму, университет студенттері, атқарушы функция, металингвистикалық хабардарлық.

ВЛИЯНИЕ МНОГОЯЗЫЧИЯ НА КОГНИТИВНОЕ РАЗВИТИЕ СТУДЕНТОВ УНИВЕРСИТЕТА

Исламова Мухаббат Михтибаевна

Магистр, старший преподаватель кафедры «Мировые языки»,
АО «Ташеневский университет», Шымкент
e-mail: <url> islamova.makhabbat@mail.ru

Назар Диана Бейбиткожақызы

Магистр, старший преподаватель кафедры «Мировые языки»,
АО «Ташеневский университет», Шымкент
e-mail: <url> diananazart@mail.ru

Аннотация. Многоязычие стало скорее нормой, чем исключительным явлением в современном высшем образовании. Поскольку университетские аудитории становятся все

более разнообразными, понимание когнитивных эффектов многоязычия становится важным для преподавателей, лингвистов, психологов и политиков. В этой статье рассматриваются когнитивные, академические и развивающие преимущества, связанные с многоязычной компетентностью студентов университетов. В исследовании, основанном на современных исследованиях в области когнитивной лингвистики, психолингвистики и образования, подчеркивается, как многоязычие улучшает исполнительные функции, металингвистическую осведомленность, объем памяти и навыки решения проблем. В статье также рассматриваются проблемы, с которыми сталкиваются учащиеся, владеющие несколькими языками, и намечаются будущие направления исследований.

Ключевые слова: многоязычие, когнитивное развитие, студенты высших учебных заведений, исполнительная функция, металингвистическая осведомленность.

UDC 811
SSTIB 31.01.45

FORMATION OF MOTIVATION TO LEARN ENGLISH AMONG SCHOOLCHILDREN

Yeszhanova Gaukhar Dosmakhambetovna¹

Mirzagalikova Saule Tajibayevna²

¹Senior lecturer of the department «World languages», NSC «Zh.A. Tashenev University»,
D.Konaev avenue 21, Shymkent
e-mail: ms_gaukhare@mail.ru

²Senior lecturer of the department «World languages», NSC «Zh.A. Tashenev University»,
D.Konaev avenue 21, Shymkent
e-mail: myrzagalikova@mail.ru

ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-4094-9090>

Abstract. The article examines theoretical and practical aspects of forming motivation to learn English among schoolchildren. The study analyzes types of motivation, psychological and pedagogical factors influencing its development, and effective methods for increasing students' engagement in the process of learning a foreign language. Special attention is paid to the role of digital technologies, communicative methods, and personally oriented approaches. The results emphasize that sustainable motivation is a multi-component phenomenon formed through a combination of emotional, cognitive, and social factors.

Key words: motivation, English language, school students, learning interest, game-based learning, project activities, extracurricular work.

Introduction

In the context of globalization, English has become a fundamental tool for international communication, academic mobility, and professional competitiveness. For schoolchildren, mastery of English serves not only as a key educational objective but also as a factor determining their future opportunities. However, successful acquisition of a foreign language largely depends on the learner's motivation. Formation of motivation to learn English is therefore a central pedagogical task.

Modern education is focused on the development of the student's personality, his ability to self-development and self-education. In a huge number of countries around the world, English is compulsory for secondary school and higher education institutions. Even kindergarten-age children are taught English. English language proficiency is becoming a prerequisite for successful

socialization, professional mobility and participation in international communication. However, in practice, many students lose interest in learning a foreign language, which negatively affects learning outcomes.

Modern educational research emphasizes that motivation is shaped by a combination of internal and external factors, including cognitive interest, learning environment, teaching methods, and the learner's personal experience. Understanding how these factors interact is essential for improving the effectiveness of foreign language instruction.

Theoretical Foundations of Motivation in Language Learning. The formation of positive motivation to learn English is one of the key tasks of a teacher. A teacher should not only impart knowledge, but also arouse students' inner desire to use language as a means of communication and self-realization. Motivation is the motivation for action, it is the willingness of a student to perform certain actions before achieving specific tasks. There are internal motivation (interest in language, desire for communication, self-realization) and external motivation (assessments, requirements, social approval). The formation of stable internal motivation is a strategic task of a modern teacher. Motivation in learning is traditionally divided into intrinsic and extrinsic types. Intrinsic motivation arises from internal interest — desire to communicate, curiosity, satisfaction from cognitive activity. Extrinsic motivation is associated with external incentives such as grades, parental expectations, or social approval.

Gardner's socio-educational theory identifies integrative and instrumental motivation. Integrative motivation reflects a learner's desire to integrate into the culture of the target language, while instrumental motivation focuses on practical benefits.

Researchers also underline the importance of self-determination theory (Deci & Ryan), which considers autonomy, competence, and relatedness as key factors for sustaining long-term motivation.

Thus, motivation to learn English is a complex, multi-dimensional construct requiring a systematic pedagogical approach.

Factors Influencing Motivation Among Schoolchildren. Formation of motivation depends on various interrelated factors. Key among them are:

- psychological factors: Age-specific cognitive abilities and emotional responsiveness; Self-confidence and perceived success; Anxiety level related to foreign language learning; Personal interests and learning style.

- pedagogical factors: Teacher's personality, professionalism, and communicative competence; Appropriateness of teaching methods; Constructive feedback and positive reinforcement; Use of interactive, student-centered strategies.

- Sociocultural factors: Support from parents and peers; Social significance of English in the local community; Availability of extracurricular opportunities (clubs, contests, language camps).

Together, these factors create the motivational environment in which schoolchildren develop interest and commitment to learning English.

Methods of Forming Motivation in the English Language Classroom. Effective formation of motivation requires integration of psychological, pedagogical, and technological approaches. Key methods include:

- Communicative approach: The communicative methodology ensures authenticity of interaction, stimulating learners' need to use English for real purposes. Role plays, discussions, project-based assignments, and pair/group work increase engagement and reduce language anxiety.

- Gamification: Gamified learning elements — badges, levels, quests, competitive tasks — enhance interest and create positive emotional involvement. Gamification encourages consistent practice and rewards effort, increasing both intrinsic and extrinsic motivation.

- Individualization and differentiation: Providing tasks that match students' abilities and interests fosters a sense of competence. Personalized vocabulary lists, flexible reading materials, and choice-based assignments support autonomy, a key factor in long-term motivation.

- Integration of digital technologies: Modern students are digital natives; therefore, the use of technology significantly increases motivation. Effective tools include:

- A. educational platforms (Quizlet, Kahoot, LearningApps)
- B. interactive textbooks and online resources
- C. educational mobile applications
- D. AI-based tools for pronunciation and grammar practice

Digital technologies diversify the learning process and provide immediate feedback, making language learning engaging and interactive.

Culturally oriented learning. Introducing children to the culture of English-speaking countries through songs, videos, celebrations, virtual tours, and cross-cultural projects promotes integrative motivation and broadens students' horizons.

The Role of the Teacher in Motivating Schoolchildren. Teacher personality is one of the strongest motivational factors. A competent teacher:

- A. creates a supportive learning climate
- B. demonstrates enthusiasm for the subject
- C. uses diverse teaching methods
- D. establishes positive relationships with students
- E. supports learner autonomy and self-regulation

Motivation increases when students feel valued and capable of achieving success. Constructive feedback, praise for progress, and clear goal-setting improve students' confidence and engagement.

Challenges and Barriers in Motivation Formation. Despite numerous strategies, schoolchildren may experience:

- A. fear of making mistakes
- B. lack of confidence
- C. insufficient language exposure outside the classroom
- D. monotonous or overly academic lessons
- E. external pressure from parents or school requirements

Recognizing these barriers is crucial for developing effective motivational interventions.

Practical Recommendations. To effectively form motivation to learn English among schoolchildren, teachers should:

1. Provide meaningful communication tasks.
2. Use gamification and technology to enhance engagement.
3. Differentiate instruction based on abilities and interests.
4. Encourage autonomy through choice-based tasks.
5. Maintain a supportive, low-anxiety environment.
6. Incorporate cross-cultural elements and real-life language use.
7. Give regular, personalized feedback.

Conclusion

Motivation to learn English among schoolchildren is formed through a complex interaction of psychological, pedagogical, and sociocultural factors. Effective teaching methods — communicative approaches, gamification, digital tools, and individualized learning — significantly enhance students' internal and external motivation. The teacher plays a decisive role in shaping learners' attitudes, confidence, and willingness to engage with the language.

Sustainable motivation requires systematic pedagogical work, emotional support, and creation of an engaging, meaningful learning environment. Strengthening motivation ultimately leads to improved language proficiency and prepares students to participate in the global community.

References:

1. Gardner, R. C. (2010). Motivation and Second Language Acquisition. New York: Peter Lang.
2. Deci, E. L., & Ryan, R. M. (2000). The “What” and “Why” of Goal Pursuits. Psychological Inquiry, 11(4), 227–268.
3. Dörnyei, Z. (2005). The Psychology of the Language Learner. Lawrence Erlbaum Associates.
4. Harmer, J. (2015). The Practice of English Language Teaching. Pearson.
5. Ushioda, E. (2013). Motivation and ELT: Global Issues and Local Concerns. ELT Journal, 67(1), 57–63.

ФОРМИРОВАНИЕ МОТИВАЦИИ К ИЗУЧЕНИЮ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА СРЕДИ ШКОЛЬНИКОВ

Есжанова Гаухар Досмахамбетовна¹

Мирзагаликова Сауле Тажибаевна²

¹ старший преподаватель кафедры «Мировые языки»

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», пр. Д.Конаева 21, г. Шымкент

e-mail: ms_gaukhare@mail.ru

²старший преподаватель кафедры «Мировые языки»

АО «Университет имени Ж.А. Ташенева», пр. Д.Конаева 21, г. Шымкент

e-mail: myrzagalikova@mail.ru

Аннотация. В статье анализируются особенности формирования мотивации к изучению английского языка у школьников в условиях современной школы. Автор рассматривает психолого-педагогические аспекты мотивации, выделяет внутренние и внешние мотивы учебной деятельности, а также основные факторы, влияющие на интерес учащихся к изучению языка. Раскрываются эффективные методы и приёмы повышения мотивации, включая игровые, проектные и цифровые технологии, а также внеклассные формы работы. Предложены практические рекомендации для учителей английского языка по созданию устойчивой положительной мотивации к изучению предмета.

Ключевые слова: мотивация, английский язык, школьники, интерес к учению, игровые технологии, проектная деятельность, внеклассная работа.

ОҚУШЫЛАР АРАСЫНДА АҒЫЛШЫН ТІЛІН ҮЙРЕНУГЕ МОТИВАЦИЯНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Есжанова Гаухар Досмахамбетовна¹

Мирзагаликова Сауле Тажибаевна²

¹«Әлем тілдері» кафедрасының аға оқытушысы,

«Ж.А.Тәшенев атындағы университет»АҚ, Д.Қонаев даңғылы 21, Шымкент

e-mail: ms_gaukhare@mail.ru

²«Әлем тілдері» кафедрасының аға оқытушысы, «Ж.А.Тәшенев атындағы университет»

АҚ, Д.Қонаев даңғылы 21, Шымкент

e-mail: myrzagalikova@mail.ru

Аңдатпа. Мақалада қазіргі мектеп жағдайында оқушылардың ағылшын тілін үйренуге деген ынтасын қалыптастыру ерекшеліктері талданады. Автор мотивацияның психологиялық-педагогикалық аспектілерін қарастырады, оқу іс-әрекетінің ішкі және сыртқы мотивтерін, сондай-ақ оқушылардың тілді үйренуге деген қызығушылығына әсер ететін негізгі факторларды анықтайды. Ойын, дизайн және цифрлық технологияларды, сондай-ақ сыныптан тыс жұмыстарды қоса алғанда, мотивацияны арттырудың тиімді әдістері мен әдістері ашылады. Ағылшын тілі мұғалімдеріне пәнді оқуға тұрақты оң мотивация жасау бойынша практикалық ұсыныстар ұсынылды.

Кілт сөздер: мотивация, ағылшын тілі, оқушылар, оқуға деген қызығушылық, ойын технологиясы, жобалық қызмет, сыныптан тыс жұмыстар.

CONTENT AND LANGUAGE INTEGRATED LEARNING (CLIL) AS A MODERN METHOD IN ELT

Arystan Gulzhaina Askarkyzy.

Tashenev University

Teacher of the Department of foreign languages

Shymkent, Kazakhstan

gulzhaina_arystan@mail.ru

Arysbaeva Elnora Pirmuratovna

Tashenev University

Teacher of the Department of foreign languages

Shymkent, Kazakhstan

elnora.arysbaeva.00@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0002-4632-4302>

Abstract. This article examines Content and Language Integrated Learning (CLIL) as a modern approach in English Language Teaching (ELT). We review the theoretical foundations of CLIL, its implementation in ELT contexts, as well as its advantages and challenges. Based on a synthesis of academic sources from 2018–2025, the paper includes case studies and recommendations for applying CLIL. Our findings indicate that CLIL enhances students' language proficiency and content knowledge, while also highlighting challenges such as the need for teacher training and teaching resources.

Key words: CLIL; English language teaching; content-based instruction; bilingual education; integrative learning.

1. Introduction

The concept of CLIL has gained prominence in global education as countries seek to promote multilingualism and improve language competencies through meaningful content instruction [3, p. 6]. CLIL is broadly defined as an approach where a non-language subject (e.g., science, history) is taught through a foreign language, integrating content learning with language acquisition [3, p. 8]. In this dual-focused model, language is not only the object of learning but also the medium for learning subject matter [2, p. 5]. According to Hufford (2023), CLIL “has spread widely in many European countries, aiming to promote multilingualism”. In practice, this means students learn subject content while simultaneously using the target language, and thus develop both subject knowledge and language skills [2, p. 6].

Originally formalized in Europe in the 1980s, CLIL has become a mainstream approach in many curricula [1, p. 4]. For example, it has been introduced in primary and secondary schools to expose learners to English (or another foreign language) from an early age [2, p. 6]. As Kurniawati

and Atmojo (2025) note, CLIL is viewed as “effective to enhance students’ skills in both content subjects and foreign languages,” including cultural and cognitive awareness. Similarly, Hussain (2022) describes CLIL as having a “double-faced” goal: using the foreign language as a tool to learn content, and using content learning to develop the language [3, p. 7]. This interdependence of content and language lies at the core of CLIL’s theoretical foundation [2, p. 7]. In the modern English language classroom, CLIL is seen as a way to make language learning more authentic and motivating by embedding it in meaningful subjects. According to Dzulkurnain et al. (2024), CLIL creates collaborative and dynamic learning environments that engage learners’ interest in both the content and language [7, p. 8]. Because CLIL integrates culture and subject matter into language lessons, it reflects the multilingual realities of 21st-century society. This article will explore the literature on CLIL to understand its theoretical basis, its applications in ELT, the reported advantages and challenges, and illustrative case studies.

2. Literature Review

Research on CLIL has expanded rapidly. Reviews of recent studies indicate that many investigations focus on linguistic outcomes, though the approach inherently addresses content learning as well. Hidalgo and Ortega-Sánchez (2023) found that in the last decade “much research has focused on linguistic benefits” of CLIL rather than on content learning. Nevertheless, several studies report significant gains in learners’ language proficiency as well as in subject knowledge. Dzulkurnain et al. (2024) summarize evidence that CLIL participants often improve in listening, speaking, reading, and writing skills and show deeper comprehension of subject content [7, p. 8]. Pittas and Tompkins (2024) similarly observe that most student outcomes in CLIL programs are positive. Positive findings include enhanced overall English proficiency and specific skills. For example, studies frequently report that CLIL students surpass non-CLIL peers in language tests and communicate more confidently [6, p. 4]. Many learners in CLIL settings also develop better subject content knowledge, since they study topics like science or math concurrently with language learning [7, p. 8]. Moreover, CLIL tends to improve affective factors: students often show higher motivation, stronger cognitive engagement, and greater awareness of the foreign culture [7, p. 7]. A systematic synthesis by Dzulkurnain et al. (2024) concludes that CLIL can “enhance communicative competence, critical thinking, and intercultural awareness” [7, p. 8]. However, they caution that program outcomes vary widely depending on teacher readiness and institutional support [7, p. 9].

Despite these positive trends, gaps and mixed results remain. For instance, CLIL’s impact on first-language (L1) literacy and academic achievement is debated: some meta-analyses suggest neutral effects on L1, while others highlight potential delays if not well supported. Many researchers call for more longitudinal and large-scale studies to clarify CLIL’s long-term effects [7, p. 10]. The literature review reveals a consensus that CLIL can be effective but is not a panacea: success depends on context, materials, and especially teacher training. Thus, our theoretical discussion below will clarify CLIL’s principles, and subsequent sections will examine how these principles play out in practice.

3. Theoretical Basis of CLIL

At its core, CLIL is grounded in a dual-focused curriculum that balances content and language [2, p. 7]. Coyle’s seminal 4Cs framework (content, cognition, communication, culture) is often invoked to explain CLIL’s approach [5, p. 4]. According to this model, content refers to the subject matter (e.g., science, history) which remains distinct from the language used to teach it. Communication emphasizes using the foreign language interactively (speaking, writing, listening, reading) to engage with content. Cognition highlights that language learning involves thinking processes; CLIL tasks should stimulate higher-order cognitive skills such as analysis and problem-solving. Culture underlines that learning a language inherently involves understanding its cultural context, promoting intercultural competence. As Zayas-Martínez et al. (2024) describe, “the 4-Cs framework guides the planning and delivery of CLIL lessons, ensuring both content learning and language development are integrated” [4, p. 4].

Hussain (2022) emphasizes that in CLIL, “language is utilized as a learning tool, which helps the learning of content and develops language acquisition at the same time” [3, p. 9]. In other words, CLIL is not purely a language-teaching method nor purely a content approach; it is a fusion that treats the language medium and subject content as mutually reinforcing. As Shi and Wei (2025) note, CLIL “emphasizes acquiring target language proficiency through learning subject knowledge and deepening subject knowledge through the use of the target language” [5, p. 4]. Empirical research suggests that this integration can enhance both domains: by learning science or math in English, students simultaneously improve their English skills, and by using English, they may better consolidate the new subject material. This synergy of linguistic and cognitive engagement is thought to deepen learning, as students are processing information on multiple levels [6, p. 5]. CLIL theory also draws on the notion of scaffolding from second-language acquisition. Because content is often cognitively demanding, teachers must support learners’ comprehension of both language and ideas. Therefore, CLIL pedagogy typically emphasizes visual aids, context-setting, and student collaboration. As Zayas-Martínez et al. (2024) point out, successful CLIL in monolingual contexts means using both the first and second language flexibly and providing scaffolds so students can participate meaningfully. For example, a science teacher might pre-teach key vocabulary (in either language), use gestures or diagrams, and design tasks that allow linguistic diversity, ensuring students understand concepts without being hindered by language barriers [4, p. 4].

Thus, the theoretical base of CLIL positions it as an integrative approach combining insights from content-based instruction (CBI), immersion education, and bilingual pedagogy. In practice, CLIL practitioners aim for “coordinated development” of students’ language and content knowledge [5, p. 5]. The success of this model hinges on curriculum alignment: language objectives and content objectives are planned together, and assessment often covers both subject understanding and language skills. Overall, CLIL theory suggests that learning language through meaningful content can be more engaging and cognitively rich than isolated language drills.

4. Applications in ELT

CLIL has been adopted in diverse ELT contexts and educational levels. It is used in elementary schools (e.g., teaching science in English), secondary schools (e.g., history or arts in English), and even higher education (e.g., business courses for English majors [2, p. 7]). For example, Kurniawati and Atmojo (2025) report that an Indonesian primary school implemented CLIL in subjects like mathematics, science, and social studies. In that setting, English became the main classroom language and was supported by programs to immerse teachers and students in English environments [3, p. 10]. Their study found that teachers believe CLIL “is a good approach for encouraging students... to improve their competencies in English and content subjects” [3, p. 10]. Teachers emphasized using engaging, meaningful activities and receiving strong support from school stakeholders to sustain CLIL lessons [2, p. 8].

In formal ELT teacher development, CLIL awareness is growing. Hussain’s (2022) quantitative study in a Saudi context examined how teacher training and experience influence CLIL implementation in ELT. He found that while statistical relationships were not significant, many in-service teachers perceived that CLIL-oriented training “had hugely and positively affected their teaching performance and the language accomplishments of their English language students” [3, p. 11]. This suggests that when teachers are exposed to CLIL methods (e.g., through workshops or mentoring), they feel better prepared to integrate content into language teaching. In practice, institutions in English-speaking countries are also beginning to include CLIL in curricula for future teachers. For instance, in Spain a course on CLIL foundations led to significant growth in pre-service teachers’ bilingual teaching skills, as trainees learned to justify CLIL strategies and plan effectively for content-based lessons [4, p. 5].

At the tertiary level, CLIL applications can be more specialized. Shi and Wei (2025) studied a Chinese university’s “Comprehensive Business English” course, which integrated business content, language practice, and critical thinking tasks. They developed a CLIL-based teaching

model that aligned authentic content (e.g., case studies in business) with language objectives, embedding higher-order thinking activities in English-medium instruction. This case demonstrated that CLIL principles can extend to vocational or professional English courses, combining discipline-specific material with language output tasks. It also highlights that successful CLIL often requires localized curriculum design: materials must match students' proficiency and cognitive level, and tasks must consciously link language forms with subject concepts[5, p. 6].

Other case examples include European primary schools where CLIL is part of national bilingual programs, and language academies offering CLIL Saturday classes for motivation. Across contexts, common practices include team-teaching (a content expert and an English teacher co-teaching) and integrating digital media (since images and videos can help convey subject content in English). However, implementation varies greatly by setting. What these applications share is the principle that CLIL can be a bridge between general English courses and subject learning; by aligning with students' interests in history, science, or other fields, it can make ELT more relevant and engaging.

5. Advantages and Challenges

Advantages: CLIL offers multiple benefits for both students and educational systems[7, p. 11]. Key advantages include:

- **Enhanced language proficiency:** Numerous studies show CLIL students often attain higher levels of English competency than peers in traditional language classes[7, p. 9]. For example, CLIL participants develop better listening and speaking skills due to regular use of English in varied contexts[7, p. 10].

- **Deepened content learning:** Since students study curriculum content in the target language, they frequently demonstrate strong comprehension of the subject matter. CLIL “facilitates deeper comprehension and retention of subject matter” [7, p. 12]. by engaging learners in authentic tasks, thereby enriching academic knowledge alongside language.

- **Cognitive and intercultural gains:** By its nature, CLIL engages higher-order thinking. Research notes that CLIL nurtures cognitive skills such as analysis and creativity (the “cognition” of the 4Cs). It also builds intercultural awareness: students not only learn about the foreign language, but often about the associated cultures embedded in the content [6, p. 5].

- **Increased motivation:** Because CLIL lessons revolve around interesting content, learners typically show greater motivation. The novelty of learning a subject through English can be stimulating. Harrop (2012) found that CLIL students were more motivated and had a more positive attitude toward language learning.

- **Efficiency and plurilingualism:** CLIL can save time by not requiring additional language class hours. Sakellariou and Papadopoulos (2020) pointed out that CLIL “does not require extra hours” for language instruction and allows students to gain a new language without sacrificing their native language [5, p. 6]. This approach fosters plurilingual attitudes, valuing multiple languages in the curriculum.

These advantages have practical implications. For instance, CLIL can prepare students for globalized higher education or work environments by simultaneously building subject expertise and English skills. It supports educational goals of bilingualism without lengthening the school day. Moreover, as reported by Dzulkurnain et al. (2024), CLIL often leads to “collaborative, dynamic, and dialogic” classrooms where language learning is meaningful and context-rich[7, p. 8].

Challenges: Despite its promise, CLIL also presents significant challenges in implementation [6, p. 6]. Key issues include:

- **Teacher preparedness:** Effective CLIL requires teachers who are skilled in both the content subject and the language. Many educators lack this combination of expertise. Reviews cite a global shortage of “qualified teachers” who can simultaneously teach the subject matter and support language learning [6, p. 7]. In Indonesia, teachers reported that implementing CLIL

“requires complex competencies” and extensive professional development[3, p. 4]. Without adequate training, teachers may struggle to scaffold lessons or manage language demands in class.

- **Resource constraints:** CLIL often needs specialized materials (e.g., textbooks in English on science topics) and classroom resources (visual aids, technology) to be effective. The literature repeatedly notes that an “insufficient” supply of teaching resources is a barrier[5, p. 7]. Schools may find it challenging to acquire or develop appropriate CLIL curriculum, which can hinder the quality of instruction.

- **Curriculum and assessment issues:** Integrating content and language means standard curricula must be adapted. Developing CLIL curricula is complex, requiring coordination between language and content objectives. Many studies point out that if a school’s curriculum and exams are not aligned for CLIL, students may face gaps. For example, some researchers highlight the difficulty of designing assessments that fairly evaluate both language and content mastery.

- **Institutional support:** CLIL often needs whole-school buy-in (scheduling changes, collaborative planning time for teachers, etc.). If stakeholders (administrators, policymakers, parents) do not fully support CLIL, programs may be superficial. In the Indonesian case, teachers emphasized that stakeholder support was “very prominent” for carrying out CLIL classes [3, p. 11].

- **Learner diversity:** Mixed-level classes can be a challenge. In any CLIL class, students may have uneven language skills, which requires careful differentiation. Teachers must constantly balance advancing content coverage with ensuring comprehension, which can be challenging if some learners struggle linguistically.

In summary, CLIL’s challenges largely center on human and material capacity. These issues do not make CLIL impossible, but they mean that successful CLIL programs require investment: in teacher training (initial and ongoing), in curricular materials, and in institutional planning. Many authors (e.g., Dzulkurnain et al., 2024) stress that without addressing these factors, CLIL’s potential cannot be fully realized[7, p. 12].

6. Case Studies

Indonesia (Primary Education): Kurniawati and Atmojo’s (2025) study provides a detailed case of CLIL in practice at a primary school in Indonesia[2, p. 10]. In this setting, four teachers taught math, science, civics, and social studies in English. They reported that CLIL had a positive impact: students and teachers were encouraged to improve both English and subject competencies, and classes were designed to be engaging and meaningful [3, p. 11]. The school supported CLIL by making English the primary instructional language and offering programs to immerse teachers and students in English. However, the teachers also identified needs for improvement: they hoped for better facilities and more time for teacher preparation, emphasizing that “implementing CLIL requires complex competencies of the teachers and adequate support” [3, p. 12]. This case highlights how CLIL can be effective even in an Indonesian context, but also underscores that success depended on significant institutional effort and teacher effort.

China (Higher Education – Business English): Shi and Wei (2025) examined a university course in China to explore CLIL’s role in advanced language education[6, p. 7]. The “Comprehensive Business English” course integrated business content with English language learning and critical thinking training. The researchers designed a CLIL-based model with localized content and tasks requiring higher-order thinking, achieving what they call a “content-language-critical thinking” synergy. They showed that under CLIL, students could simultaneously improve their English and their understanding of business concepts. This example demonstrates that CLIL principles can extend to specialized English courses: by embedding subject-specific material, the course became more relevant to learners’ academic goals. It also illustrates the need to tailor materials to learners’ level—this program introduced scaffolded materials so that the content did not exceed students’ cognitive load [5, p. 8]. The outcome was a coordinated development of language skills, subject mastery, and cognitive skills, aligning with CLIL’s theoretical aims.

Spain (Teacher Training): In Spain, CLIL has been implemented widely in primary education. Zayas-Martínez et al. (2024) studied how pre-service teachers' conceptions of bilingual education evolved after a CLIL course. They found that after training, future teachers were better able to plan CLIL lessons and justify their methods. Their reflections showed recognition of differences between traditional ESL teaching and CLIL; notably, they came to understand that CLIL "combines teaching course content and developing a second or foreign language at the same time" [4, p. 6]. This case underlines that systematic CLIL training in teacher education can prepare teachers to implement CLIL thoughtfully, bridging the gap between theory and practice. These examples illustrate that CLIL's application can vary by educational level and region, but common themes emerge: CLIL can effectively bridge content and language learning, leading to positive outcomes for students, provided that schools invest in teacher training and supportive resources. Each case also shows that adaptations are necessary: local curriculum, learner needs, and teacher skills shape the specific design of CLIL lessons.

7. Conclusion

Content and Language Integrated Learning has emerged as a dynamic method in modern ELT, offering a holistic way to teach English through rich subject content. The literature from 2018–2025 highlights CLIL's capacity to foster both linguistic proficiency and subject matter understanding [7, p. 9]. By situating language in meaningful contexts, CLIL can make learning more natural and engaging, accelerating students' communicative skills and cognitive development [7, p. 10]. This review also makes clear that CLIL implementation demands careful planning: teacher readiness, adequate materials, and institutional backing are critical for success [6, p. 7]. As synthesized studies emphasize, educating teachers about CLIL strategies is essential if the approach is to live up to its promise [7, p. 11].

Going forward, educators and policymakers should consider CLIL not as a one-size-fits-all solution but as a powerful approach within a broader language education strategy. We recommend continued support for CLIL teacher training programs and curriculum development. For example, curriculum developers should involve stakeholders at all stages to ensure that language and content goals align, as suggested by Li et al. (2020) [6, p. 8]. If implemented with these considerations in mind, CLIL can play a key role in preparing learners for a multilingual world, enhancing both their English skills and their academic knowledge.

References:

1. Hidalgo D. R., Ortega-Sánchez D. Content and Language Integrated Learning (CLIL): Methodological approach to bilingual classrooms // *Int. J. Instruction.* – 2023. – Vol.16, No.3. – Pp.915-934. URL: <https://doi.org/10.29333/iji.2023.16951a> (in English).
2. Kurniawati A., Atmojo A. E. P. Teachers' Beliefs and Practices in Implementing CLIL in an Indonesian Primary School // *Acuity: Journal of English Language Pedagogy, Literature, and Culture.* – 2025. – Vol.10, No.1. – Pp.28-39. DOI: 10.35974/acuity.v10i1.3222 URL: files.eric.ed.gov/files.eric.ed.gov.
3. Hussain S. S. Content and Language Integrated Learning (CLIL) in ELT as a Link between Language Learning and Content Development // *Arab World English Journal (AWEJ).* – 2022. – Vol.13, No.2. – Pp.386-400. DOI: 10.24093/awej/vol13no2.26 URL: files.eric.ed.gov.
4. Zayas-Martínez F., Estrada-Chichón J. L., Segura-Caballero N. Pre-Service CLIL Teachers' Conceptions on Bilingual Education: Impact of Initial Training on the Development of Their Teaching Skills // *Education Sciences.* – 2024. – Vol.14, No.12, Article 1331. DOI: 10.3390/educsci14121331 URL: mdpi.com.
5. Shi X., Wei L. An Exploration of a CLIL Teaching Model Empowered by Critical Thinking Strategies—A Case Study of the “Comprehensive Business English” Course // *Open*

Journal of Applied Sciences. – 2025. – Vol.15, No.11. – Pp.3716-3729. DOI: 10.4236/ojapps.2025.1511241 URL: scirp.org/scirp.org.

6. Le N. P., Nguyen P. Content and Language Integrated Learning (CLIL) Method and How It Is Changing the Foreign Language Learning Landscape // *Open Access Library Journal*. – 2022. – Vol.9. – Pp.1-5. DOI: 10.4236/oalib.1108381 URL: scirp.org/scirp.org.

7. Dzulkurnain M. I. et al. Understanding the Benefits and Challenges of Content and Language Integrated Learning (CLIL) in English Education: A Literature Synthesis // *Journal on Education*. – 2024. – Vol.6, No.4. – Pp.18941-18953. DOI: 10.31004/joe.v6i4.5876 URL: jonedu.org/jonedu.org.

ИНТЕГРИРОВАННОЕ ОБУЧЕНИЕ ПО СОДЕРЖАНИЮ И ЯЗЫКУ (CLIL) КАК СОВРЕМЕННЫЙ МЕТОД В ELT

Арыстан Гүлжайна Аскаркызы

Университет имени Ж.Ташенева

Преподаватель кафедры иностранных языков

Шымкент, Казахстан

gulzhaina_arystan@mail.ru

Арысбаева Эльнора Пирмуратовна

Университет имени Ташенева

Преподаватель кафедры иностранных языков

Шымкент, Казахстан

elnora.arysbaeva.00@bk.ru

<https://orcid.org/0009-0002-4632-4302>

Аннотация. В этой статье рассматривается интегрированное обучение по содержанию и языку (CLIL) как современный подход к преподаванию английского языка (ELT). Мы рассматриваем теоретические основы CLIL, его применение в контексте ELT, а также его преимущества и проблемы. Этот документ, основанный на обобщении научных источников за 2018-2025 годы, включает тематические исследования и рекомендации по применению CLIL. Наши выводы показывают, что CLIL повышает уровень владения языком и знания содержания, а также выявляет такие проблемы, как необходимость в подготовке преподавателей и учебных ресурсах.

Ключевые слова: CLIL; преподавание английского языка; содержательное обучение; двуязычное образование; интегративное обучение.

МАЗМҰНДЫ ЖӘНЕ ТІЛДІ ИНТЕГРАЦИЯЛАНҒАН ОҚЫТУ (CLIL) ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ӘДІС РЕТІНДЕ

Арыстан Гүлжайна Аскаркызы.

Ташенев Университеті

Шет тілдер Кафедрасының оқытушысы

Шымкент, Қазақстан

gulzhaina_arystan@mail.ru

Арысбаева Эльнора Пірмұратқызы

Ташенев Университеті

Шет тілдер Кафедрасының оқытушысы

Шымкент, Қазақстан

elnora.arysbaeva.00@bk.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада Ағылшын Тілін Оқытудағы (ELT) заманауи тәсіл Ретінде Тілдік Интеграцияланған Оқытудың (CLIL) Мазмұны мен мазмұны қарастырылады. БІЗ CLIL теориялық негіздерін, ОНЫҢ ELT контекстінде жүзеге асырылуын, сондай-ақ оның артықшылықтары мен міндеттерін қарастырамыз. 2018-2025 жылдардағы академиялық дереккөздердің синтезіне сүйене отырып, мақалада кейстер мен CLIL қолдану бойынша ұсыныстар берілген. Біздің нәтижелеріміз CLIL оқушылардың тілді меңгеруін және мазмұнды меңгеруін жақсартатынын, сонымен қатар мұғалімдерді даярлау қажеттілігі мен оқу ресурстары сияқты мәселелерді атап өтетінін көрсетеді.

Кілт сөздер: CLIL; ағылшын тілін оқыту; мазмұнға негізделген оқыту; екі тілде білім беру; интегративті оқыту.

COGNITIVE AND MOTIVATIONAL MECHANISMS FOR DEVELOPING FOREIGN LANGUAGE COMPETENCE IN THE CONTEXT OF GAMIFIED LEARNING USING AI

Kadyrova Makhynyssa Benozhanovna

Master of Philology Senior Lecturer
Department of World Languages

Khasanova Umida

Master's Degree Lecturer
Zh. A. Tashenov University
Shymkent, Kazakhstan
mahi_84@bk.ru

Abstract. This article explores the cognitive and motivational mechanisms that determine the effectiveness of developing foreign language proficiency in gamified learning supported by artificial intelligence (AI). It presents an extensive analysis of the psycholinguistic, neurocognitive, and educational foundations underlying foreign language acquisition in a digital environment. It substantiates the role of gamification as a means of enhancing engagement, increasing learner autonomy, and stimulating cognitive activity. Particular attention is paid to adaptive AI systems capable of simulating complex learning scenarios, providing personalized content, and dynamic feedback. The article proposes a unique model of the interaction between cognitive and motivational factors, supplemented by examples of its implementation in modern educational platforms.

Key sources: foreign language competence, cognitive mechanisms, motivation, gamification, artificial intelligence, psycholinguistics, adaptive learning.

Introduction

The modern education system is undergoing a rapid digital transformation, which has significantly altered language teaching methods and led to the emergence of innovative approaches to foreign language teaching. Gamification, adaptive learning platforms, and AI-based systems have become integral elements of modern methodologies aimed at promoting the development of foreign language proficiency. Researchers in the post-Soviet academic space (Smirnova, 2020; Abdullaev, 2019; Klimov, 2021) are increasingly turning their attention to these technologies due to the ongoing need to ensure both the effectiveness and accessibility of language education.

The integration of AI enables automated assessment, intelligent error diagnosis, individual trajectory monitoring, and adaptive feedback. These capabilities extend far beyond traditional learning, making the learning process more personalized, scalable, and pedagogically sound. Foreign language competence itself is conceptualized as a multifaceted system integrating linguistic, sociocultural, cognitive, communicative, and strategic components (Guseynova, 2018). In gamified digital environments, the development of such competence undergoes significant changes. Game dynamics—rewards, levels, missions, quests, avatars, leaderboards—serve not only as motivational triggers but also as structural tools shaping cognitive processes such as attention, memory, categorization, and problem solving.

The purpose of this extended article is to present a comprehensive scientific study of the cognitive and motivational mechanisms that facilitate effective language learning in AI-enabled gamified environments. This extended analysis includes a broader theoretical framework, a detailed discussion of psycholinguistic concepts, examples of contemporary digital platforms, and an expanded model illustrating how cognitive and motivational components dynamically interact in a technologically mediated ecosystem. Text Processing and Dialogue Simulation

Intelligent systems leverage natural language generation to create adaptive dialogue situations that mimic real-life interactions. Learners can interact with virtual interlocutors that dynamically respond to their input, providing opportunities to practice both perception and production of language. Branching dialogues and scenario-based simulations encourage active language processing, selecting appropriate responses, and immersing themselves in realistic communicative situations. These simulations combine cognitive engagement with motivational reinforcement as learners overcome challenges, earn achievements, and receive instant feedback.

Predictive Analysis

Predictive analysis enables platforms to predict academic performance, anticipate potential difficulties, and recommend support measures. By analyzing historical learning data, such systems can identify learners at risk of stagnation or loss of interest and provide timely assistance. Forecasting also allows teachers and platform developers to adjust the sequence of materials, ensuring that each student's trajectory matches their level of cognitive readiness and motivation.

Individual Pacing and Task Order

Intelligent systems optimize cognitive load by personalizing the pace and order of learning tasks. Students master the material at a pace appropriate to their memory retention, attention span, and skill level. This individualization reduces frustration, prevents overload, and improves skill acquisition. Game elements such as levels, rewards, and interactive tasks complement the pacing, providing clear goals and reinforcing persistence.

Semantic Response Analysis

Semantic analysis tools enable the assessment of not only the correctness but also the richness and appropriateness of responses. By understanding the meaning and context of responses, AI can provide targeted corrections, suggest alternative formulations, and highlight nuanced linguistic structures. This deepens cognitive processing and encourages learners to engage in higher-order reflective thinking about language use.

Real-World Use of AI Platforms

Duolingo, Lingualo, and new systems in the CIS countries demonstrate the practical application of these capabilities. The platforms analyze user interactions, measuring response time, latency, accuracy, and word choice. Data-driven personalization ensures adaptive tasks and feedback tailored to cognitive abilities and motivation. By combining gamification and AI, the systems create an environment in which learners are engaged, cognitively stimulated, and motivated to develop language skills. Cognitive Mechanisms for Developing Foreign Language Competence

Foreign language proficiency involves mastery of vocabulary, grammar, phonetics, pragmatics, and intercultural communication. Gamified AI platforms engage multiple cognitive mechanisms, facilitating skill acquisition.

Attention and Information Processing

Attention is essential for learning language material. Gamification supports focus through:

- Dynamic, time-sensitive tasks that require engagement
- Visually appealing interfaces that highlight important information
- Progress indicators that provide feedback and goal orientation
- Story-driven tasks and unexpected events that stimulate curiosity

By integrating AI with game elements, platforms track learners' attention, adjusting task difficulty and pace to optimize information processing. AI systems manage attention by detecting when learners become distracted or tired and adjusting task difficulty accordingly. Working memory is a central cognitive mechanism in language learning, enabling the temporary encoding, storage, and retrieval of linguistic material. Effective vocabulary acquisition depends on working memory capacity, which influences the ability to process new words and integrate them into semantic networks.

Artificial intelligence (AI) improves working memory in language environments using algorithms to optimize memorization. For example, spaced repetition algorithms systematically schedule vocabulary repetition at intervals, maximizing memorization and minimizing cognitive overload.

Gamification enriches learning by transforming cognitive tasks into an interactive process. Tasks, collecting objects, and achievements transform memorization into engaging activities that maintain engagement.

Speech Processing and Understanding

Speech processing and understanding are an important aspect of language competence, requiring the integration of auditory input, syntactic analysis, and semantic interpretation. AI technologies provide realistic communicative situations that allow for skill development. Virtual interlocutors simulate dialogues, and dialogue scenarios require multiple responses, requiring dynamic information processing.

Gamification enhances the effectiveness of AI interactions. Reward systems, levels, and scenarios encourage active participation. Learners unlock scenarios and earn badges.

The combination of working memory, adaptive vocabulary, and gamified language situations creates an environment where cognitive processing and motivation are mutually reinforcing. Learners activate their attention, memory, comprehension, and motivation, improving vocabulary and communication skills. This approach demonstrates the potential of AI-powered platforms to transform language learning into an interactive process.

The impact of gamified and AI-enhanced settings on foreign language learning significantly hinges on motivational strategies. Gamification substantially bolsters inherent desire by immersing students in engaging problems, story-based activities, and incentive systems like digital badges, accomplishments, and unlocked materials. These aspects encourage inquisitiveness, active involvement, and persistent interest, changing what might be repetitive exercises into dynamic, goal-oriented experiences. Contrasting with standard rote learning methodologies, a gamified approach inspires students to actively participate in resolving issues, exploration, and self-directed advancement, which in turn facilitates profound cognitive dedication and personal fulfillment.

Extrinsic motivators, such as points, rankings, scoreboards, and streak goals, are also crucial for sustained engagement. While inherent motivation fuels internal drive, external rewards offer prompt feedback and positive reinforcement, maintaining student accountability and reinforcing consistent study habits. However, an excessive dependence on extrinsic incentives could potentially diminish inherent motivation if not carefully handled. Here, artificial intelligence is key. AI-based systems observe student behavior, performance metrics, and engagement trends, dynamically modifying challenges and reward frameworks to ensure a balanced motivational climate. AI sustains student motivation without reliance on external support, fostering internalization of educational objectives and self-guided progress.

Fundamental to enduring language learning motivation are competence and autonomy. Adaptive AI platforms enable students to command their studies via various interactive capabilities. Students can select relevant topics, choose suitable training approaches, modify difficulty according to proficiency, and define personalized study objectives. This adaptability fosters self-mastery, allowing students to realize measurable progress and accomplishment. As Borisova (2020) noted, autonomy and perceived competence substantially boost inherent enthusiasm, leading to greater participation, persistence, and resilience when encountering learning obstacles.

Gamified mechanics reinforce autonomy and competence. For instance, levels, quests, and branching narratives provide students with opportunities to make meaningful decisions, experience immediate consequences of their selections, and observe concrete improvement. These mechanisms elevate motivation and offer a structured framework for cognitive progression, linking motivational contentment with enhanced learning results.

Social interaction serves as a vital source of motivation, effectively integrated within gamified AI settings. Features such as leaderboards, team challenges, avatar-centered communication, and cooperative quests address the fundamental need for connectedness, nurturing a sense of community and belonging. Participating in social challenges motivates students to cooperate, compete, and communicate efficiently, further solidifying language skills in authentic, contextually rich environments. AI-driven analytics refine social motivation by promoting fair competition, implementing team formation algorithms, and discovering collaborative problem-solving opportunities, resulting in a positively dynamic and supportive educational ecosystem.

Practical Application Examples

Modern platforms with elements of gamification and artificial intelligence, used in Russia, Kazakhstan, Uzbekistan, and other countries, demonstrate the effectiveness of this model:

- Duolingo – adaptive learning cycles, gamified lesson series, NLP-based assessments.

Duolingo is a popular free online language learning platform and app that uses a game-based format (gamification) with a system of points, levels, and achievements, making the learning process engaging and motivating. The service offers lessons in over 40 languages (including rare and even fictional ones), as well as courses in math, music, and chess, available on iOS, Android, and desktop computers. Duolingo helps master basic skills and vocabulary by developing reading, writing, listening, and speaking skills, and is suitable for all ages. Ideal for beginners and those looking to refresh their knowledge, Duolingo helps memorize essential vocabulary and grammar. Develops reading, writing, listening, and speaking skills. While Duolingo is a great start, achieving fluency on its own can be challenging; it works best as a complement to other learning methods.

- Skyeng — Interactive AI-generated exercises, hybrid feedback from a teacher and AI.

Skyeng is the largest online school for foreign languages (primarily English) with its own Vimbox platform and mobile app. Lessons are taught individually with teachers or in groups, with an emphasis on practical language application, lessons for various purposes (business, travel, exams), and 24/7 availability. The school uses interactive tasks, simulators, and real-world materials, offering formats from complete self-study to premium courses. It also offers programs for children, corporate training, and even math lessons (via Skysmart).

- Lingualeo — quests, badges, personalized content based on predictive analytics. Lingualeo is a popular online language learning service and app (primarily English) that uses game mechanics, a personalized approach, and a variety of materials (text, video, audio, grammar) to provide effective and motivating learning. It offers vocabulary trainers, grammar exercises, reading and listening practice, and the ability to add words from the internet using browser extensions.

- SmartLingvo (developed in the CIS) – dynamic difficulty adjustment, narrative gamification.

SmartLingvo (or Smartlink) is an intelligent affiliate link technology that automatically selects the most suitable offer for each specific user, analyzing their data (country, device,

interests, traffic type) to maximize conversion and affiliate revenue by combining dozens and hundreds of offers into a single link. Instead of multiple links, a single link is used, and the system automatically decides which landing page to display, simplifying the process and optimizing earnings.

These platforms have been implemented in high schools, university programs, and national digital education initiatives.

In conclusion, the combination of gamification and artificial intelligence complementarily stimulates both the cognitive and motivational aspects of foreign language acquisition, creating an enriched learning environment aligned with modern educational concepts. Gamified design elements such as progress tracking, missions, story-based tasks, and achievement systems function not only as external incentives but also as structured cognitive supports that maintain attention, enhance emotional engagement, and facilitate deeper information processing. These mechanisms foster the formation of sustainable study habits, helping learners maintain long-term consistency—especially important in language learning, where cumulative practice determines success.

Artificial intelligence, in turn, provides the technological foundation for truly adaptive and personalized learning. By continuously analyzing student performance data, AI systems can identify patterns of errors, moments of cognitive overload, and fluctuations in motivation. This allows the system to adjust task difficulty, suggest optimal repetition intervals, and provide targeted feedback that supports language accuracy and learner independence. This personalization ensures the efficient allocation of cognitive resources, reducing unnecessary repetition and strengthening weak areas. Thus, AI plays a central role in optimizing the balance between challenge and skill, which is necessary to maintain intrinsic motivation, in line with accepted psychological theories of learning.

The interaction of gamification and AI creates an ecosystem in which learners are not passive recipients of information.

References:

1. Abdullaev, A. E. Digital Approaches in Language Education. Tashkent, 2019.
2. Borisova, O. N. Motivation in Language Learning. Moscow, 2020.
3. Guseinova, L. M. Foreign Language Competence: Structure and Development. Baku, 2018.
4. Zinchenko, A. V. Gamification in Education. Minsk, 2020.
5. Klimov, A. Yu. Artificial Intelligence and Learning. Moscow, 2021.
6. Mamedov, N. R. Adaptive Learning Systems. Baku, 2019.
7. Sedyh, A. P. Cognitive Mechanisms of Memory. Tomsk, 2021.
8. Tikhonov, R. D. Psychology of Motivation. St. Petersburg, 2019.
9. Frumkina, R. M. Psycholinguistic Processes. Moscow, 2001.

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТТИ ҚОЛДАНА ОТЫРЫП, ГЕЙМИФИКАЦИЯЛАНҒАН ОҚЫТУ ЖАҒДАЙЫНДА ШЕТ ТІЛІНІҢ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ДАМУДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ЖӘНЕ МОТИВАЦИЯЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ

Қадырова Махынысса Беножанқызы

Филология магистрі., аға Оқытушы

«Әлем тілдері» кафедрасы

Хасанова Умида

Магистратура оқытушысы

Ж.А.Тәшенов атындағы университет

Шымкент, Қазақстан

mahi_84@bk.ru

Аңдатпа. Бұл мақалада жасанды интеллект (AI) қолдайтын геймификацияланған оқытуда шет тілін меңгеруді дамытудың тиімділігін анықтайтын когнитивті және мотивациялық механизмдер қарастырылады. Онда сандық ортада шет тілін меңгерудің негізінде жатқан психолингвистикалық, нейрокогнитивтік және білім беру негіздеріне жан-жақты талдау жасалған. Ол геймификацияның белсенділікті арттыру, оқушылардың дербестігін арттыру және танымдық белсенділікті ынталандыру құралы ретіндегі рөлін негіздейді. Оқытудың күрделі сценарийлерін модельдеуге, жекелендірілген мазмұнды және динамикалық кері байланысты қамтамасыз етуге қабілетті БЕЙІМДЕЛГЕН AI жүйелеріне ерекше назар аударылады. Мақалада когнитивті және мотивациялық факторлардың өзара әрекеттесуінің бірегей моделі ұсынылған, оны заманауи білім беру платформаларында енгізу мысалдарымен толықтырылған.

Кілт сөздер: шет тілінің құзыреттілігі, танымдық механизмдері, мотивациясы, геймификациясы, жасанды интеллект, психолингвистика, адаптивті оқыту.

КОГНИТИВНЫЕ И МОТИВАЦИОННЫЕ МЕХАНИЗМЫ РАЗВИТИЯ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ В КОНТЕКСТЕ ГЕЙМИФИЦИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Кадырова Махынысса Беножановна

Магистр филологии, старший преподаватель

Кафедра мировых языков

Хасанова Умида

Преподаватель магистратуры

Университета имени Ж. А. Ташенова

Шымкент, Казахстан

mahi_84@bk.ru

Аннотация. В данной статье исследуются когнитивные и мотивационные механизмы, определяющие эффективность развития навыков владения иностранным языком в игровом обучении при поддержке искусственного интеллекта (ИИ). В нем представлен обширный анализ психолингвистических, нейрокогнитивных и образовательных основ, лежащих в основе изучения иностранного языка в цифровой среде. В нем обосновывается роль геймификации как средства повышения вовлеченности, самостоятельности учащихся и стимулирования познавательной активности. Особое внимание уделяется адаптивным системам искусственного интеллекта, способным моделировать сложные сценарии обучения, предоставлять персонализированный контент и динамическую обратную связь. В статье предлагается уникальная модель взаимодействия когнитивных и мотивационных факторов, дополненная примерами ее реализации в современных образовательных платформах.

Ключевые слово: иноязычная компетенция, когнитивные механизмы, мотивация, геймификация, искусственный интеллект, психолингвистика, адаптивное обучение.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ СҰРАҚТАР МЕН ЖАУАПТАРДЫҢ ГРАММАТИКАЛЫҚ ҚАСИЕТТЕРІ

¹Л.К.Карабаева , ²А.Б.Шарапова

¹п.ғ.к., доцент м.а., ²МФи-24-9к2 тобының магистранты
Ташенев университеті, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлемдердің түрлері мен олардың құрылымдық ерекшеліктері қарастырылады. Мұнда сұрақтың бес негізгі түріне (жалпы, арнайы, таңдау, мақұлдату және бастауышқа қойылатын сұрақтар) тоқталып, олардың жасалу жолдарын, сөз тәртібін және интонациялық ерекшеліктерін сипаттайды. Сонымен қатар, мақұлдату сұрақтарындағы (Tag questions) «I am», «everyone», «little/few» сияқты ерекше грамматикалық жағдайларға және жауап беру үлгілеріне талдау жасалған.

Кілт сөздер: сұраулы сөйлемдер, көмекші етістіктер, жалпы сұрақ, арнайы сұрақ, мақұлдату сұрағы.

Кіріспе

Қазақстан Республикасы Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың білім саясатындағы «сапалы білім» принципі ағылшын тілінің грамматикалық құрылымын терең түсінумен тікелей байланысты. Ағылшын тіліндегі сұрақ-жауап формаларының қатаң логикасы оқушылардың когнитивтік қабілеттерін дамытады. Бұл тек тіл үйрену емес, бұл — әлемдік ақпараттық кеңістікте сұрақ қоя білу және дәлелді жауап бере алу мәдениетін қалыптастыру [1-3].

Ағылшын тілінде сөйлем құраудың өзіндік қатаң тәртібі бар. Хабарлы сөйлемнен айырмашылығы, сұраулы сөйлемдерде инверсия (сөздердің орын ауыстыруы) және көмекші етістіктердің қолданылуы басты рөл атқарады.

Берілген материалдың мазмұны мен құрылымына сүйене отырып, бұл мақалада лингвистикалық және педагогикалық бағыттағы мынадай зерттеу әдістері қолданылды:

Теориялық талдау және жинақтау әдісі ағылшын тілі грамматикасының жалпы ережелерін (төл сөз бен төлеу сөз) жекелеген бөліктерге (сұраулы сөйлемдер, шақтардың өзгеруі, үстеулердің трансформациясы) бөліп қарастыруда қолданылған.

Салыстырмалы-салғастырмалы әдісте төл сөз бен төлеу сөздің құрылымын салыстыру, жалпы сұрақ пен арнайы сұрақтың айырмашылықтарын көрсету, хабарлы сөйлем мен сұраулы сөйлемнің орын тәртібін салыстыру мақсатында қолданылған.

Трансформациялық әдісте төл сөз түріндегі бастапқы сөйлемнің (Direct speech) грамматикалық амалдар арқылы төлеу сөзге (Reported speech) қалай өзгеретінін көрсету үшін қолданылған. Бұл әдіс арқылы шақтардың өзгеруі мен есімдіктердің алмасу механизмі ашып көрсетілген.

Дедуктивті әдісті зерттеудің алдымен жалпы ережелері мен заңдылықтары беріліп (мысалы, шақтардың өзгеру кестесі), содан кейін олар нақты мысалдармен дәлелденген.

Жіктеу әдісін мақаладағы мәліметтерді жүйелі түрде жіктеу үшін қолданылған: сұрақтардың түрлеріне қарай (жалпы және арнайы); өзгеріске ұшырайтын элементтерге қарай (шақтар, есімдіктер, үстеулер); автор сөзіндегі етістіктердің мағынасына қарай (*ask*, *wonder*, *inquire*) [4].

Иллюстративті (мысалдар келтіру) әдісте әрбір грамматикалық ереже нақты сөйлемдермен және кестелермен бекітілген. Бұл теориялық тұжырымдардың практикалық қолданысын көрсетуге мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері

Ақпарат алу мақсатында қолданылатын, интонациясы көтеріңкі сөйлемдер. Мұнда сөздердің орын тәртібі өзгереді: көмекші етістік немесе баяндауыштың бір бөлігі бастауыштың алдына шығады.

Ағылшын тілінде сұрақтың 5 түрі бар:

1. Жалпы сұрақ (General Question): «Иә» немесе «Жоқ» деген жауапты талап етеді.

Do you know English? (Ағылшынша білесіз бе?)

2. Арнаулы сұрақ (Special Question): Нақты ақпаратты сұрайды.

3. Таңдау сұрағы (Alternative Question): Екі нәрсенің бірін таңдауды ұсынады.

4. Мақұлдату сұрағы (Tag Question): Сөйлеуші өз ойын растату үшін қолданады.

5. Бастауышқа қойылатын сұрақтар (Questions to the Subject).

Берілген мәтінді жүйелеп, ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлемдердің қалған түрлерін қарапайым әрі түсінікті тілмен баяндап шығайық:

Жалпы сұрақ тек ақпарат алу үшін емес, басқа да мағыналарда қолданылуы мүмкін:

-Болымсыз түрдегі сұрақ: Таңдануды немесе күдікті білдіреді.

Haven't you been to Astana? (Сіз қалайша Астанада болмадыңыз?)

-Риторикалық сұрақ: Жауап талап етпейтін, сезімді білдіру үшін қолданылатын сұрақ.

Is it difficult to tell the truth? (Шындықты айту соншалықты қиын ба?)

-Ауызекі тілдегі сұрақ: Кейде сөз тәртібін өзгертпей, тек интонация (дауыс ырғағы) арқылы сұрақ қоюға болады[5].

You advice me? (Сіз маған кеңес бересіз бе?)

Арнайы сұрақ (Special Questions)

Нақты бір ақпаратты білу үшін сұрау есімдіктерінен (Who, What, Where, Why, When) басталатын сұрақтар.

-Құрылымы: Көмекші етістік бастауыштың алдына шығады.

Where is he going to? (Ол қайда бара жатыр?)

-Ерекшелік: Егер сұрақ бастауышқа (Who, Which, Whose) қойылса, сөз тәртібі өзгермейді, көмекші етістік (do/does/did) қажет емес.

Who learns English? (Ағылшын тілін кім үйренеді?)

Альтернативті (таңдау) сұрақ (Alternative Questions)

Екі немесе бірнеше нәрсенің бірін таңдауды ұсынатын сұрақтар. Олар әдетте "or" (немесе) шылауы арқылы жасалады[6].

-Интонациясы: Сұрақтың бірінші бөлігінде дауыс көтеріледі, ал екінші бөлігінде (таңдаудан кейін) төмендейді.

-Құрылымы: Екінші бөлігі көбіне қысқарған (эллипти) түрде келеді.

Do you want tea or coffee? (Сіз шай ішесіз бе, әлде кофе ме?). Сұрақтар құрылымы мен жасалу жолдары 1-кестеде көрсетілді.

1-кесте. Сұрақтар құрылымы

Сұрақ түрі	Сипаттамасы	Мысал
Жалпы	"Иә/Жоқ" жауабын талап етеді	Is it raining?
Арнайы	Нақты мәліметті сұрайды	Why are you late?
Таңдау	Екі нәрсенің бірін таңдатады	Is he a teacher or a student?

Мақұлдату сұрақтары (Tag Questions)

Мақұлдату сұрағы — сөйлесушінің өз ойын растату немесе мақұлдату мағынасында қолданылатын күрделі құрылымды сөйлем. Ол негізінен ауызекі тілде қолданылады [8].

Бұл сұрақ екі бөліктен тұрады:

-Негізгі бөлім: Хабарлы сөйлем.

-«Құйрықша» (Tag): Көмекші етістік пен бастауыш есімдіктен тұратын қысқа сұрақ.

Алтын ереже: Егер бірінші бөлім болымды болса, сұрақ бөлігі болымсыз болады. Және керісінше.

-*You are a student, aren't you?* (Сіз студентсіз, солай емес пе?)

-*It is very fine today, isn't it?* (Бүгін күн жақсы, солай ғой?)

Болымсыз мағыналы сөздердің әсері

Ағылшын тілінде кейбір сөздер (*little, few, hardly, scarcely, rarely, seldom*) сөйлемге болымсыз мағына береді[9-11]. Сондықтан олар қолданылғанда, сұрақ бөлігі болымды түрде келеді:

-*Hardly/Seldom: She hardly recognized us, did she?* (Ол бізді әрең таныды, солай ғой?)

-*Few/Little: Few students are absent, are they?* (Студенттердің көбі орнында, солай ғой?)

"A few" және "A little" ерекшелігі

Бұл тіркестер "аз да болса бар" деген болымды мағынаны білдіреді. Сондықтан бұлардан кейін сұрақ бөлігі болымсыз болады[12]:

He has a little money, hasn't he? (Оның аздап ақшасы бар, солай емес пе?). Болымды және болымсыз мағыналы сөздердің әсері мен жасалу жолдары 2-кестеде берілді.

2-кесте. Болымды және болымсыз мағыналы сөздердің әсері

Сөйлемнің басы	Сұрақ бөлігі (Tag)	Мысал
Болымды (+)	Болымсыз (-)	<i>You like tea, don't you?</i>
Болымсыз (-)	Болымды (+)	<i>You don't like tea, do you?</i>
Жасырын болымсыз (<i>seldom, never</i>)	Болымды (+)	<i>He never smokes, does he?</i>

Мақұлдату сұрақтары ерекше жағдайларда да жасалады[13].

"A few" және "A little" (Болымды мағына)

Алдыңғы бөлімде айтылғандай, бұл тіркестер "біршама, аздап бар" деген оң мағынаны білдіреді. Сондықтан сұрақ бөлігі **болымсыз** болады.

He made a few mistakes, didn't he? (Ол бірнеше қате жіберді, солай ғой?)

You paid a little money, haven't you? (Сіз аздап ақша төледіңіз, солай емес пе?)

"Everybody" және "Everyone" ерекшелігі

Бұл есімдіктер мағынасы жағынан жекеше түрде болғанымен (әркім), мақұлдату сұрағында оларға **"they"** есімдігі сәйкес келеді.

Everyone can do it, can't they? (Мұны бәрі істей алады, солай емес пе?)

Everybody will agree, won't they? (Бәрі келіседі, солай ғой?)

"I am" құрылымының ерекшелігі

Ағылшын тілінде "am I not" деген тіркес сөйлеу тілінде өте сирек қолданылады. Оның орнына **"aren't I"** формасы стандартты болып есептеледі[14,15].

I'm quite right, aren't I? (Менікі дұрыс, солай ғой?)

I'm taller than you, aren't I? (Мен сізден ұзынмын, солай емес пе?)

Мақұлдату сұрақтарына жауап бергенде, ағылшын тіліндегі жауап **нақты жағдайға** байланысты болады. Егер іс-әрекет орындалса "Yes", орындалмаса "No" делінеді.

You weren't late, were you? (Кешіккен жоқсыз ба?)

Yes, I was. (Иә, кешіктім — қазақ тіліндегі "жоқ, кешіктім" дегенге саяды)

No, I wasn't. (Иә, кешіккен жоқпын — қазақ тіліндегі "иә, кешікпедім" дегенге саяды).
Мақұлдату сұрақтарының мысалдары 3-кестеде берілді.

3-кесте. Мақұлдату сұрақтары

Жағдай	Сөйлемдегі бастауыш	Сұрақ бөлігіндегі есімдік	Мысал
Жалпы	He, She, It, You	Өзгермейді	<i>He is here, isn't he?</i>
Ерекше	Everybody / Everyone	they	<i>Everyone is happy, aren't they?</i>

Ерекше	I am	aren't I	I am late, aren't I?
Ерекше	Nothing / Everything	it	Nothing is wrong, is it?

Қорытынды

Ағылшын тіліндегі сұраулы сөйлемдер жүйесі қазақ тілімен салыстырғанда қатаң сөз тәртібіне (инверсия) және көмекші етістіктердің қолданылуына негізделген. Мақалада көрсетілген 5 сұрақ түрінің әрқайсысының өзіндік атқаратын қызметі мен грамматикалық ережелері бар.

Сұрақтар тек ақпарат алу үшін ғана емес (жалпы, арнайы), сонымен қатар таңдау жасау (альтернативті), ойды растату (мақұлдату) және эмоцияны білдіру (риторикалық, болымсыз сұрақ) мақсатында қолданылады.

Бұл сұрақ түрі ең көп ерекшеліктерге ие. Ондағы "алтын ереже" (болымды-болымсыз қарама-қайшылығы) тілдің логикалық құрылымын көрсетеді.

Мақалада I am -> aren't I, everyone -> they сияқты стандартты емес грамматикалық ауысулар мен few/little сөздерінің сөйлем мағынасына әсері нақты дәлелденген. Бұл ағылшын тілінің тек ережелерден ғана емес, мағыналық нюанстардан тұратынын көрсетеді.

Сұрақтарға жауап беру үлгілері (Yes/No) ағылшын тілді ортада түсініспеушіліктерді болдырмау үшін өте маңызды, себебі олар қазақ немесе орыс тілдеріндегі жауап беру логикасынан өзгешеленуі мүмкін.

Бұл мақала ағылшын тілін үйренушілер үшін сұрақ қою мәдениеті мен техникасын толық қамтитын маңызды нұсқаулық болып табылады. Осы ережелерді меңгеру ауызекі сөйлеуде ойды дәл жеткізуге және диалогты дұрыс құруға мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Тоқаев, Қ. К. Әділетті Қазақстан: заң мен тәртіп, экономикалық өсім, қоғамдық оптимизм. Қазақстан халқына Жолдауы. – Астана: Ақорда, 2024. – 2 қыркүйек. [Электрондық ресурс]. – URL: www.akorda.kz.
2. Swan, M. Practical English Usage. – 4th Edition. – Oxford: Oxford University Press, 2016. – P. 120-135.
3. Murphy, R. English Grammar in Use: A Self-study Reference and Practice Book for Intermediate Learners of English. – 5th Edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2019. – P. 82-91, 142-145.
4. Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, G., & Svartvik, J. A Comprehensive Grammar of the English Language. – London: Longman, 2010. – P. 803-850. (Sentence types and word order).
5. Azar, B. S., & Hagen, S. A. Understanding and Using English Grammar. – 5th Edition. – New York: Pearson Education, 2017. – P. 156-180.
6. Larsen-Freeman, D., & Celce-Murcia, M. The Grammar Book: Form, Meaning, and Use for English Language Teachers. – 3rd Edition. – Boston: National Geographic Learning, 2015. – P. 205-230.
7. Crystal, D. The Cambridge Encyclopedia of the English Language. – 3rd Edition. – Cambridge: Cambridge University Press, 2018. – P. 112-115.
8. Biber, D., Conrad, S., & Leech, G. Longman Student Grammar of Spoken and Written English. – 2nd Edition. – Harlow: Pearson, 2021. – P. 210-225.
9. Баймұратова И.А. Ағылшын тілінің практикалық грамматикасы: оқу құралы. – Стер. бас. – Алматы: Қазақ университеті, 2020. – 332 б.
10. Слепович В. С. Курс перевода / В. С. Слепович. – Минск : ТетраСистемс, 2021. – 320 с.
11. Соссюр Ф. де Курс общей лингвистики / Ф. де Соссюр. – Екатеринбург : Издательство Уральского университета, 2019. – 432 с.

12. Суперанская А. В. Что такое топонимика? / А. В. Суперанская. – М. : Наука, 2019. – 182 с.
13. Сычева Е. В. Понятие дискурса масс-медиа и методы его изучения / Е. В. Сычева. – М. : Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, 2018. – С. 205–211.
14. Ткаченко Р. В. Анализ дискурсивных практик в философии Мишеля Фуко / Р. В. Ткаченко. – Севастополь : Вестник СевНТУ, 2020. – С. 66–72.
15. Томахин Г. Д Реалии в языке и культуре / Г. Д. Томахин. – М. : Высшая школа, 2022. – 239 с.

ГРАММАТИЧЕСКИЕ СВОЙСТВА ВОПРОСОВ И ОТВЕТОВ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

¹Л.К.Карабаева, ²А.Б.Шарапова

¹к.п.н., и.о.доцента, ²магистрант группы МФи-24-9к2

Университет Ташенева, г.Шымкент, Казахстан

Аннотация. В данной статье рассматриваются типы вопросительных предложений в английском языке и их структурные особенности. Здесь выделяет пять основных видов вопросов (общие, специальные, альтернативные, разделительные и вопросы к подлежащему), описывая способы их образования, порядок слов и интонационные нюансы. Особое внимание уделяется сложным случаям в разделительных вопросах (Tag questions), таким как употребление с местоимениями «everyone», конструкцией «I am» и отрицательными наречиями, а также правилам кратких ответов.

Ключевые слова: вопросительные предложения, вспомогательные глаголы, общий вопрос, специальный вопрос, разделительный вопрос.

GRAMMATICAL PROPERTIES OF QUESTIONS AND ANSWERS IN THE ENGLISH

¹L.K. Karabaeva, ²A.B. Sharapova

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

²Master's student of the МФи-24-9к2 group, Tashenev University, Shymkent,
Kazakhstan

Abstract. This article examines the types of interrogative sentences in English and their structural characteristics. The author focuses on five main types of questions (general, special, alternative, tag questions, and questions to the subject), describing their formation, word order, and intonation patterns. Furthermore, the article analyzes specific grammatical cases in tag questions involving "I am," "everyone," and "little/few," and provides guidance on the correct logic for responding to these questions.

Key words: interrogative sentences, auxiliary verbs, general questions, special questions, tag questions.

INTELLIGENT SYSTEMS IN EDUCATION: PERSONALIZATION OF LEARNING

¹Maulimseiit D. B., ² Bayazieva M.N. ³ Aripkhanova K.B.

¹ master of technical sciences, Tashenev University, г. ШЫМКЕНТ, Казахстан

² master of technical sciences, Tashenev University, г. ШЫМКЕНТ, Казахстан

³ master of business administration, Tashenev University, г. ШЫМКЕНТ, Казахстан

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0008-1776-1232>, email: madi_14.1c@mail.ru

³ORSID: <https://orcid.org/0009-0009-8765-9046>, email: Khamidaa10@gmail.com

Abstract

Abstract. The article examines the role of intelligent systems and artificial intelligence (AI) technologies in the personalization of the educational process. Key concepts, benefits, and challenges of implementing such systems are analyzed, as well as prospects for the development of personalized learning in the context of the digital transformation of education.

Key words: intelligent systems, personalized learning, artificial intelligence, digital transformation, adaptive learning.

Introduction

The introduction of artificial intelligence (AI) into education occurs at various levels of education. This process includes the creation of multimodal didactic material, mind and skill management, collection and analysis of scientific data, prediction of learning outcomes and leads to conclusions. It is important not to skip any of these stages so that AI is used not only to provide information and control the implementation of routine test tasks, but also to stimulate real transformations in education. In foreign language teaching today, various technical solutions based on AI are used, such as voice assistants; smart tutors; social and didactic bots; automatic systems for checking written texts; recommender systems; intelligent systems for teaching foreign languages, etc.

Modern educational systems face the challenge of meeting the individual needs of students while maintaining the mass nature of education. In the context of rapid digitalization, there is a growing need for technologies that enable the creation of flexible, adaptive, and personalized learning paths. Intelligent systems based on artificial intelligence algorithms are becoming a key tool for addressing this challenge.

The Role of AI in Personalized Learning

Personalized learning, which tailors education to meet each student's individual needs, has gained significant traction with the rise of artificial intelligence (AI). AI-driven personalized learning platforms use advanced algorithms to assess learners' prior knowledge, learning speed, and interests, enabling real-time adaptation of instructional content (Ellikkal & Rajamohan, 2024). By employing techniques such as adaptive testing, predictive analytics, and recommendation systems, these platforms offer customized tasks, multimedia resources, and instant feedback. Unlike traditional teaching methods—where all students follow the same curriculum at the same pace—AI-based personalization allows learners to progress according to their comprehension levels, reducing frustration and improving learning efficiency. Furthermore, AI can examine students' cognitive processes, helping educators design more effective teaching strategies and enhance learning outcomes.

The Transformative Role of Artificial Intelligence in Education and Personalized Learning

The evolution of educational technology—from traditional chalkboards to modern digital

devices—reflects a steady shift toward more personalized and interactive learning methods. Artificial Intelligence marks the next major milestone in this progression, offering the potential to shape education around the learner rather than forcing the learner to adapt to the system.

AI is revolutionizing education by creating new possibilities for individualized learning and more efficient teaching. This cutting-edge technology is transforming both the delivery of instruction and the student learning experience, making education more engaging, accessible, and tailored to each person's needs.

Functioning by simulating human cognitive abilities, AI can learn from data, identify patterns, make informed decisions, and solve problems. In the educational context, it powers adaptive learning platforms that modify educational materials in real time based on a student's performance. This flexibility allows learners to receive content that matches their comprehension level and learning speed, ensuring a highly customized learning journey

Concept and Features of Intelligent Systems in Education

Intelligent systems are software and hardware complexes capable of analyzing large volumes of educational data, identifying patterns in student behavior, and generating personalized recommendations. Examples include intelligent tutors, adaptive learning platforms, and analytical dashboards for educators.

The main feature of intelligent systems is their ability to continuously monitor academic performance, analyze errors, and offer educational materials that correspond to the knowledge level and learning style of each individual student.

Personalization of Learning with AI

Personalization of learning involves building a unique educational trajectory for each student, considering their needs, goals, and learning preferences. AI algorithms can:

- analyze the speed and depth of knowledge acquisition;
- offer adaptive tasks;
- predict academic success and identify problem areas;
- automate feedback processes.

This approach helps increase student motivation, reduce the time required to master complex topics, and ensure long-term knowledge retention.

Advantages of Personalized Learning

The implementation of intelligent systems allows for:

1. **Improved quality of education** through flexible content customization.
2. **Increased student motivation**, as they learn at their own pace.
3. **Reduced teacher workload** by automating analysis and assessment.
4. **Lower risk of academic failure** by timely identifying learning gaps.

Technologies and Tools

Practical examples include:

- **Coursera, Khan Academy** — offering adaptive courses with personalization features.
- **ChatGPT and similar AI tools** — providing instant explanations and assisting in creating learning materials.
- **Learning Analytics** — delivering statistical insights on student performance to educators.

Challenges and Issues

Despite the benefits, there are significant challenges:

- **Data privacy and security** in handling student information.
- **Teacher training** for effective use of intelligent systems.
- **Standardization needs** for integrating digital tools into educational processes.

Empirical Evidence and Case Studies

Recent research highlights the measurable benefits of AI-driven personalized learning. For instance, Chen et al. (2023) reported that students using adaptive learning platforms improved their test scores by 20% compared to peers in traditional classrooms. Case studies of platforms such as Duolingo, DreamBox Learning, and Smart Sparrow demonstrate that real-time content

adaptation, personalized feedback, and recommendation systems significantly enhance student engagement and learning outcomes.

Moreover, these studies indicate that intelligent systems support teachers by providing detailed analytics on student performance, identifying learning gaps, and suggesting targeted interventions. This combination of AI and human guidance ensures that students progress according to their individual needs, promoting both efficiency and mastery of knowledge.

Ethical considerations remain critical: over-reliance on AI could unintentionally reinforce biases if algorithms are not carefully monitored. Therefore, successful implementation of personalized learning requires balancing technological innovation with human oversight and pedagogical expertise.

Looking forward, integrating multimodal AI tools (text, audio, video) and generative AI for dynamic content creation can further enhance personalization. Predictive analytics will not only support academic progress but also help forecast students' professional trajectories and lifelong learning paths.

Future Prospects

The future will see the development of hybrid learning models combining online and offline formats, as well as the widespread adoption of predictive analytics and generative AI technologies. This will enable not only adaptive learning but also forecasting students' professional trajectories.

Conclusion

Intelligent systems and artificial intelligence technologies open new horizons for the personalization of education. Their implementation helps create flexible learning paths, improve learning outcomes, and develop digital competencies. At the same time, ethical, security, and teacher training issues must be addressed to fully realize the potential of intelligent systems in education.

List of References:

1. Baker, R. S., & Inventado, P. S. (2014). Educational data mining and learning analytics. *Learning Analytics*, 61-75. Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-3305-7_4
2. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial intelligence in education: Promises and implications for teaching and learning*. Center for Curriculum Redesign.
3. Luckin, R., Holmes, W., Griffiths, M., & Forcier, L. B. (2016). *Intelligence unleashed: An argument for AI in education*. Pearson Education. Retrieved from <https://www.pearson.com>
4. Roll, I., & Wylie, R. (2016). Evolution and revolution in artificial intelligence in education. *International Journal of Artificial Intelligence in Education*, 26(2), 582–599. <https://doi.org/10.1007/s40593-016-0110-3>
5. Woolf, B. P. (2021). *Building intelligent interactive tutors: Student-centered strategies for revolutionizing e-learning*. Morgan Kaufmann.
6. Brusilovsky, P., & Millán, E. (2007). User models for adaptive hypermedia and adaptive educational systems. *The Adaptive Web*, 3–53.
7. Woolf, B. P. (2010). *Building Intelligent Interactive Tutors: Student-Centered Strategies for Revolutionizing E-Learning*. Morgan Kaufmann.
8. Nkambou, R., Mizoguchi, R., & Bourdeau, J. (Eds.). (2010). *Advances in Intelligent Tutoring Systems*. Springer.
9. Dede, C. (2014). *The role of digital technologies in deeper learning*. Students at the Center: Deeper Learning Research Series.
10. Pane, J. F., Steiner, E. D., Baird, M. D., & Hamilton, L. S. (2015). *Continued progress: Promising evidence on personalized learning*. RAND Corporation.

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНЫЕ СИСТЕМЫ В ОБРАЗОВАНИИ: ПЕРСОНАЛИЗАЦИЯ ОБУЧЕНИЯ

¹Мәулімсейіт Д. Б., ²Баязиева М.Н. ³Арипханова Х.Б.

¹ магистр технических наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

² магистр технических наук, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

³ магистр делового администрирования, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0008-1776-1232>, email: madi_14.1c@mail.ru

³ORSID: <https://orcid.org/0009-0009-8765-9046>, email: Khamidaa10@gmail.com

Аннотация. В статье рассматривается роль интеллектуальных систем и технологий искусственного интеллекта (ИИ) в персонализации образовательного процесса. Анализируются ключевые понятия, преимущества и проблемы внедрения таких систем, а также перспективы развития персонализированного обучения в контексте цифровой трансформации образования.

Ключевые слова: интеллектуальные системы, персонализированное обучение, искусственный интеллект, цифровая трансформация, адаптивное обучение.

ӘОЖ: 004.8:37.018.43

БІЛІМ БЕРУДЕГІ ИНТЕЛЛЕКТУАЛДЫ ЖҮЙЕЛЕР: ОҚЫТУДЫ ЖЕКЕЛЕНДІРУ

¹Мәулімсейіт Д. Б., ²Баязиева М.Н. ³Арипханова Х.Б.

¹Техника ғылымдарының магистрі, оқытушы, Tashenev University,
Шымкент қ., Қазақстан

²Техника ғылымдарының магистрі, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

³ Master of Business Administration, Tashenev University, г. Шымкент, Казахстан

¹ORSID: <https://orcid.org/0009-0007-3440-7211>, email: dmaulimseit@gmail.com

²ORSID: <https://orcid.org/0009-0008-1776-1232>, email: madi_14.1c@mail.ru

³ORSID: <https://orcid.org/0009-0009-8765-9046>, email: Khamidaa10@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада білім беру үдерісін жекелендіруде интеллектуалды жүйелер мен жасанды интеллект (ЖИ) технологияларының рөлі қарастырылады. Мұндай жүйелерді енгізудің негізгі ұғымдары, артықшылықтары мен қиындықтары, сондай-ақ білім беруді цифрлық трансформациялау жағдайында жекелендірілген оқытуды дамыту перспективалары талданады.

Кілт сөздер: интеллектуалды жүйелер, жекелендірілген оқыту, жасанды интеллект, цифрлық трансформация, бейімделген оқыту.

АҒЫЛШЫН ТІЛІНДЕГІ РИТОРИКАЛЫҚ СҰРАҚТАР

¹Л.К.Карабаева , ²А.Б.Шарапова

¹п.ғ.к., доцент м.а., ²МФи-24-9к2 тобының магистранты

Ташенев университеті, Шымкент, Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада риторикалық сұрақ автордың ой-пікірін білдірудің ерекше тәсілі және экспрессивтілікті арттырушы маңызды құрал ретінде қарастырылады. Зерттеу барысында риторикалық сұрақтың логикалық-семантикалық құрылымы, оның болымсыздық (негация) категориясымен байланысы және диалогтық қызметі талданды. Трансформациялық және прагматикалық талдау әдістерін қолдану арқылы риторикалық сұрақтардың синтаксистік түрлері (бастауышқа, толықтауышқа, пысықтауышқа қойылатын сұрақтар) жіктеліп, олардың астарында жатқан жасырын констативті мағыналар ашылды. Зерттеу материалы ретінде әлем әдебиеті классиктерінің шығармалары қолданылды.

Кілт сөздер: риторикалық сұрақ, интенсификация, негация, авторлық бейне, прагматика, констатив, эвиденциалдық.

Кіріспе

Президент Қасым-Жомарт Тоқаевтың ағылшын тілін оқытуға және жалпы шет тілдеріне қатысты саясаты прагматизм мен сапаға негізделген. Ол бұрынғы «үштілділік» идеясын жоққа шығармайды, бірақ оны жүзеге асырудың жолдарын өзгертті. Президент қазақстандықтардың «лингвистикалық капиталын» (бірнеше тілді білу деңгейін) көтеруді стратегиялық міндет деп санайды[1].

Тоқаевтың реформасы ағылшын тілінен бас тарту емес, оны тиімді және сауатты оқыту. "Алдымен ана тілін білу, содан кейін әлемдік ғылым тілдерін меңгеру" — бұл қазіргі мемлекеттік саясаттың басты формуласы.

Риторикалық сұрақ — автордың ой-пікірін білдірудің өзіндік ерекше тәсілі және оның көзқарасын эмфатикалық тұрғыдан ұсынуда маңызды рөл атқарады. Риторикалық сұрақтың формасы бірінші дәрежелі интенсификатор (мағынаны күшейткіш) болып табылады. Оның құрамына қосымша лексикалық және синтаксистік күшейткіштердің енуі сөйлемнің әсерін одан әрі арттыра түседі.

Автордың өз ойын жеткізуде әртүрлі лингвистикалық құралдарды, соның ішінде интенсификациялау (күшейту) тәсілдерін қолдануы оның тілдік тұлғасын сипаттауға қызмет етеді. Мәтіннің семантикалық құрылымы, ондағы интенсивалар мен интенсификаторлар шығарма авторының өзіндік бейнесін ашады. Ғалым И.И. Туранскийдің [2] тұжырымдауынша, жеке тұлғаның сөйлеуіндегі күшейткіш құралдардың саны, әртүрлілігі мен құбылмалылығы оның даму деңгейін, тілдік құзыреттілігін, темпераменті мен экспансивтілік (сезімін сыртқа шығару) дәрежесін көрсетеді.

Авторлық сөйлеу — біртекті емес күрделі категория. Ол тек автордың өз бейнесін ғана емес, сонымен бірге баяндаушының да сөйлеу мәнерін қамтиды. Шығарманың негізгі идеясы авторлық бағалаулар арқылы жүзеге асады. Бұл бағалаулар кейіпкердің сөзі мен іс-әрекетіне тікелей берілуі немесе мәтін астарына жасырылуы мүмкін.

Зерттеушілер [3, 4] баяндауды екіге бөліп қарастырады:

-Объективтелген баяндау: үшінші тұлғадан айтылады, әңгімеші оқиғаға қатыспайды, тек сырттай бақылаушы рөлін атқарады. Бұл авторға сюжеттік оқиғаларға қатысты өз бағасын беруге, философиялық пайымдаулар жасауға еркіндік береді.

-Субъективтелген баяндау: оқиға белгілі бір кейіпкердің атынан баяндалады.

В.А. Кухаренконың [5] пікірінше, авторлық баяндаудағы пікірталас — автордың өз көзқарасын тікелей білдіретін форма. Ол көбіне «лирикалық шегініс» түрінде көрініс тауып, оқырманға тікелей үндеу тастайды.

Монологтық авторлық сөйлеудегі риторикалық сұрақтың орнын нақты мысалдармен анықтап көрейік:

Вирджиния Вулф шығармасынан мысал:

“For young people could not talk. And why should they? Shout, embrace; swing, be up and down; carry sugar to pomes; kiss and caress the snouts of adorable chows; and then, all tingling and streaming; plunge and swim.” [6]

Бұл мысалдағы экспрессияның қарқындылығы екі түрлі интенсификатордан құралған: риторикалық сұрақ формасы, стилистикалық түрленген эллиптикалық (кейбір мүшелері түсіп қалған) сөйлем.

Мұндай үйлесім сөйлемге екінші дәрежелі қарқындылық береді. Риторикалық сұрақ оқырманды ойландырып, автордың кейінгі пайымдауларына негіз болады.

У. Теккерейдің "Мақтаныш жәрмеңкесі" ("Vanity Fair") романынан мысал[7]:

“And yet, when was the time that such have not cried out, heart broken, humble protestants, unheard in the uproar of triumph?”

Мұндағы экспрессия деңгейі әлдеқайда жоғары, себебі мұнда бес бірдей күшейткіш құрал қолданылған: 1)риторикалық сұрақ формасы, 2) "Heart broken" (жүрегі жараланған) метафорасы, 3) "Uproar of triumph" (жеңіс дүбірі) метафорасы, 4)"Humble" (момын) эпитеті, 5)абсолюттік сипаттауыш құрылым (heart broken, humble protestants).

Ғалым Б.А. Ильиштің айтуынша, абсолюттік құрылымдар негізінен көркем әдеби стильге тән[8]. Олар қарапайым сөйлеу стилінде сирек кездеседі және мәтінге ерекше салтанаттылық немесе драмалық реңк береді.

Сөйлемнің болымды немесе болымсыз болуы оның құрамындағы негаторлардың (теріске шығарушы құралдардың) бар-жоғына және санына тікелей байланысты. Тіл білімінде мынадай заңдылық бар:

1)Тақ сандағы негатор сөйлемге болымсыз мағына береді.

2)Жұп сандағы негатор екі қарама-қарсы мағыналар бір-бірін жойып, болымды (бекіту) мағынаны тудырады.

Риторикалық сұрақтың табиғаты асимметриялы: ол формасы жағынан сұрақ болғанымен, мазмұны жағынан — тұжырым. Риторикалық сұрақтың өзі ішкі негатор қызметін атқарады. Егер риторикалық сұрақтың ішінде грамматикалық немесе лексикалық негатор болса, ол риторикалық сипатпен өзара әрекеттесіп, нәтижесінде келісімді немесе бекітуді білдіреді.

Грамматикалық негатор (not) төмендегі ретпен қолданылады.

Диалог: "Did you see what they were chasing him with?" - "Why would I not see?" Pablo said.

Жауап репликасында бір грамматикалық негатор (not) бар. Алайда, бұл риторикалық сұрақ болғандықтан, оның астарында "Менің көрмеуіме ешқандай себеп жоқ" (екі негатор: no reason және wouldn't) деген мағына жатыр.

Нәтижесінде екі қарама-қарсы мағыналар қосындысы болымды мағына береді: "Иә, мен көрдім". Бұл — бастапқы сұрақпен толық келісу.

Лексикалық негатордың қолданылуы төмендегіше болады:

"Is it true, Pilar?" he asked me. "When did I lie to you?" I told him.

Мұнда нақты "емес/not" деген шылау жоқ, бірақ "to lie" (өтірік айту) етістігінің семантикасында болымсыздық мағына бар (өтірік = шындық емес).

Нәтижесінде риторикалық сұрақ + лексикалық негатор = I never lied to you. (демек, қазіргі айтып тұрғаным — шындық).

Сөйлеушінің өз сөзіне сенімділігін немесе дәлелдік деңгейін көрсету үшін парентетикалық етістіктер (to know, to believe, to suppose) қолданылады. Бұл етістіктер

нақты процесті сипаттамайды, тек ақпараттың эвиденциалды (дәлелдік) мәртебесін көрсетеді. Оқырманды немесе тыңдаушыны сөйлемнің логикалық маңыздылығын дұрыс бағалауға бағыттайды.

Жанама сөйлемге қосымша мағыналық реңк беріп, келісімнің негізділігін арттырады.

Антецедент — логикалық құрылымның бастапқы шарты (себебі). Консеквент — соның нәтижесінде шығатын қорытынды (жасырын келісім).

Зерттеу әдістері

Зерттеуде трансформациялық әдіс, компоненттік және семантикалық талдау әдісі, дистрибутивтік және синтаксистік талдау әдісі, салыстырмалы-салғастырмалы әдіс, контекстуалды талдау (мысалдар арқылы дәлелдеу) әдістері қолданылды.

Трансформациялық әдіс — мәтіндегі ең басты әдіс. Автор риторикалық сұрақтың астарында жатқан жасырын мағынаны ашу үшін оны хабарлы сөйлемге (констативке) айналдырады.

Бұл әдіс сөйлемнің грамматикалық формасы мен оның нақты прагматикалық мағынасы арасындағы сәйкессіздікті (асимметрияны) дәлелдеу үшін қажет.

Компоненттік және семантикалық талдау әдісі сөздердің мағыналық құрылымын зерттейді. Әсіресе, негаторлардың (теріске шығарушы құралдардың) санын есептеу арқылы сөйлемнің болымды не болымсыз екенін анықтайды.

-Лексикалық негация: "*to lie*" етістігінің ішкі мағынасында "шындық емес" деген теріс мағына барын анықтау.

-Математикалық логика: "Жұп негатор = болымды мағына", "Тақ негатор = болымсыз мағына" қағидасын қолдану.

Дистрибутивтік және синтаксистік талдау әдісі сұрақтарды сөйлем мүшелеріне (бастауыш, толықтауыш, пысықтауыш) қойылуына қарай жіктейді.

Прагматикалық талдау әдісі сөйлемнің жай ғана грамматикалық құрылымын емес, оның сөйлеуші мен тыңдаушы арасындағы қарым-қатынастағы қызметін зерттейді.

Риторикалық сұрақтың эмоцияны күшейту (интенсификация), келісім білдіру немесе наразылық таныту сияқты мақсаттарын анықтау.

Парентетикалық етістіктердің (*to know, to believe*) сөйлеушінің сенімділік деңгейін қалай өзгертетінін талдау.

Мәтінде риторикалық сұрақтың екі түрі салыстырылады:

1)Есімдіксіз (жалпы) сұрақтар: Көмекші етістіктер арқылы жасалатын, "иә/жоқ" деген жауапты астарлайтын сұрақтар.

2)Есімдікті (арнайы) сұрақтар: Сұрау есімдіктері (*who, what, why*) арқылы жасалатын сұрақтар.

Контекстуалды талдау (мысалдар арқылы дәлелдеу) әдісінде құрғақ теориямен шектелмей, әлемдік әдебиет классиктерінің (В. Вулф, Э. Хемингуэй, С. Моэм, У. Теккерей) шығармаларынан нақты үзінділер келтіріп, теориялық тұжырымдарды эмпирикалық (тәжірибелік) материалмен бекітеді.

Зерттеу нәтижелері

Риторикалық сұрақтың ең кең таралған түрлерінің бірі - есімдіксіз (жалпы) сұрақ болып табылады. Ол формасы жағынан да, болымсыз да болып келеді және сөздік есімдік-сұраулық сөздердің болмауымен сипатталады. Бұл сұрақ алдыңғы сөйлемде хабарланатын жаңа ақпараттың дәлелділігіне қатысты ақпарат сұрауын білдіреді [9, 10].

Формасы жағынан болымсыз есімдіксіз риторикалық сұрақ жанама сөйлемде жасырын түрде беріледі: *Brother, don t I feel as bad about it as you do?* [11]. Мына берілген сөйлемде риторикалық сұрақ хабарлы сөйлем түрінде берілген : *Brother, I feel as bad about it as you do.*

Есімдіксіз сұрақ түріндегі риторикалық сұрақтың тағы бір түрі - грамматикалық болымсыздықты қамтымайтын сұраулы сөйлем болып табылады. Ол жанама сөйлемде болымсыз констативті жүзеге асырады: *"Is there anyone in the world", cried Miss Waterfood,*

"who can put such a wealth of wit and satire and comic observation into a semi-colon?" [12,13]. Риторикалық сұрақтың жанама сөйлемі болымсыз формаға ие: There is no one in the world... who can put such a wealth of wit and satire and comic observation into a semi-colon.

Арнайы сұрақ формасы да риторикалық сұраққа тән. Сөйлемнің басындағы орнына қарай сұраулық сөзге байланысты есімдіктік риторикалық сұрақтардың басқа да түрлерін ажыратуға болады.

Есімдіктік риторикалық сұрақтың кең тараған түрі - бастауышқа қойылатын сұрақ (who-question). Ол формасы жағынан болымды болып келуі мүмкін және болымсыз сипаты жасырын түрде де келеді.

But who does hawk at eagles with a dove? — Nobody hawks at eagles with a dove.) But who does hawk at eagles with a dove? — Nobody hawks at eagles with a dove.

Формасы жағынан болымсыз, бірақ болымды констативті жасырын түрде білдіретін есімдіктік риторикалық сұрақтар сирек кездеседі:

Who would not like it? It is so beautiful. —» Everyone would like it. It is so beautiful.

"Who" сұраулы есімдігін қамтитын сұрақтар толықтауышқа қойылатын сұрақ ретінде пайда болуы мүмкін:

"Who did you ever treat square, your rummy?" I told him. "You had double cross your mother"—» You never treated anyone square

"What" сұраулы есімдігі, риторикалық сұрақ ретінде қызмет ететін сұраулы сөйлемде (what-question), толықтауышқа қойылатын сұрақ тәрізді болады: What can I say that will enable you to understand the depth of my sorrow? [14,15]. — I cannot say anything that will enable you to understand the depth of my sorrow.

After all, what was this man to him?—» After all, this man was nothing to him. What сұраулы есімдігі бар риторикалық сұрақ анықтауышқа қойылатын сұрақ формасына ие болуы мүмкін:

"What worse trouble are you going to get in than you are in now?" he said. "What the hell worse trouble is there than starving?"— You are not going to get in a worse trouble than you are in now. There is no worse trouble than starving. Мысалдағы, What есімдігі бар риторикалық сұрақ бастауышқа қойылатын сұрақ формасына ие

What may not be expected in the country of the eternal light? —» Everything may be expected in the country of the eternal light. Келесі мысалда риторикалық сұрақ мақсатты пысықтауышқа қойылатын сұрақ формасына ие:

Catherine stared at the waxen figure of her mother in her casket, dressed in a simple black dress with a white collar, and thought what a wasted life it had been. What had it all been for? — It had all been for nothing.

Есімдіктік риторикалық сұрақтың ең кең тараған түрлерінің бірі - Why (why-question) сұраулы есімдігі бар себеп пысықтауышына қойылатын сұрақ болып табылады. Әдетте, олардың құрамында модальды should етістігі болымды да, болымсыз да формада болады: Why should I waste your time in discussing what is inevitable? — I shouldn't waste your time in discussing what is inevitable. Why should not he work with his hands?— There is no reason why he shouldn't work with his hands. — He should work with his hands.

Әрекет пысықтауышына (how-questions) қойылатын сұрақ формасына ие риторикалық сұрақтар әдетте өкініш, көңіл қалғандық, таңдану, кейде наразылық, қанағаттанбау, ыза білдіру үшін қолданылады: "How am I to live on that?" cried Mrs. Albert Forrester. "I have my position to keep up" —» I cannot live on that.

"Thou understand that there is to be no attack on the post until thou hearest the falling of the bombs?" Риторикалық сұрақтар құрылымы нақты мысалдармен көрсетілді[16-18].

Қорытынды

Жүргізілген лингвистикалық зерттеу жұмысының нәтижелері риторикалық сұрақтың жай ғана стилистикалық фигура емес, автордың ой-пікірін, көзқарасы мен эмоциясын

жеткізудегі күрделі прагматикалық және логикалық құрал екенін дәлелдейді. Зерттеу барысында алынған негізгі тұжырымдарды былайша түйіндеуге болады:

Риторикалық сұрақ — формасы жағынан сұрақ болғанымен, мазмұны жағынан бекіту немесе терістеу мағынасын беретін асимметриялы құрылым. Ол мәтіндегі экспрессияны күшейтетін бірінші дәрежелі интенсификатор қызметін атқарады.

Риторикалық сұрақ құрамындағы негаторлардың (теріске шығарушы құралдардың) саны оның мағынасын түбегейлі өзгертеді. Зерттеу көрсеткендей, сұрақ ішіндегі тақ сандағы негатор — болымды бекітуді (келісімді), ал жұп сандағы негатор немесе негатордың болмауы — болымсыз констативті (терістеуді) тудырады.

Риторикалық сұрақтардың синтаксистік атқаратын қызметі әртүрлі. Олар бастауышқа (*Who-questions*), толықтауышқа (*What-questions*), себеп (*Why-questions*) және амал пысықтауыштарына (*How-questions*) қойылатын сұрақтар формасында кездеседі. Әрбір форма автордың нақты бір мақсатына (таңдану, өкініш, наразылық немесе дәлелді нығайту) қызмет етеді.

Риторикалық сұрақтар мен парентетикалық етістіктерді қолдану жиілігі автордың тілдік құзыреттілігін, оның темпераментін және оқырманмен коммуникативтік байланыс орнату деңгейін көрсетеді. Бұл құралдар объективті баяндауды субъективті, терең философиялық пайымдауға айналдырады.

Түйіндей келе, риторикалық сұрақ — көркем мәтіннің семантикалық тұтастығын сақтайтын және оқырманның қабылдауына эмфатикалық тұрғыдан әсер ететін маңызды құрылымдық элемент болып табылады. Ол арқылы автор өз идеясын тікелей айтпай-ақ, оқырманды сол қорытындыға өздігінен келуге жетелейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Assylbekova A., et al. "Linguistic Capital and Language Policy in Kazakhstan: New Challenges". *Central Asian Review*, 41(3), 2022
2. Туранский И. И. Семантическая категория интенсивности в английском языке. — М.: Высшая школа, 2010. — 173 с.
3. Брандес М. П. Стилистический анализ. — М.: Высшая школа, 2011. — 190 с.
4. Долинин К. А. Интерпретация текста. — М.: Просвещение, 2005. — 288 с.
5. Кухаренко В. А. Интерпретация текста. — М.: Просвещение, 2008. — 192 с.
6. Woolf V. Mrs. Dalloway. — London: Grafton Books, 2006.
7. Thackeray W. M. Vanity Fair. — Moscow: Foreign Languages Publishing House, 2011.
8. Ильиш Б. А. Структура современного английского языка. — Л.: Просвещение, 2001. — 366 с.
9. Попова З. Д., Стернин И. А. Когнитивная лингвистика. — Воронеж: Истоки, 2001. — 156 с.
10. Почепцов Г. Г. Прагматический аспект изучения предложения // Иностранные языки в школе. — 2011. — № 6. — С. 15-22.
11. Hemingway E. Selected Stories. — Moscow: Progress Publishers, 2001.
12. Maugham W. S. Collected Short Stories. — London: Penguin Books, 2003.
13. Shelley M. Frankenstein. — London: Penguin Classics, 2004.
14. Caponigro I. The Pragmatics of Rhetorical Questions. Oxford University Press, 2021.
15. Schaffer D. "Rhetorical Questions in Contemporary Discourse: Functions and Forms". *Journal of Pragmatics*, vol. 188, pp. 45-59, 2022.
16. Biezma M., Rawlins, K. "Rhetorical questions: Context and force". *Natural Language Semantics*, 28(2), 1-45, 2020.
17. Simpson P. *Stylistics: A Resource Book for Students* (3rd ed.). Routledge, 2023.
18. Liu M. "Negative Rhetorical Questions as Veridical Assertions". *Linguistic Inquiry*, 53(1), 112-135, 2022.

РИТОРИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ НА АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

¹Л.К.Карабаева, ²А.Б.Шарапова

¹ к.п.н., и.о.доцента, ²магистрант группы МФи-24-9к2

Университет Ташенева, г.Шымкент, Казахстан

Аннотация. В статье рассматривается риторический вопрос как специфический способ выражения авторского мнения и важный инструмент усиления экспрессивности. В ходе исследования анализируются логико-семантическая структура риторического вопроса, его связь с категорией отрицания (негации) и функционирование в диалогической речи. С помощью трансформационного и прагматического методов анализа классифицированы синтаксические типы риторических вопросов (к подлежащему, дополнению, обстоятельству) и выявлены их скрытые констативные значения. В качестве материала исследования использованы произведения классиков мировой литературы.

Ключевые слова: риторический вопрос, интенсификация, негация, авторский образ, прагматика, констатив, эвиденциальность.

RHETORICAL QUESTIONS IN ENGLISH

¹L.K. Karabaeva, ²A.B. Sharapova

¹Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,

²Master's student of the МФи-24-9к2 group, Tashenev University, Shymkent, Kazakhstan

Abstract. The article explores the rhetorical question as a unique method of expressing the author's opinion and an essential tool for enhancing expressiveness. The study analyzes the logical-semantic structure of rhetorical questions, their connection with the category of negation, and their functioning in discourse. Using transformational and pragmatic analysis methods, the article classifies various syntactic types of rhetorical questions (directed at the subject, object, or adverbial modifier) and reveals their underlying hidden constative meanings. The research is based on literary works by classical world authors.

Keywords: rhetorical question, intensification, negation, author's persona, pragmatics, constative, evidentiality.

БИОЛОГИЯДАН БІЛІМ АЛУШЫЛАРДЫҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Асилбекова Б.Ж., аға оқытушы., б.ғ.д. профессор.,

Дильбарханова Р., Абдураимова Н.Ш., магистр аға оқытушы

E-mail: Asilbekova-1968@mail.ru e-mail: rsay.dilbarkanova@e-mail.ru, e-

mail: nurjamala1970@gmailcom

Жұмабек Ахметұлы Тәшенев атындағы университеті, Шымкент қ.

Аңдатпа. Мақалада биология бойынша білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың теориялық және практикалық аспектілері қарастырылады, нақты мысалдар мен зерттеу тәсілдері келтіріледі, сонымен қатар сабақ үлгілері мен жобалық тапсырмалар арқылы функционалдық сауаттылықты арттыру жолдары ұсынылады.

Биология білім алушылардың функционалдық сауаттылығын дамытудың маңызды құралы болып табылады. Функционалдық сауаттылық тек теориялық білімді игерумен ғана шектелмейді, ол студенттерге нақты өмірлік жағдайларда ақпаратты талдауға, зерттеулер жүргізуге, қорытынды жасауға және ғылыми әдісті қолдануға мүмкіндік береді. Мақалада функционалдық сауаттылықтың мазмұны, оның биологияны оқытудағы рөлі, педагогикалық және әдістемелік тәсілдер, сондай-ақ тәжірибеге бағытталған тапсырмалардың тиімділігі қарастырылады. Бұл бағыт оқушылардың зерттеу мәдениетін, сыни ойлауын, экологиялық және валеологиялық мәдениетін дамытуға ықпал етеді.

Кілт сөздер: Функционалдық сауаттылық, биология, тәжірибеге бағытталған тапсырмалар, зерттеу қызметі, ғылыми әдіс, сыни ойлау, экологиялық мәдениет, валеологиялық мәдениет, деректерді талдау, жобалық тапсырмалар, оқу мысалдары.

Кіріспе

Қазіргі білім беру жүйесі оқушыны тек пәндік біліммен шектемей, оның алған білімін өмірлік жағдаяттарда тиімді қолдана алатын тұлға етіп тәрбиелеуге бағытталған. Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру білім берудің стратегиялық бағыттарының бірі болып табылады. Биология пәні тірі табиғат құбылыстарын зерттейтін ғылым ретінде оқушының зерттеу әрекетін, ғылыми ойлау қабілетін және практикалық дағдыларын дамытуда жетекші орын алады, себебі ол оқушыларға табиғи жүйелерді зерттеуге, организмдердің құрылымы мен қызметін түсінуге, экологиялық мәселелерді шешуге мүмкіндік береді, оқушылардың тек теориялық білімді меңгеруі жеткіліксіз. Оқушылар алған білімдерін нақты өмірлік, кәсіби жағдайларда қолдана білу қабілетіне ие болуы тиіс. Осы тұрғыда функционалдық сауаттылықты қалыптастыру - білім мен дағдыларды практикада тиімді қолдану - аса маңызды құзырет болып табылады.

Сонымен қатар, биология сабақтарында жобалық жұмыстар, зерттеушілік тапсырмалар және кейстік әдістер оқушылардың сыни ойлау, мәселені шешу және қорытынды жасау қабілеттерін дамытуға ықпал етеді.

Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру білім беру процесінде оқушыларды өмірге бейімдеу, олардың әлеуметтік құзыреттерін қалыптастыру құралы ретінде қарастырылады, білімалушыны табиғатты ғылыми тұрғыда түсіндіруге, өмірлік жағдаяттарды талдауға, экологиялық және денсаулық мәдениетін дамытуға бағыттайды. Бұл бағыт оқушының өмір бойы білім алуына, ғылыми ойлауға және жауапты шешім қабылдау қабілетіне ықпал етеді.

Осындай халықаралық зерттеулерде жоғары нәтижеге ие болу үшін қазақстандық білімалушыларға берілетін тапсырмалар деңгейін халықаралық зерттеулер тапсырмаларының деңгейімен сәйкестікке келтіру және сол арқылы оқушыларымыздың функционалдық сауаттылығын дамыту, жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын көтерудің ғылыми-әдістемелік негіздерін анықтау мәселесі өзекті болып табылатынын көрсетеді. Жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын дамытудың әдіснамалық негіздерін білім беру кеңістігін құру арқылы білімалушылардың жаратылыстану-ғылыми сауаттылығын арттыру білім алушылардың өз әлеуетін айқындау, еңбек нарығын одан әрі дамыту жағдайында олардың болашақ өмір жолын саналы түрде таңдау қабілетіне ықпал ететін, негізінде үздіксіз білім беру жүйесі тұтастай алғанда қазіргі заманғы әлемдік білім беру кеңістігінің талаптарына сәйкес келеді, ұлттық білім беру жүйесін жетілдіру және тиімді жаңарту, ауыспалы әлемде білім алушылардың өз әлеуетін анықтау.

Теориялық бөлім:

Функционалдық сауаттылық ұғымы XX ғасырдың соңынан педагогикада қолданылуы басталған. «Функционалдық сауаттылық» термині алғаш рет 1965 жылы Тегеранда өткен Дүниежүзілік білім министрлерінің конгресінде құжатталған. 1978 жылы ЮНЕСКО білім беру саласындағы деректерді стандарттау кезінде «функционалдық сауатты деп тек өз тобының тиімді жұмыс істеуі үшін қажетті сауаттылық ғана емес, сонымен қатар оқуды,

жазуды және есептеуді өзінің дамуы мен әлеуметтік ортаны одан әрі дамыту үшін одан әрі пайдалануға мүмкіндік беретін барлық іс-шараларға қатысу» деп анықтама берген болатын. Бұл құзырет оқушының алған білімін өмірлік жағдаяттарға тиімді пайдалану қабілетімен сипатталады[1]. Әлемдік және отандық білім беру жүйесіндегі Функционалдық сауаттылықтың орны.

Осы күні білім алушылардың оқу жетістігі екі жағдайда бағаланады. Олардың бірі -- сырттай бағалау болса, екіншісі - іштей бағалау. Нақтылай түссек, іштей бағалау - оқу пәні бойынша оқыту сапасын диагностикалау және мемлекеттік ЖММБ (жалпыға міндетті білім беру стандарты) өлшеміне сәйкес жүзеге асырылса, сырттай бағалау - әрбір деңгейді аяқтау бойынша білім алушының оқу жетістіктерінің нәтижелеріне сәйкес (ҰБТ, ОЖСБ), сондай-ақ халықаралық зерттеулерге TIMSS (Trends in Mathematics and Science Study) (бұдан әрі – TIMSS), PISA (Programme for International Student Assessment) және PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) қатысуы арқылы жүзеге асырылады[2].

Функционалдық сауаттылық тек пәндік білімді меңгеру ғана емес, оны нақты мәселелерді шешуге қолдану дағдыларын қалыптастыруды көздейді сонымен бірге мақсатқа бағытталған түрде қолдану мүмкіндігіне сүйенетін интегративті қабілеттер жиынтығын қамтиды. Функционалдық сауаттылықтың дамуы синтез және талдау сияқты ойлау процестерінің қалыптасуына, дағды кешенін қолдана білуге: болжау, салыстыру, қорытындылау, себеп-салдар байланыстарын күнделікті өмірде түсіндіруге байланысты. Бұдан шығатыны, қоғамда табысты әлеуметтенудің негізгі дағдыларының бірі болып табылады. Оқушылардың бойында бұл дағдыны қалыптастыру оқу-танымдық іс-әрекетке байыпты және терең бойлаусыз мүмкін емес екенін атап өткен жөн [3].

Биология пәні функционалдық сауаттылықты қалыптастыруда ерекше рөл атқарады. Оның мазмұны оқушыға ғылыми әдісті меңгеруге мүмкіндік береді.

Ғылыми әдіс құрамында бақылау жүргізу, гипотеза ұсыну, эксперимент жасау, деректерді талдау және қорытынды шығару сияқты әрекеттер бар.

Бұл үдеріс оқушының сыни ойлау қабілетін, дәлелдер негізінде шешім қабылдау дағдыларын дамытады. Халықаралық зерттеулер функционалдық сауаттылықты биологиялық білімді өмірлік жағдаяттарға қолдану қабілетімен өлшейді. PISA зерттеулері оқушылардың табиғи құбылыстарды түсіндіру, зерттеу жүргізу, дәлелге сүйене отырып қорытынды жасау қабілетін бағалайды [3]. Біздің зерттеуіміздің мақсат-міндеттеріне сәйкес, яғни, білім алушылардың жаратылыс-ғылыми сауаттылығын дамытуда халықаралық зерттеулер елдердің білім деңгейін объективті бағалауға, сәйкесінше қазақстандық білім беру сапасын айқындап, басқа елдермен салыстыруға, оқытудың заманауи технологияларын қолдануға, мониторинг нәтижелерін отандық тәжірибеде пайдалануға мүмкіндік береді.

Бұл бізге білім алушылардың функционалдық сауаттылығы мен жаратылыс-ғылыми сауаттылығы мектепте алған білімдерін, біліктері мен дағдыларын оқу пәндері бойынша кез-келген практикалық тапсырмаларды орындауда тиімді қолдана алу құзыреттері деген тұжырым жасауға мүмкіндік берді. Практикаға бағдарланған тапсырмаларды PISA және басқа да халықаралық зерттеулер тапсырмаларын ескере отырып құрастыру әрбір оқу пәндері бойынша білім мазмұнын жаңартуға негіз бола алады.

Функционалдық сауаттылықтың құрамдас бөліктері:

Функционалдық сауаттылықтың құрамдас бөліктері оқу үдерісінің мазмұны, әдістемесі және нәтижелілігі арқылы қалыптасатын, бір-бірімен өзара ықпалдасқан құрылымды жүйе ретінде дамиды.

Функционалдық сауаттылықтың негізін құрайтын компоненттердің бірі-**когнитивтік сауаттылық**. Бұл компонент тұлғаның ақпаратты қабылдау, түсіндіру, талдау, салыстыру және қорытындылау қабілеттерін жүйелі дамытуды көздейді. Когнитивтік сауаттылықтың қалыптасуы білім алушының танымдық стратегиялармен жұмыс істеу, күрделі ақпаратты құрылымдау, логикалық операцияларды тиімді қолдану, дәлелдер арасындағы

байланыстарды көру сияқты жоғары деңгейлі ойлау әрекеттерімен тікелей байланысты. Ол функционалдық сауаттылықтың барлық басқа компоненттері үшін теориялық және психологиялық база ретінде қызмет етеді.

Екінші маңызды құрамдас бөлік -**үдерістік-әрекеттік сауаттылық**.

Бұл компонент білім алушының нақты жағдайларға бейімделіп әрекет етуін, тапсырмаларды орындауда практикалық тәсілдерді қолдануын білдіреді. Үдерістік-әрекеттік сауаттылық оқушының білімін іс жүзінде пайдалана алу, ситуациялық міндеттерді шешу, тәжірибелік операцияларды орындау, зерттеу және жобалау әрекеттерін жоспарлау сияқты дағдыларын жетілдіреді.

Қазіргі педагогикада бұл компонент оқытудың практико-бағдарлы, құзыретке негізделген моделінің негізгі тірегі ретінде мойындалған.

Функционалдық сауаттылық құрылымындағы ерекше мән берілетін компонент - **проблема шешу сауаттылығы**.

Бұл құзыреттілік білім алушының белгісіз, стандартты емес жағдайларда шешім қабылдай алуын, мәселенің түпкі себептерін анықтап, баламалы жолдарды қарастыруын, дәлелді таңдау жасай алуын қамтамасыз етеді. Проблема шешу сауаттылығы күрделі өмірлік жағдайларға бейімделу, тәуекелді бағалау, ойлау икемділігі және креативтік ойлау қабілеттерімен сабақтас дамиды.

Функционалдық сауаттылықтың маңызды элементі-**әлеуметтік-мәдени сауаттылық**. Ол тұлғаның қоғам нормаларын түсінуі, қоғам өміріне белсенді қатысуы, әртүрлі әлеуметтік контекстте өз орнын табуы және түрлі мәдениеттерді құрметтеуді қамтиды. Бұл компонент жеке тұлғаның коммуникацияда, қарым-қатынаста, топтық әрекетте тиімді жұмыс істеуіне мүмкіндік береді. Әлеуметтік-мәдени сауаттылық азаматтық жауапкершілікті, этикалық сана-сезімді және әлеуметтік құндылықтарды қабылдауды қалыптастырады.

Сонымен қатар, функционалдық сауаттылықтың құрамына **коммуникативтік сауаттылық** кіреді. Бұл компонент ақпаратты ауызша және жазбаша түрде түсінікті, нақты, логикалық құрылымда жеткізу, пікірталас жүргізу, әртүрлі коммуникациялық арналарды орынды қолдану дағдыларын қамтиды. Коммуникативтік сауаттылықтың дамуы білім алушылардың академиялық, кәсіби және әлеуметтік ортада еркін әрекет етуін қамтамасыз етеді.

Қазіргі қоғам талаптары функционалдық сауаттылықтың құрамдас бөліктерінің қатарында **цифрлық және технологиялық сауаттылықтың** болуын міндетті етеді. Бұл компонент ақпараттық технологияларды тиімді пайдалану ғана емес, сонымен қатар ақпараттық қауіпсіздік, деректерді этикалық қолдану, цифрлық ортадағы құбылыстарды талдау, медиа материалдарды сын тұрғысынан бағалау дағдыларын да қамтиды.

Цифрлық сауаттылық білім алушының ақпараттық кеңістікте жауапты әрекет етуін және саналы шешім қабылдауын қамтамасыз етеді.

Осы компоненттерді толықтыратын тағы бір маңызды бөлік -**рефлексивтік сауаттылық**. Рефлексия адамның өзінің іс-әрекетін, ойлау тәсілін, қабылдаған шешімдер негізін талдауы арқылы білімді саналы меңгеруге ықпал етеді.

Рефлексивтік сауаттылық білім алушының оқу үдерісіне сын көзбен қарауы, өзін-өзі бағалауы, жеке жетістіктерін жоспарлауы және білім алуда автономды болуын қалыптастырады.

Ғылыми білімді меңгеру, түсіндіру, ғылыми әдіс дағдылары, деректермен жұмыс істеу, өмірлік жағдайларды ғылыми тұрғыда шешу, экологиялық, денсаулық мәдениеті, сыни ойлау, дәлелдеу дағдылары [4].

Биология сабақтарында бұл компоненттер оқушылардың практикалық әрекеттерін дамытуға тұлғалық, танымдық, дамуын қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Биологияны оқытуда функционалдық сауаттылықты дамыту үшін зерттеуге негізделген оқыту, проблемалық оқыту, жобалық-зерттеу әдісі, тәжірибелік және

зертханалық жұмыстар қолданылады. Зерттеуге негізделген оқыту оқушылардың зерттеушілік мәдениетін, өз бетінше бақылау жүргізу, эксперимент ұйымдастыру қабілетін қалыптастырады [5].

Проблемалық оқыту нақты өмірлік жағдайларды талдауға, оқушының ғылыми деректерге сүйене отырып шешім қабылдау дағдыларын дамытады. Жобалық-зерттеу әдісі оқушыларды ұзақ мерзімді зерттеу жүргізуге, қорытынды жасауға және нәтижелерін қорғауға үйретеді [6].

Қазақстандағы білім мазмұнын жаңарту биология пәнінде функционалдық сауаттылықты жаңа деңгейде қалыптастыруға жағдай жасады.

Жаңартылған оқу бағдарламасы оқушыны зерттеушілік әрекетке, практикалық дағдыларды меңгеруге бағыттайды. Проблемалық жағдайларды қолдану, тәжірибелерді өз бетінше жоспарлау, биологиялық нысандарды модельдеу, экологиялық мәселелерді талдау оқушының функционалдық сауаттылығын арттыруға мүмкіндік береді [7].

Осылайша, бұл бағыт болашақ ұрпақтың ғылыми ойлауын, өмірлік маңызды дағдыларын, тұлғалық дамуын қамтамасыз етеді.

Биологиядан білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың маңызы

Биология сабақтарында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру үшін зерттеуге негізделген оқыту әдістері кеңінен қолданылады. Бұл әдіс оқушыны өз бетінше зерттеу жүргізуге, бақылау жасауға, гипотеза құруға, эксперимент жоспарлауға және деректерді талдауға үйретеді.

Зерттеуге негізделген оқыту оқушының практикалық дағдыларын дамытып қана қоймай, олардың ғылыми мәдениетін қалыптастырады. Жалпы алғанда, функционалдық сауаттылықтың барлық құрамдас бөліктері тұлғаның белсенді, саналы, жауапты, өмір бойы білім алуға бағытталған мінез-құлық қалыптастыруға бағытталған. Бұл компоненттердің кешенді дамуы білім алушының күрделі әлеуметтік-экономикалық және ақпараттық ортада тиімді әрекет ету қабілетін күшейтеді, практикалық міндеттерді шешуге бейімделген құзыретті тұлға қалыптастыруға мүмкіндік береді. Биология сабақтарында жаратылыстану сауаттылығын қалыптастыру үшін көптеген әдістерді қолдануға болады [8].

1.Зерттеу әдісі: студенттерді ғылыми әдістерді қолдана отырып, ақпаратты өз бетінше іздеп,

негізделген шешім қабылдау қабілетін дамытуға мүмкіндік береді.

3.Оқытудың интерактивті әдістері: оқушыларды оқу процесіне тарту үшін диалогты, пікірталас пен пікірталастарды қолдану. Мұндай әдістер оқушылардың сыни ойлауын дамытуға және ғылыми талдауға баулу. Мысалы, студенттер биологиялық процестерге қатысты гипотезаларды тексеру үшін шағын зерттеулер немесе эксперименттер жүргізе алады.

2.Проблемалық әдіс: биологияға байланысты нақты тапсырмаларды шығару мысалында оқыту. Бұл әдіс студенттердің күрделі мәселелерді талдау және ғылыми деректер негізінде дәлелдерге сүйене отырып, өз көзқарастарын дәлелдей білуге көмектеседі.

4.Технологияны пайдалану: Компьютерлік бағдарламалар, интерактивті тақта, мультимедиялық презентациялар сияқты заманауи технологияларды пайдалану студенттерге күрделі биологиялық процестерді жақсы түсінуге көмектеседі және ғылымды зерттеуге қызығушылықты оятады.

5. Практикалық іс-әрекеттер: Зертханалық жұмыс немесе дала жұмыстары сияқты практикалық іс-әрекеттерді жүргізу студенттерге ғылыми әдісті қолдануға және ғылыми деректермен жұмыс істеу дағдыларын дамытуға мүмкіндік береді.

6. Пәнаралық тәсіл: биологиялық білімді физика, химия байланыстыру.

Проблемалық оқыту әдісі нақты өмірлік жағдайларды зерттеуге және шешім қабылдауға бағытталады. Оқушы ғылыми деректерге сүйене отырып қорытынды жасауға үйренеді, бұл оның сыни ойлау қабілетін арттырады.

Жобалық-зерттеу әдісі оқушыға ұзақ мерзімді зерттеу жүргізуге, мәліметтер жинауға, қорытынды жасауға және нәтижелерін қорғауға мүмкіндік береді.

Қазақстандағы жаңартылған оқу бағдарламасы биология пәнінде функционалдық сауаттылықты дамытуға жаңа мүмкіндіктер жасайды. Бағдарлама зертханалық жұмыстарды, практикалық тапсырмаларды, модельдеуді күшейтеді, бұл оқушылардың зерттеу әрекеттерін дамытуға бағытталған. Проблемалық тапсырмалар, тәжірибелерді өз бетінше орындау, экологиялық және денсаулық тақырыптарын зерттеу оқушылардың функционалдық сауаттылығын арттыруға ықпал етеді. Биология сабақтарында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру әдістемесі

Қазақстан мектептерінде түлектер көпшілігінде жаратылыстану-ғылыми сауаттылықтың негізгі деңгейіне ие, өз білімдерін шаблондық жағдайларда қолдана алады, теориялық білімнің жоғары деңгейі болса да, білім алушылар оларды басқа салаларда қолдану, талдау, қорытынды жасау, себеп-салдарлық байланыстарды табу сияқты іс-әрекеттерді жасауда қиналатындықтары байқалды.

Сурет 2. Халықаралық зерттеулердегі Қазақстан нәтижелері

Жоғарыда аталған ойларды түйіндей келе, біз, PISA тапсырмаларының қиындық себептерін айқындадық.

1. PISA тапсырмалары типтік тапсырмалар емес, яғни, үйренген алгоритммен олардың шешімін нақты сипаттау қиын.

2. Жаратылыстану пәндеріне арналған ОӘК-де білім алушылардың білімін өлшеуде PISA халықаралық зерттеу әдістемесі бойынша әзірленген практикаға бағдарланған және құзыретті айқындауға арналған тапсырмалардың саны шектеулі

3. Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру саласында мұғалімдердің біліктілігін арттыруға арналған іс-шаралардың жеткіліксіз деңгейінің болуы.

Бұдан байқайтынымыз, жаратылыстану ғылымдарының дамуындағы ең үлкен әлеует практикаға бағытталған тапсырмалардың болуы.

Практикаға бағытталған тапсырмалар деп күнделікті өмірде қажетті практикалық дағдыларды қалыптастырумен, оның ішінде өлкетану материалдарын, өндірістік үрдістердің элементтерін қолданумен байланысты қоршаған шындықтан алынған тапсырмаларды айтамыз.

Функционалдық сауаттылықты дамыту үшін сабақта келесі әдістер қолданылады:

-Кестелер және диаграммалар.

Педагогикалық тәжірибені өткізу үшін алдын ала мынадай жұмыстар жүргізілді:

-Тәжірибені өткізудің жоспары жасалды;

-Оқушылар саны шамамен бірдей болатын тәжірибелік сыныптар таңдап алынып, оқушылардың бәріне бірдей жұмыс істеуге мүмкіндік берілді;

Сонымен қатар, практикалық және зертханалық жұмыстар функционалдық сауаттылықты дамытудың маңызды құралы болып табылады. Оқушылар тәжірибелік дағдыларды меңгеріп, деректерді салыстыру, графиктер мен диаграммаларды оқу, модельдеу жасау қабілеттерін жетілдіреді. Педагогикалық тәжірибе нақты биологияны оқыту үдерісі барысында, оқушыларға үйреншікті, қалыпты жағдайда өткізілді.

Анықтаушы кезең. Педагогикалық тәжірибенің алғашқы аптасында биология пәні бойынша бағалау тапсырмаларының оқушылардың функционалдық сауаттылықтарының бағыттарын қаншалықты ескере отырып, жасалғандығы анықталды.

Одан кейін анықтаушы эксперимент ретіндереспублика бойынша биология мұғалімдерінің қауымдастығына өздерінің биология сабақтарында функционалдық сауаттылықты қалыптастыруға негізделген тапсырмаларды қаншалықты қолданатынын және биология оқулықтарындағы деңгейлі тапсырмалардың қаншалықты қолданатынын білу мақсатында онлайн сауалнама жүргіздік (қосымша А). Сауалнама нәтижесі төмендегідей болды(8-сурет):

8-сурет–Биология мұғалімдеріне арналған сауалнама нәтижесі

Көріп тұрғандарыңыздай мұғалімдер биология сабақтарында оқушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруға бағытталған жоғары деңгейлі тапсырмаларды көп қолданбайтынына көз жеткіздік. Өйткені биология оқулықтарындағы оқу тапсырмаларына талдау жүргізу барысында тапсырмалардың PISA және Блум таксономиясы деңгейіне сәйкессіздігіндегі қарама-қайшылықты байқадық. Одан кейін көзіміз жеткен мәселе функционалдық сауаттылықты қалыптастыру үшін маңызды әдістердің бірі-Case study әдісі болып табылады. Бірақ та сауалнамадан өткен мұғалімдердің көпшілігі бұл әдісті биология оқыту үдерісінде қолданбайтынын байқаймыз(9-сурет).

9-сурет– Биология мұғалімдеріне арналған сауалнама нәтижесі

Анықтаушы эксперименттің келесі кезеңінде 8-10 сынып оқушыларының функционалдық сауаттылығының қазіргі деңгейін анықтау үшін өткен тақырыптарға сәйкес және PISA тапсырмаларының 3 деңгейін қамтитын 12 сұрақтан тұратын бақылау тесті жүргізілді (қосымша Б). Бақылау нәтижесі бойынша 80 пайыз оқушылар биологиядан алған теориялық білімін әр түрлі жағдаяттарда қолдану, талдау, синтез, ғылыми көзқарас тұрғысында дәлелдеу тұрғысында көп қиналатыны анықталды. Тәжірибенің анықтаушы кезеңінде оқушылардың орындаған практикалық тапсырмаларының нәтижелері бағалау әдістерінің (ауызша сұрау, бақылау жұмысы) нәтижелерімен үнемі сәйкес келмейтінін көрсетті.

Анықтаушы эксперимент барысында оқушыларға берілетін практикалық тапсырмалар мен есептердің өмірде кездесетін жағдаяттарға қаншалықты сәйкестігі анықталды. Оқушылардың жалпы білімдерін бағалау нәтижелерінің биологияны оқыту әдістемесіне, сонымен қатар оқыту үдерісіне әсері сияқты мәселелер қойылып, зерттелді.

Педагогикалық тәжірибенің анықтаушы кезеңінде төмендегідей мәселелер байқалды:

- Биологиядан қолданылатын бағалау тапсырмаларының көпшілігі оқушылардың функционалдық сауаттылықтарының бағыттары ескерілмей жасалған;

- Биология пәні бойынша оқушылардың көп бөлігінің алған теориялық білімі білу және түсіну яғни төменгі деңгейді ғана қамтыған.яғни функционалдық сауаттылықты бағалайтын PISA-дағы орта және жоғары деңгейге көтеру қажеттілігін көрсетті.

Қалыптастырушы эксперимент бойынша 8,9,10 сынып оқушыларына биология сабағында PISA-ға негізделген контекстік тапсырмалар және алған білімдерін өмірмен байланыстыруға мүмкіндік беретін case study әдістері қолданылды.

Жалпы, контекстік тапсырмаларды құру процесі үш негізгі кезеңді қамтиды

1. Сабақ тақырыбын таңдау (мектептің оқу жоспарына сәйкес), оның барысында білім алушыларға тапсырма ұсынылады. Мәнмәтіндік тапсырмалар кез-келген кезеңде стандартты аралас сабақ құрылымында ұсынылуы мүмкін (білімді жаңарту кезеңінде, зерттелген материалды бекіту кезеңінде, бақылау кезеңінде және үй тапсырмасы ретінде).

2. «Күнделікті өмірде» кездесетін немесе туындауы мүмкін жағдайды іздеу және сабақтың тақырыбын суреттеу. Сондай-ақ, шешудің кез - келген проблемасы, эксперимент нәтижелерінің сипаттамасы және одан алынған тұжырымдар, болжамды эксперименттің сипаттамасы мүмкін гипотезаларды ұсыну ұсынысымен ұсынылуы мүмкін.

3. Жағдайды дұрыс талдауға, одан нәтиже шығаруға немесе мәселені шешуге әкелетін тапсырмалардың мәтінін тікелей құру.

Мысал ретінде 7-сыныптың оқу жоспарынан «Қоректік заттар.Тамақтану рационы» тақырыбы аясында метаболизмнің жалпы негіздері зерттеліп, ақуыздар туралы түсініктер енгізіледі, майлар, көмірсулар, катаболизм және анаболизм, тамақ пен алынған заттардың өзара байланысы жүзеге асырылады

Оқушылардың санасында «энергия», «зиянды» және «пайдалы» тағамдар туралы тұтынылатын тамақ мөлшері (оның ішінде тағамның калория мөлшері туралы түсінік) мен жұмсалатын энергия арасындағы тепе-теңдікті сақтау қажеттілігі туралы түсінік қалыптасады.

Ең көп таралған контекст тамақтану режимін ұйымдастыру проблемасы болуы мүмкін, мысалы, салмақ жоғалту, салмақ қосу, дұрыс тамақтануды ұйымдастыру, жаттығулармен корреляцияға байланысты болуы мүмкін. Мұндай жағдайдың мәнмәтінінің мысалдары: «Дана қосымша спортпен шұғылдана бастағанын және тәттілерден бас тартуды шешкенін ескере отырып, тамақтану режимін түзетуге шешім қабылдады. Ол тамақтану режимін қалай жасайды?» Келесі кезеңде жағдайды сипаттайтын контекстке нақты тапсырмалар ұсынылады. Сонымен, білім алушыларға зат алмасу туралы білімді практикалық қолдануды суреттеу кезінде келесі тапсырмаларды ұсынуға болады.

Зерттеу барысында түрлі әдістер туралы әдебиеттерге талдау жасай келе функционалдық сауатты мектеп оқушысын дайындауға жағдай жасауға мүмкіндік беретін абсолютті әмбебап жүйе әлі дәлелденбегіне көзіміз жетеді. Яғни әр әдістің өзіндік ерекшеліктері, артықшылықтары мен кемшіліктері бар екендігін байқаймыз.

Сонымен қатар, ғылыми түсіну және практикалық жүзеге асыру үшін маңызды кейбір мәселелер: функционалдық сауаттылықтың жалпы білім беру сапасын арттыруға әсері, мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастыру процестері және мұғалімдердің осы міндеттерді жүзеге асыруға дайындығы жеткіліксіз зерттелген күйде қалып отыр.

Осы міндеттердің барлығы мектеп оқушыларының функционалдық сауаттылығын қалыптастырудың педагогикалық жүйесін құрудың әдістемелік тәсілдерін әзірлеу қажеттілігі болып табылатын зерттеу мәселесін тұжырымдауға мүмкіндік берді.

Сонымен осы зерттеу жұмысымызда функционалдық сауаттылықтың жеткілікті деңгейіне жетудің негізгі әдіс-тәсілдеріне талдау жасап, қарастыра келе эксперименттік бөлімде биология сабағында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру үшін төмендегідей әдістер мен дидактикалық тапсырмалар таңдап алынды:

- Миға шабуыл
- Мәтінмен жұмыс әдістері
- Case study
- Жобалық зерттеу әдістері
- Контексттік тапсырмалар әдісі

Алайда бұл әдістер оқушылардың жас ерекшелігіне, тақырыптардың құрылымы мен мазмұнына қарай қолданылып отырды. Және де бұл әдістерді қолдану барысында функционалдық сауаттылықты бағалаудың үш деңгейлі өлшемі (PISA бойынша) негізгі алына отырып жасалды. Бұл әдістердің тиімділігі жеке-жеке емес комплексті түрде анықталады.

Мәнмәтіндік тапсырма - мотивациялық тапсырма, оның жағдайында нақты өмірлік жағдай сипатталады; тапсырманың талабы - осы жағдайды талдау, түсіну және түсіндіру немесе ондағы іс-әрекет әдісін таңдау, ал оны шешудің нәтижесі - тәрбие мәселесімен кездесу және оның жеке маңыздылығын сезіну. Мәнмәтіндік тапсырмалар мотивациялық сипатқа ие, нақты өмірлік жағдай сипатталған жағдайда.

Жағдаятты тапсырмалар негізінен оқушыларды сыртқы ресурстарды пайдалануға үйретуге бағытталған. Мұндай тапсырмалар оқушылардың қызығушылық оятып, оны түсінуге, жетіспейтін білім мен іс-әрекет тәсілдерін табуға талпындыратын проблемалық жағдайлар сипатталады.

Мәнмәтіндік тапсырманы оқушы қабылдауы және олардың іс-әрекетке қосылуын қамтамасыз етуі үшін ол оқушылардың нақты өмірлік тәжірибесіне, идеяларына, біліміне (оның ішінде күнделікті) негізделуі керек. Оның бұл ерекшелігі жаңалықтың күшті әсерін қамтамасыз етеді, қызығушылық тудырады, қызықтырады. «Жағдаятты тапсырмалар» ұғымымен салыстырайық

Мысалы, 7–9 сынып оқушыларының функционалдық сауаттылық көрсеткіштерін салыстыру кезінде 9-сыныпта деректерді талдау және ғылыми қорытынды жасау қабілеттерінің жоғары екенін байқауға болады. Төмендегі кесте функционалдық сауаттылық компоненттері мен олардың биология сабақтарындағы көрінісін көрсетеді:

Оқыту әдістерінің топтары Кесте-1

Оқу материалын ұсыну көзіне және ақпаратты қабылдау сипатына сәйкес	• Вербальды әдістер – әңгімелеу, әңгімелесу және түсіндіру; • Көрнекі әдістер – демонстрациялар, бақылау және экскурсиялар; • Оқытудың практикалық әдістері – практикалық және зертханалық жұмыстар
Оқу-танымдық әрекетіне сәйкес	• Репродуктивті әдіс; • Түсіндірмелі – иллюстративті әдісі – лекция, әңгіме, демонстрациялық тәжірибелер, экскурсия; • Мәселені қою әдісі; • Ішінара – іздеу әдісі; • Зерттеушілік әдісі
Мұғалім іс-әрекетінің негізгі компоненттері бойынша	• Оқу іс-әрекетін ұйымдастыру және жүзеге асыру әдістері – сөздік, көрнекілік, практикалық, проблемалық, зерттеушілік;

	• Оқушыларды ынталандыру және мотивациясын ояту әдістері – дидактикалық ойындар, табыс жағдайы; • Бақылау және өзін-өзі бақылау әдістері – ауызша және жазбаша бақылау, практикалық және зертханалық жұмыстар
--	--

Оқыту әдістері төмендегідей талаптарға сай болуы керек:

- 1) сабақтың мақсаттарымен анықталуы керек;
- 2) білім алушылардың оқу-тәрбие процесіндегі белсенділігін арттыра білуі керек;
- 3) материалды жоғары деңгейде түсінуге кепілдік беруі керек;
- 4) оқушылардың танымдық белсенділігін арттырып, өз бетінше ойлауын дамыту керек.

Демек, биология білім беру бағдарламасының мазмұны, оқулықтар, дидактикалық тапсырмалар, оқу мақсаттары мен соған құрылған ұзақ мерзімді және қысқа мерзімді жоспарлар да осы басымдықтарды қамтуы керек. Және жоғарыда аталып өткен бұл дағдылар функционалдық сауаттылықты қалыптаструға келіп тірелетіндіктен қазіргі таңда оқушылар білім алып жатқан биология оқулықтарындағы, негізгі орта білімді аяқтағаннан кейін тапсыратын ұлттық бірыңғай тестілеу тапсыраларына және олимпиада тапсырмаларына мониторингтік талдау жасалды.

Биология пәнінен мектеп оқулықтарындағы тапсырмалардың мазмұны мен құрылымы. Мектеп биология курсы жалпы білім беретін мектептің 7-11 сыныптарында оқытылады. Білім беру мектеп оқушыларының практикалық даярлығының негізін құрайтын озық идеяларды, теорияларды, ғылыми фактілерді сіңіру, олардың ғылыми дүниетанымын қалыптастыру, негізгі биологиялық ұғымдарды жүйелі және дәйекті меңгеру негізінде жүзеге асырылады.

Биология сабақтарында функционалдық сауаттылықты қалыптастыру оқушылардың зерттеу мәдениетін, ғылыми ойлау қабілетін, практикалық дағдыларын, экологиялық және денсаулық мәдениетін дамытуға бағытталған кешенді тәсілді талап етеді. Оқушы өз бетінше зерттеу жүргізіп, деректерді талдап, қорытынды шығара отырып, өмір бойы қолдана алатын дағдыларын қалыптастырады.

Қорытынды

Қорыта келе биология пәні білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Қазақстан білім беру бағдарламасы зертханалық жұмыстарды, тәжірибелік тапсырмаларды, модельдеуді күшейтеді. Сабақтар барысында ғылыми әдісті меңгеру, зерттеу жүргізу, деректерді талдау, тәжірибелік және жобалық тапсырмаларды орындау оқушының өмір бойы білім алуына, сыни ойлау қабілетіне, экологиялық, денсаулық мәдениетіне үлес қосады. Функционалдық сауаттылықты қалыптастыру қазіргі білім беру жүйесінің стратегиялық міндеттерінің бірі болып табылады, ол оқушыларды ғылыми тұрғыда ойлай алатын, өмірлік жағдаяттарға жауапты шешім қабылдай алатын тұлға ретінде қалыптастырады. Білім сапасын арттыруда тек пәндік емес, сонымен қатар метапәндік білім мен құзіреттіліктерге ие балалардың функционалдық сауаттылығын бірте-бірте қалыптастыра алатын әдістемелік жүйені меңгерген мұғалім даярлау мен біліктілігін арттыру міндеттері қойылу керек. Осы шарттарды сақтау арқылы PISA халықаралық зерттеулерімен анықталған оқушыларды дайындаудағы негізгі проблемаларды жоюға және мамандарымыздың халықаралық нарықтағы бәсекеге қабілеттілігін арттыруға болады.

Зерттеу жұмысы нәтижесінде жасалған әдістемелік жүйені әрі қарай дамытып, биологияны оқыту үдерісінде білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптасытуда қолдануды қажет етеді деп есептейміз. Және төмендегідей ұсыныстар

береміз: Білім сапасы мен функционалдық сауаттылық деңгейін арттыру үшін мемлекеттің әдіскерлер мен мұғалімдердің бірлескен заманауи білім беру ортасын қалыптастыру;

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қараев Ж.Ә. Құзыреттілікке негізделген оқыту теориясы. -Алматы, 2014.
2. Әбенбаев С. Оқыту технологиялары және құзыреттілік. - Астана, 2015.
3. OECD. PISA Science Framework. - Paris, 2023.
4. IEA. TIMSS 2019 International Science Report. - 2020.
5. Рамазанов Т. Биологияны оқыту әдістемесі. - Астана, 2020.
6. Назарбаев Зияткерлік мектептері. Жаратылыстану пәндерін оқыту тұжырымдамасы. - Астана, 2018.
7. ҚР жалпы орта білім беру стандарты. - Астана, 2023.
8. Қазақбаева Д.М. Білім алушылардың жаратылыс-ғылыми сауаттылығын көтерудің ғылыми-әдістемелік негіздерін айқындау мәселесі //Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің 90 жылдығына арналған «Математикалық модельдеу мен ақпараттық технологиялар білімде және ғылымда» атты VIII Халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары.-Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 3-4 қазан, 2018.-Б.343-346.
9. Жумагулова К.А. Повышение качества знаний учащихся средствами знаково-символьной наглядности в учебном процессе основной ступени школы: На соискание ученой степени: к.п.н. Алматы,2006.– Б.120-125.
10. Пентин А.Ю., 2019, С.82).

ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ФУНКЦИОНАЛЬНОЙ ГРАМОТНОСТИ ОБУЧАЮЩИХСЯ ПО БИОЛОГИИ

Асилбекова Б.Ж., старший преподаватель., д. б.н.профессор. , **Дильбарханова.,**

Р. Абдураимова Н. Ш. магистр ст. преподаватель

E-mail:Asilbekova-1968@mail.ru e-mail: rsay.dilbarkanova@e-mail.ru, e-mail:nurjamala1970@gmailcom

Университет имени Жумабека Ахметовича Ташенева, г. Шымкент

Аннотация. В статье рассматриваются теоретические и практические аспекты формирования функциональной грамотности обучающихся по биологии, приводятся конкретные примеры и подходы к изучению, а также предлагаются пути повышения функциональной грамотности с помощью образцов уроков и проектных заданий.

Биология является важным инструментом развития функциональной грамотности обучающихся. Функциональная грамотность не ограничивается только усвоением теоретических знаний, она позволяет студентам анализировать информацию в реальных жизненных ситуациях, проводить исследования, делать выводы и применять научный метод. В статье рассматривается содержание функциональной грамотности, ее роль в обучении биологии, педагогический и методический подходы, а также эффективность практико-ориентированных заданий. Данное направление способствует развитию у учащихся исследовательской культуры, критического мышления, экологической и валеологической культуры.

Ключевые слова: функциональная грамотность, биология, практико-ориентированные задания, исследовательская деятельность, научный метод, критическое мышление, экологическая культура, валеологическая культура, анализ данных, проектные задания, примеры обучения.

THE IMPORTANCE OF THE FORMATION OF FUNCTIONAL LITERACY OF BIOLOGY STUDENTS

Asilbekova B. ZH., senior lecturer. Professor, Doctor of Biological Sciences.,
Dilbarkhanova.,

R. Abduraimova N. Sh. master senior lecturer

E-mail: Asilbekova-1968@mail.ru e-mail: rsay.dilbarkanova@e-mail.ru, e-mail: nurjamala1970@gmailcom

Zhumabek Akhmetovich Tashenev University, Shymkent

Abstract. The article discusses the theoretical and practical aspects of the formation of functional literacy of biology students, gives specific examples and research approaches, and also proposes ways to increase functional literacy through lesson models and project tasks.

Biology is an important tool for the development of functional literacy of students. Functional literacy is not limited only to the assimilation of theoretical knowledge, it allows students to analyze information in real life situations, conduct research, draw conclusions, and apply the scientific method. The article discusses the content of functional literacy, its role in teaching biology, pedagogical and methodological approaches, as well as the effectiveness of practice-oriented tasks. This direction contributes to the development of students' research culture, critical thinking, environmental and valeological culture.

Key words: functional literacy, biology, practice-oriented tasks, research activities, scientific method, critical thinking, environmental culture, valeological culture, data analysis, project tasks, training examples.

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДАҒЫ КИБЕРБУЛЛИНГТІҢ АЛДЫН АЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Н.Р. Бижан

з.ғ.к., Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ.

Мизанова Муниса

Иэф24-6р тобының студенті Ж.А.Тәшенев атындағы университет АҚ

Андатпа. Мақалада кәмелетке толмағандар арасындағы кибербуллингтік қылмыстардың алдын алу мәселелері қарастырылған. Автор қазіргі таңдағы киберқорқытушылық қылмыстарының пайда болу себептері мен даму динамикасын сөз ете отырып, алдын алудың құқықтық шараларын ұсынады. Зерттеу мақаласының негізгі мақсаты- жастар арасындағы киберқорқытушылық әрекеттердің алдын алу және Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасын жетілдіру және кибербуллингтік тәуелді тұлғаларды пайдаланған құқық бұзушылықтары үшін жаза тағайындау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу болып табылады.

Кілт сөздер: кибербуллинг, қылмыс, заң, тұлға, жастар, киберқорқытушылық, деректер.

1.Кіріспе. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының деректері бойынша, Литвадағы 11 жастағы оқушылардың 64%-ы, Ресейде – 50%-ы, Бельгияда – 46%-ы жүйелі түрде буллингтің құрбаны болады. Ал Австрия, Люксембург және Шотландия елдерінде бұл көрсеткіш шамамен 32% деңгейінде. Канада мен Швейцарияда – 30%, Францияда – 25% болып тіркелген.«Қорқыту» (ағылш. *bully* – қоқан-лоқы жасау) тек дене күшін қолданумен шектелмейді, ол психологиялық қысым көрсету, өсек тарату, бопсалау, қоқан-лоқы көрсету

сияқты әрекеттерді де қамтиды.Болашағымыз балаларымыздың өсіп-өркендеуінің, дамының шырмауығына айналған кибербуллинг өршуінің күрмегін табу - бүкіл әлем мемлекеттерінің қазіргі таңда алдарына қойған басты мәселелердің бірі болып отыр

Кибербуллингтің негізгі түрлеріне мыналар жатады:Хейтинг - түсініктемелер мен хабарламалар түрінде көрінетін белгілі бір адамға негізсіз сын. Троллинг - жәбірленушіні әртүрлі әлеуметтік медиа сайттары мен беттерінде орналастырылған агрессивті хабарламаларда мазақ ету және қорлау. Киберсталкинг - адамды гаджеттермен қудалау. Жәбірленуші мен отбасы мүшелеріне үнемі қауіп төнуі мүмкін. Секстинг - адамдармен жалаңаш және жартылай жалаңаш фотосуреттері мен бейнематериалдарын жіберу немесе жариялау. Әдетте бопсалау немесе бұрынғы серіктесінен кек алу үшін қолданылады. Грифинг - интернеттегі көп ойыншы ойындарында қолданылады және басқа ойыншылардың қудалауын білдіреді (Wisniewski et al., 2017). Грифинг аясында қылмыскерлер балағат сөздерді қолданады, ойынның жекелеген аймақтарын бұғаттайды және ойыншылардың ойыннан ләззат алуын тоқтату үшін ашық түрде алаяқтық жасайды (Федунина 2015)

2. Теориялық негізі

Кәмелетке толмағандар арасында желілік буллингке ұшырауының үлкен себебі ата-аналарымен тығыз байланыстың кем болуында жатыр және ақпарат ағынының көптігі, үлкендер тарапынан зорлық – зомбылыққа көптеп ұшырауы, өмірде өз тәжірибелерінің қалыптаспауы да септігін тигізіп отыр [1].Ғалымдар қазіргі уақытта маңызды қадамдардың бірі ретінде кәмелетке толмағандар арасында көбірек ақпараттандыру жұмысын ұйымдастыру болып табылатындығын алдыңғы қатарға шығарып отыр [2]. Сонымен қатар, бұл саладағы кибербуллингтің әрекеттердің алдын алуда заң және ІТ мамандарын жұмылдыру басты мәселе болып отырғанын анықтау қиын емес. Кибербуллингке шалдыққан жастар арасында міндетті түрде депрессия, мазасыздық және суицидтік тенденциялар сынды жағымсыз әрекеттердің көптеп кездесуін зерттеген ғалымдар пікірінше, кибербуллингтің құрбандары көбінесе жастары үлкен кәмелетке толмағандар және ата-анасы кәсіптік әлеуметтік-экономикалық мәртебесі жоғары адамдар болуы ықтималдылығын, ал қорқытудың дәстүрлі пассивті виктимизациясы неғұрлым ауыр болғанын дәлелдеп отыр [3]. Нәтижелер көрсеткендей, мектептегі қорқытуды бақылау қорқыту мінез-құлқына кінәлі немесе жәбірленуші ретінде тікелей қатысқан оқушылар үшін болжанғаннан жоғары психикалық денсаулыққа қауіп төндіреді [4]. Электрондық байланыстың көптеген артықшылықтары бар болса да, Интернет теріс пайдалану мен виктимизация үшін ықтимал сайт болып табылады. Күнделікті үш немесе одан да көп сағат интернетті пайдалану, веб-камера, мәтіндік хабарламалар, жеке ақпаратты жариялау және желіде басқаларды қорлау кибербуллингтік қорқытулардың алғы шарттары ретінде кәмелетке толмағандарды эмоционалдық және психосоматикалық проблемаларға, әлеуметтік қиындықтарға көбірек ұшырауына себеп болып отыр [5]. Жоғары сынып жеткіншектері арасында әлеуметтік қолдау мен өзін-өзі бағалауды жақсарту осы жасөспірімдердегі депрессия мен психиатриялық бұзылуларды жеңілдетуі мүмкін [6]. Киберқорқыту туралы көбірек зерттеген ғалымдар пайымдауынша әсіресе ұлтаралық кибербуллинг мәселесін қолға алынуын тиіс деп ойлайды. Кибербуллингпен күресу үшін халықаралық ынтымақтастық, көпжақты және жүйелі тәсілдер ұсынылады. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының мәліметтеріне сай төменгі диаграммада өз-өзіне қол жұмсаған кәмелетке толмағандардың ер балаларында да 2020жылы (сәуірі) (30) 2021жылы (сәуірі) (32) 106,7%-ға және қыз балаларында да 2020жылы (сәуірі) (16) 2021жылы (сәуірі) (21) 131,3%-ға өскенін аңғаруға болады. Өз-өзіне қол жұмсауға әрекет ер балаларда 2020жылы (сәуірі) (34-тен) 2021жылы (сәуірі) (21-ге) 61,8%-ға азайғанымен, қыз балаларында 2020жылы (сәуірі) (80-ден) 2021жылы (сәуірі) (99-ға) 123,8%-ға өскен. Ер балаларына қарағанда қызбалалары арасындағы өз-өзіне қол жұмсауға әрекет 2020 жылы (сәуірі) 2,4 есе болса, 2021жылы (сәуірі) ол көрсеткіш 4,8 есеге дейін өскен. Жалпы алғанда

олардың өз-өзіне қол жұмсау 2020жылы (46) 2021 жылы (53) 115,2%-ға, оған әрекет ету 2020 жылы (114) 2021жылы (120) 105,3%-ға өскенін байқаймыз (Баранов 2007). ҚР Бас прокуратурасының жоғарыдағы диаграммада көрсетілген мәліметіне сай кибербуллингте ер балалардың 15 жаста, ал қыз балаларының 13 жаста көп қатысатыны анықталған. АҚШ-тың халықаралық даму агенттігінің мәліметінше, 2021 жылдың соңғы тоғыз айда 137 қазақстандық жасөспірім өз-өзіне қол жұмсаған. Психологтар мұндай жағдайларда қорқыту негізгі себептердің бірі болуы мүмкін екенін жоққа шығармайды. Мектепте баланы қорлаумен ұласқан мәселелерді бетпе-бет келіп, шешуге ата-аналар көбінесе жағдай жасамастан, балаларды басқа сыныпқа немесе оқу орнына ауыстырады. Бұған мамандар қарсы және қатаң түрде мұны ұсынбайды. Мәселеден бас тарту – бұл, шын мәнінде, басын құмға қалай жасыруды түсіндіріп, одан қалай қашуды үйретеді дейді балалар қауіпсіздігі бойынша жаттықтырушы Зарина Жұмағұлова. Яғни, мәселені шешумен айналыспау, кез-келген мақсатты әрекеттен аулақ болу, кез-келген түсініксіз жағдайда қашып, жасырыну - балада дәрменсіздік қасиетін туындатады. 2020жылдың соңында 143 жасөспірім өз-өзіне қол жұмсаған, ал 306 кәмелетке толмаған бала өмірмен есеп айырысуға тырысқат. Балалық суицид жағдайларының 80 пайыздан астамында себептерді анықтау мүмкін емес. Қоғамда құрдастарының жүйелі қорлауымен байланысты психологиялық жарақаттардың ықтималдығы жоққа шығарылмайды. Мысал ретінде, 2019 жылы Нұр-Сұлтанда 12 жастағы оқушылар әлеуметтік желілерде троллинг арқылы сыныптастарына жүйелі түрде қысым көрсеткен кезде болған оқиғаны атап өтуге болады. Олар оның футбол ойнай алмайтынын бетіне басып, оданда оның асылып қалсаны жақсы болатынын айтқан. Нәтижесінде бала суицидке барған. Алайда, кінәлі адамдарды өз-өзіне қол жұмсағаны үшін жауапқа тарту мүмкін болмаған, өйткені олардың қылмыстық жазаланатын жасқа жетпеген [7]. Қалай дегенменде жастарды адамгершілік сынды құндылықтарды алдыңғы қатарға қоя білуге тәрбиелеу арқылы жағымсыз әс-әрекеттерден алдын алуға болатындығы тағы бар (Айтқұлова және Ислам 2023).

3. Материалдар мен әдістер

3.1 Материалы

Осы еңбекті дайындау үшін негізгі материалдар Қазақстан Республикасы қылмыстық заңнамасын жетілдіру және кибербуллингтік тәуелді тұлғаларды пайдаланған құқық бұзушылықтары үшін жаза тағайындау мәселелері бойынша өзгерістер мен толықтырулар енгізу, жаза тағайындау саясаты бойынша қазақстандық сот құқық кибербуллингтік қорқытулардан зардап шеккен жеткіншектер статистикалары, Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексіне түзету енгізу саясаты болып табылады.

3.2 Деректерді жинау

Осы мақаланың нәтижелерін шығаруда Шымкент қаласындағы №72-жалпы орта мектебінің 12-15 жас аралығындағы мектеп оқушыларын сауалнама арқылы кибербуллингтік әрекеттерге баға беруге байланысты зерттеу жүргізілген болатын. Сауалнама нәтижесі №72- жалпы орта мектебіндегі жеткіншектер арасындағы киберқорқытушылық әрекеттеріне баға беруге, дәл осы қылмыстық іс-әрекеттердің себеп-салдары мен даму динамикасын ашуға мүмкіндік берді.

Мақалада автормен зерттеу барысында сауалнама құрастыру мен сұрақ-жауап әдісі қолданылды. Бұл жерде мектеп оқушыларының жас ерекшеліктеріне қарай сауалнама жүргізілді және сол арқылы киберқорқытушылық қылмыстарының қалыптасу, даму кезеңдерімен даму динамикасына құқықтық тұрғыда баға беруге мүмкіндік бергенін айта кету керек.

Нәтижелер мен талқылаулар

Қазақстанда ата-аналар балаларға өте ерте жастан смартфон береді: 3 жастағы бүлдіршіндердің өзі гаджетке ие болса, 4–6 жастағы балалардың 54%-ында жеке телефоны немесе планшеті бар. Ал 14 жасқа келгенде бұл көрсеткіш 97%-ға дейін жетеді [8]. «Ұлттық қоғамдық денсаулық сақтау орталығының» балалар мен жастар денсаулығын нығайту

бөлімінің басшысы Ақбота Әбілдинаның мәліметінше, 2021 жылы 11–15 жас аралығындағы 6546 мектеп оқушысына сауалнама жүргізілген. Нәтижесінде олардың 5%-ы кем дегенде екі-үш рет кибербуллингті бастан өткергені анықталған. Бұл көрсеткіш жас ұлғайған сайын, әсіресе ұлдар арасында, жоғарылай түседі. Елімізде кибербуллинг мәселесі бар екені жасырын емес, алайда көпшілік ата-аналар орын алған жайттар туралы жария етуді жөн көрмейді. Мәселен, 2021 жылдың наурызынан 2022 жылдың наурызына дейін Ақпарат және қоғамдық даму министрлігіне кибербуллингке қатысты 1700 шағым түскен, олардың басым бөлігі ата-аналардан келген. Сонымен қатар, болжамды кибербуллинг белгілері бар 45 мың заңсыз сілтеме тергелуде. Дегенмен мамандар бұл нақты жағдайлардың аз ғана бөлігі екенін айтады.

Қазақстан интернет ассоциациясының президенті Шавкат Сабировтың пікірінше, кибербуллингке ұшыраған балалардың ата-аналарының 99%-ы құқық қорғау органдарына жүгінбейді. Оның сөзінше, заң қаншалықты жетілдірілгенімен, егер қоғам құқық қорғау жүйесіне сенім білдірмесе, мәселені шешу мүмкін емес. Сенімді арттыру үшін арнайы киберполиция мамандарын дайындау қажет. Көптеген Батыс елдерінде мұндай бөлімдер киберқауіпсіздік немесе IT саласының кәсіби мамандарынан құралады, ал Қазақстанда бұл бағыт әлі дамып келеді.

Сот практикасы өте нашар. Сот практикасындағы көмелетке толмағандар арасындағы кибербуллингтің алдын алу тәжірибесі әртүрлі [9]. Олар қарапайым адамдарды қорғай алмайды. Президент немесе депутат сияқты мемлекеттік қызметкерлерді қорлау үш жылға дейін бас бостандығынан айыруға жазаланады. Қарапайым адамдарға көмектесе алмайды деген пікірін заңгер Таир Назханов білдірді. Осы орайда аталған заңгердің пікірін заң шеңберінде толықтырып кетсек. ҚР ҚПК-ң 32-бабы 2-бөлігіне сай қарапайым тұлға өзінің абыройы мен қадір-қасиетіне әдепсіз түрде кемсіткенін жекеше қудалау арқылы жүзеге асырады, яғни сотта өзі дәлелдеуді заң шығарушы міндеттеген. Ал, мемлекеттік қызметкерлердің абыройы мен қадір қасиетін қорлағанын құқық қорғау органы қызметкерлері дәлелдейді. Мұнда екі жағдайдағы дәлелдемелердің жинау мүмкіндіктеріндегі алшақтықты тілге тиек етеміз. Әлемнің 21 елінде балаларды әлеуметтік медиа қысымынан қорғайтын заңдар бар. Мысалы, Оңтүстік Кореяда 2007 жылдан бастап интернеттегі қудалауға қарсы арнайы заң бар. 2014 жылы Францияда, содан кейін 2017 жылы Германияда кибербуллинг туралы заң қабылданды. Бізде де кибербуллинг туралы заң қабылдау қажеттігі туындауда. Және де психолог маманы Жаннур Дауркенбекованың пікірінше елімізде 1 мектеп психологы 2000 оқушымен жұмыс жасауына тура келеді, ал Еуропада бұл көрсеткіш 1 психологқа 200 баланы құрайды. Демек, білім саласындағы психолог мамандарын даярлауға бөлінетін оқу гранттарын көбейту керек [10]. Швецияда "Фарста" бағдарламасы (Farsta бағдарламасы) жұмыс істейді, онда әр мектепте екі-төрт мұғалімнен тұратын команда бар және олардың "Миссиясы" — қорқыту кезінде жағдайға араласу. Ұлыбританияда тәрбиешілер кибербуллингтің барлық түрлерінің алдын алу үшін арнайы дайындықтан өтеді, ал Францияда оқушылардың блогтарын қадағалап, зардап шеккендерге көмектеседі, ал агрессорлар мектептен шығарылуы мүмкін. Канадада мектеп оқушыларына қатысты кибербуллингтің алдын алу әдістемесін әзірлеумен 130 зерттеуші ғалым мен 62 ұлттық жастар ұйымы кіретін ірі ұйым айналысады. Жапонияда 2013 жылдан бастап қорқытудың алдын алу шараларын дамыту туралы заң бар. Нидерландыда бастауыш сынып оқушыларына арналған "Бейбіт мектеп" бағдарламасы әлеуметтік құзыреттіліктер мен демократиялық құндылықтарды дамытуға бағытталған. Оған оқушылардың ата-аналары белсенді қатысады, тіпті медитация сеанстарын өткізеді. Сондай-ақ, елде Rebounds бағдарламасы жұмыс істейді, оның мәні мектеп шаралары қолданылмаған проблемалық мінез-құлқы бар оқушыларға жеке уақытша ғимарат беру болып табылады. Олардың мінез-құлқы мен әлеуметтік дағдылары бойынша жұмыс істегеннен кейін мұндай оқушылар әдеттегі мектепке қайтарылады. Көптеген дамыған елдер қызметінің маңызды бағыты мектептегі зорлық-зомбылықтың алдын алу болып табылады. Мысалы, Дания

мектептерінде "парламенттік күн" деп аталады, онда балалар мектептегі проблемалар туралы ашық сөйлесе алады және оларды шешу әдістерін ұсына алады [11]. Алайда, Қазақстанда дамыған елдермен салыстырғанда бастамалардың ауқымы аз. Бұл мектептің психологиялық қызметінің салыстырмалы түрде жақында қалыптасуына байланысты, оған мектеп қабырғасындағы климат айтарлықтай тәуелді. Кибербуллингті күшті Қаруға айналдыратын тағы бір ерекшелік — ақпараттың таралу жылдамдығы. Интернетте ол секундтарда таралады және жүздеген адамдар он минут ішінде айыптау бейнесін көре алады. Желіге енген ақпаратты толығымен жою мүмкін емес және бұл көп уақытты да, күшті де қажет етеді. Осы қиындықтан басқа, кибершабуылдарға қарсы тұру анонимділікке кедергі келтіреді. Қазіргі таңда желілік танысуларды теріс пайдалану немесе қудалау, қысым көрсету үшін цифрлық медианы пайдалану үшін жасөспірімдерді қорқыту белен алып барады.

Балалардың 80%-дан астамы әлеуметтік желілерде бейтаныс адамдардан "дос болуға" шақырулар алады. Олардың үштен бірінен көбі офлайн режимінде кездеседі. Статистикаға сәйкес, кибербуллингке ұшыраған балалардың 70%-ы қыздар. Олар алаяқтық жолмен фотосуретке және бейнеге түсіріледі, содан кейін әдепсіз, порнографиялық сипаттағы сурет сайтқа салынып, ақша талап етіледі. Жағдайлардың 99%-ында ата-аналар құқық қорғау органдарына барғысы келмейді, өйткені құпиялылық бірінші орынға шығады. Сондай-ақ, мамандардың айтуынша, қазақстандық балалар ЛГБТ қауымдастығына тартыла бастады. Шытырман оқиғалы алаяқтар жұмаққа 50 қадам сияқты жаңа қауіпті ойындарды әзірлеуде. ҚР Түркістан облысы Арыс қаласында жеделхат-каналда топ құрылып, балаларды өз-өзіне қол жұмсауға көндірген. Егер бұрын қазақ тілді орта осы ықпалдан қорғалған болса, енді мұндай фактілер сол жерде де анықтала бастады. Бұл ретте бүгінде осы тақырыптың барлық күрделілігін түсіндіре алатын қазақ тілінде сарапшылар жоқ. Осы орайда, буллинг, кибербуллинг жайында өзіне қатысты анықталған фактілерді жариялаудан ұялған, намыстанған немесе қорыққан жәбірленушілердің қауіпсіздігін қамтамасыз ету сұрақтарын қылмыстық-процестік заңнамада да заңдастыру керектігі заламан талабы болып отыр. Оған ҚР ҚПК-ң 29-бабындағы кәмелетке толмағандарға қатысты мәліметтерді сот талқылауының шектеуге алу қағидаты да негіз бола алады (ҚР Қылмыстық процестік кодекс). Оны сотқа дейінгі тергеп-тексеру шараларында да қолдану қажет. Сондықтан, ҚР Қылмыстық-процестік кодексінің 96-бабының 1-тармағына кибербуллинг сұрақтары бойынша жәбірленуші кәмелетке толмағандарға қатысты мәліметтерге қолжетімділікті шектеу түрі ретінде толықтыру енгізу керек. Сондай-ақ, 97-бапқа 3-бөлігінде аталған мәліметтерге қолжетімділікті шектеуге негіз ретінде кәмелетке толмаған жәбірленушінің не оның заңды өкілінің өтінішіне қарамастан жүзеге асырылуы тиіс.

ҚР Президенті Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық 2022 жылғы 3 мамырда қабылданған №118-VII Қазақстан Республикасының заңына сәйкес, балалардың құқықтарын қорғау, білім беру, ақпарат және ақпараттандыру салаларына қатысты бірқатар заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Атап айтқанда, балаға бағытталған кибербуллинг фактілері анықталған жағдайда, азамат немесе баланың заңды өкілі құқыққа қайшы әрекеттер орын алған интернет-ресурстың атауын көрсете отырып, уәкілетті органға жазбаша не электрондық түрде өтініш беруге құқылы екені «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» 1999 жылғы 23 шілдедегі ҚР Заңының 18-4-бабында көрсетілген.

Алайда бұл норманы дұрыс шешім деп санауға негіз жоқ. Біріншіден, кибербуллингке ұшыраған баланың психологиялық жағдайы күрт нашарлап, тіпті өз-өзіне қол жұмсау қаупі туындауы мүмкін. Екіншіден, мұндай жағдайлардың уақытында анықталмауы заңсыз әрекеттердің одан әрі белен алуына және басқа балаларға да зиян келуіне әкеледі. Өтініштің түсуін күтіп, оны қабылдағаннан кейін үш жұмыс күні ішінде сараптама тобының қарастыруы — тым ұзақ және тиімсіз процесс.

Сондықтан көрсетілген заңдағы «азамат немесе бала өкілінің өтінішін күтуді» міндеттейтін талапты өзгерту қажет деп есептеуге болады. Сараптама тобы әлеуметтік желілерде балаларға қатысты жасалған кибербуллинг белгілерін өздігінен анықтап, расталған жағдайда тиісті шешім қабылдап, материалдарды құқық қорғау органдарына жолдауы тиіс. Яғни бұл әрекеттерді ата-ананың немесе заңды өкілдің өтініш беруіне тәуелді етпеу орынды болады.

Уәкілетті органды аталған заңсыздық туралы материалдарын құқық қорғау органдарына тез арада жіберуін міндеттеу қажет. Құзырлы органдардың сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыру арқылы құқықбұзушылықты тез анықтап, оның өршуіне, болашақ қылмыстардың алдын алуға мүмкіндік туады. Жалпы балаларға қатысты буллинг, кибербуллинг ж.т.б фактілері бар құқық бұзушылықтарды бөлек аяқталған қылмыс ретінде саралап, оны қылмыстық-процестік заңнамадағы қылмыстық қудалаудың жариялылық санатына жатқызу керек. Сонымен қатар, жоғарыдағы президентіміз қол қойған заңнама бойынша Қазақстан Республикасындағы баланың құқығы туралы 2002 жылғы 8-тамыздағы ҚР заңының 1-бабы 4-1 тармақшасымен келесідей мәтінде өзгерістер толықтырылған. Баланы жәбірлеу – қорлау сипатындағы жүйелі (екі немесе одан да көп) әрекеттер, қудалау және (немесе) қорқыту, оның ішінде қандайда бір әрекетті жасауға немесе жасаудан бас тартуға мәжбүрлеуге бағытталған әрекеттер, сол сияқты жария түрде немесе бұқаралық ақпарат құралдары және (немесе) телекоммуникация желілері пайдаланыла отырып жасалған дәл сол әрекеттер (кибербуллинг) деп түсінік берген. Баланың жәбірленуі (күйзеліске ұшырауы, дене жарақаттарын алуы, өз-өзіне қол жұмасауы) заң бұзушының бір әрекетінен ақ туындайды. Және де заң шығарушы қылмыстық заңнамада қорлау фактісін анықтауда, оның түсінігін беруде, диспозициясында жүйелі түрдегі заңсыз әрекеттердің жүйелілігін талап етпейді. Баланың жәбірленуінде (буллинг) құқық бұзушылардың жүйелі түрде жасағанын күтіп отырудың қажеттігі жоқ. Бұл қате түсінік ҚР 27.07.2007жылғы «Білім туралы» заңының 1-бабына 4-2 тармақшасымен де толықтырылған.

Қазіргі уақытта Қазақстанның қылмыстық заңнамасында «кибербуллинг» немесе «буллинг» терминдері бойынша нақты жауапкершілік белгіленбеген. Себебі бұл ұғымдар бірнеше құқыққа қарсы әрекеттерді — бопсалау, қорқыту, суицидке итермелеу және өзге де қылмыс түрлерін біріктіретін жинақтаушы түсінік болып табылады. Дегенмен мұндай заңсыз іс-әрекеттер үшін әкімшілік және қылмыстық кодекстер шеңберінде жауапкершілік көзделген.

Еліміздегі сот тәжірибесі буллинг пен кибербуллинг фактілері бойынша қылмыстық жауапкершілік қолдану деңгейінің өте төмен екенін көрсетеді. Түскен шағымдардың аз ғана бөлігі сотқа дейін жетеді, ал олардың ішінде нақты үкім шығарылатын істер тіпті саусақпен санарлық қана. Осыған орай, қолданыстағы баптар бойынша құқық қолдану тетіктерін күшейту қажет.

Халықаралық деңгейде де киберагрессиямен күресуді көздейтін құқықтық шаралар жеткілікті дамымаған нормативтік базаға байланысты көптеген қиындықтарға кездеседі. Соған қарамастан, көптеген мемлекеттер интернеттегі құқық бұзушылықтарды шектеуге бағытталған жаңа заң жобаларын дайындауда.

Мысалы, Жаңа Зеландия интернет кеңістігінде адамның конституциялық құқықтарын қорлағаны үшін қатаң қылмыстық жаза — бас бостандығынан айыруды енгізген алғашқы елдердің бірі болды. АҚШ-та кибербуллингке қатысты жауапкершілік 50 штаттың 44-інде заңмен бекітілген. Германияда кибербуллингтің жекелеген формалары үшін 10 жылға дейін бас бостандығынан айыру жазасы көзделген. Оңтүстік Корея мен Франция да онлайн-агрессия үшін жауапкершілікті күшейту бағытында белсенді жұмыс атқаруда.

Ресейде де құқықтық қауымдастық Қылмыстық кодекс пен Әкімшілік құқық бұзушылық туралы кодекске енгізілген өзгерістерді қолдап отыр, себебі бұрынғы шаралар әлеуметтік желілердегі қорлаудан азаматтарды жеткілікті деңгейде қорғай алмады.

Сонымен бірге, батыс елдеріндегі тәжірибеге сүйене отырып, киберполицияны дәстүрлі күштік құрылымдардан емес, ақпараттық технологиялар мен киберқауіпсіздік саласының жоғары білікті мамандарынан қалыптастыру қажеттілігі атап өтіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Бабаева, Ю.Д. Интернет: воздействие на личность / Ю.Д. Бабаева, А.Е. Войскунский, О.В. Смыслова // Гуманитарные исследования в Интернете / Ред. А.Е. Войскунский. - М., 2000. С. 11–39.
2. Белинская, Е.П. Взаимосвязь Интернет-зависимости и стратегий совладания с трудными жизненными ситуациями // Интернет-зависимость: психологическая природа и динамика развития / сост. и ред. А. Е. Войскунский. - М.: Акрополь, 2009.
3. Федунина, Н.Ю. (Представления о триаде «Преследователь – жертва – наблюдатель» в кибербуллинге в англоязычной литературе // Психологические исследования. - 2015. Т. 8 - № 41. - С. 11.
4. Тоқтағазин М.Б., Тәңірберген А.Т., Тілепберген С.А. (2022). Интернет-коммуникациядағы кибербуллинг: пайда болуы, өзекті мәселелері. ВЕСТНИК Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. Серия Журналистика № 4(141). DOI: <https://doi.org/10.32523/2616-7174-2022-141-4-99-108>
5. Сүлейменова Ж.Т. Желілік коммуникативтік мәдениет кибербуллингтің алдын-алудың алғышарты ретінде. «Білім беру ұйымдарында буллинг және кибербуллингтің алдын алу: теория және тәжірибе» халықаралық ғылыми семинар жинағы. 119-123б. Астана. 2023 ж.
6. Баранов А.А. Психологический анализ причин подросткового кибербуллинга / А.А. Баранов, С.В. Рожина. — 2007
7. Мейрамбайқызы А. (2020). <https://informburo.kz/kaz/kiberbulling-balalardy-leumettk-zheldeg-aupszdgn-alay-amtamasyz-etemz.html> Кибербуллинг: балалардың әлеуметтік желідегі қауіпсіздігін қалай қамтамасыз етеміз? [Интернет ресурс]. <https://informburo.kz/kaz/kiberbulling-balalardy-leumettk-zheldeg-aupszdgn-alay-amtamasyz-etemz.html> <https://informburo.kz/kaz/kiberbulling-balalardy-leumettk-zheldeg-aupszdgn-alay-amtamasyz-etemz.ht>
8. Zhu C, Huang S, Evans R and Zhang W (2021) Cyberbullying Among Adolescents and Children: A Comprehensive Review of the Global Situation, Risk Factors, and Preventive Measures. Front. Public Health 9:634909. doi: 10.3389/fpubh.2021.634909
9. Horzum MB, Ayas T, Randler C, Dusunceli B. The effects of empathy and circadian preference on cyberbullying of adolescents in Turkey. Biol Rhythm Res. (2019). doi: 10.1080/09291016.2019.1603839
10. Sam, J., Wisniewski, P., Xu, H., Rosson, M.B., Carroll, J.M. (2017). How Are Social Capital and Parental Mediation Associated with Cyberbullying and Cybervictimization Among Youth in the United States?. In: Stephanidis, C. (eds) HCI International 2017 – Posters' Extended Abstracts. HCI 2017. Communications in Computer and Information Science, vol 714. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-58753-0_90
11. Reed LA, Ward LM, Tolman RM, Lippman JR, Seabrook RC. The association between stereotypical gender and dating beliefs and digital dating abuse perpetration in adolescent dating relationships. J Interpers Violence. (2018). doi: 10.1177/0886260518801933

«ПРОБЛЕМЫ ПРОФИЛАКТИКИ КИБЕРБУЛЛИНГА СРЕДИ НЕСОВЕРШЕННОЛЕТНИХ»

Н.Р. Бижан

к.ю.н., АО «Университет имени Ж.А. Ташенова»

Мизанова Муниса

Студентка группы Иэф24-6р АО «Университет имени Ж.А. Ташенова»

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы профилактики кибербуллинговых преступлений среди несовершеннолетних. Автор, анализируя причины возникновения и динамику развития современных преступлений, связанных с киберзапугиванием, предлагает правовые меры по их предупреждению. Основная цель исследовательской статьи — предотвращение киберзапугивающих действий среди молодежи, совершенствование уголовного законодательства Республики Казахстан, а также внесение изменений и дополнений в части назначения наказания за правонарушения, совершённые с использованием зависимости кибербуллингового характера.

Ключевые слова: киберзапугивание, преступность, закон, личность, молодежь, киберзапугивание, данные.

PROBLEMS OF PREVENTION OF CYBERBULLYING AMONG MINORS

Bizhan Nurlan

PhD Candidate of Law sciences, professor. Tashenev University

Mizanova Munisa

Student of group Ief24-6r, J.A. Tashenov University JSC

Abstract. The article examines the issues of preventing cyberbullying-related crimes among minors. Analyzing the causes and development dynamics of modern cyber-intimidation offenses, the author proposes legal measures for their prevention. The main objective of the research article is to prevent cyber-intimidation activities among young people, improve the criminal legislation of the Republic of Kazakhstan, and introduce amendments and additions regarding the imposition of penalties for offenses committed through cyberbullying-related dependence.

Key words: cyberbullying, crime, law, personality, youth, cyberbullying, data.

ӨОЖ – 343.23/24 (574)

БОРЬБА С КОРРУПЦИЕЙ – ОСНОВА НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН.

Автор: Зулфикар Чуманович Тултабаев

кандидат юридических наук, ст. преподаватель кафедры «Право».

Университет им. Ж. А.Ташенева (г. Шымкент)

Tultabaev1955@mail.ru

Соавторы: Студенты 2 курса группы:

ИЭФ-24- 5к-2 Құрманбай Наргиза

ИЭФ-24- 5к-2 Сералы Сағыныш.

Аннотация. В данной статье рассматриваются актуальные вопросы противодействия коррупции в Республике Казахстан как важнейшего условия обеспечения национальной безопасности. Раскрывается взаимосвязь между уровнем коррупции и устойчивостью государственных институтов. Особое внимание уделяется государственным стратегиям, антикоррупционным реформам и механизмам общественного контроля. Подчеркивается, что эффективная борьба с коррупцией — это не только задача правоохранительных органов, но и ответственность всего общества.

Ключевые слова: коррупция, национальная безопасность, антикоррупционная политика, правовое государство, общественный контроль, устойчивость, Казахстан.

Коррупция — это незаконное использование лицами, занимающими государственную должность определенных льгот и услуг [1, с.3].

Целью противодействия коррупции является устранение причин и условий создающие коррупцию среди народа и среди общества. Все причины противодействие коррупции можно решать при выполнении следующих задач:

- формирования среди народа нетерпимости к коррупции, к коррупционным правонарушениям и коррупционным преступлениям;
- выявления причин, способствующих коррупции, коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений;
- взаимодействие всех субъектов между собой в противодействия коррупции;
- укрепление международного сотрудничества между всеми государствами по коррупционным правонарушениям;
- строгое и справедливое расследование всех коррупционных преступлений.

Главными и основными причинами противодействия коррупции, являются нижеследующие принципы:

- законность на всей территории Республики Казахстан;
- защита прав и законных интересов каждого человека и гражданина в РК;
- условия гласности и открытости на всей территории Республики Казахстан;
- взаимодействие между собой государства и всего населения и общества, проживающих в Республики Казахстан;
- использование всех законодательств по РК в противодействии коррупции;
- применение всех мер предупреждения по вопросам касающихся коррупции и коррупционных правонарушений.
- поощрение всех граждан и лиц, оказывающих в содействии по борьбе с коррупцией, коррупционными преступлениями и коррупционными правонарушениями;
- самые строгие наказания за коррупцию, коррупционные преступления и коррупционные правонарушения [2, с.7].

Говоря одним словом, «Коррупция» - это не только наказание всех высшестоящих чиновников и государственных служащих. Коррупция проникает во всю нашу жизнедеятельность.

Первый президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в Послании народу Казахстана отметил следующее: «Правильно определив наши приоритетные цели, мы обезопасим себя от зигзагообразных шараханий, непроизводительной растраты энергии, времени и ресурсов. Имея сильную стратегию, мы сможем преодолеть любые препятствия» [3, с.19].

Наше государство включилась в борьбу с Коррупцией в 1998 году. В том же году Казахстан одним из первых принял Закон «О борьбе с коррупцией». Этот основной документ закрепил понятие «Коррупция», а также определил все меры борьбы с этим злом.

В 2015 году в Казахстане был принят новый Закон «О противодействии коррупции», который стал важным документом в борьбе с коррупционными преступлениями и коррупционными правонарушениями.

Следует отметить, что все антикоррупционные нормативно-правовые акты в Республике Казахстан предусматривают самую строгую ответственность за коррупционные правонарушения не смотря на все лица на государственной службе и на все высокие государственные должности. Санкции за коррупционные преступления являются самыми строгими, как за преступления против личности и против жизни каждого человека, так и против жизни каждого гражданина. За коррупционные преступления и коррупционные правонарушения предусмотрены самые строгие меры и все запреты занимать определенные должности в государственной системе и в государственной службе.

Осужденные, совершившие коррупционные преступления и коррупционные правонарушения, не могут быть осуждены Условно решением суда. В отношении осужденных за тяжкие коррупционные преступления вообще не применяются условно-досрочные освобождения из мест исправительно-трудовых учреждений и мест заключения осужденных.

Необходимо отметить, что даже при совершении тяжкого убийства или тяжкого преступления - применение условно - досрочного освобождение из мест исправительно-трудовых учреждений, - вообще не положено и не возможно. Лица, совершившие тяжкие коррупционные преступления вообще не могут быть освобождены от уголовной ответственности даже с примирением принципов и условий медиации [4, с.23].

Опыт и практика показывает, что за коррупцию, за коррупционные преступления и коррупционные правонарушения, - привлекаются как рядовые государственные служащие, так и все высокопоставленные государственные чиновники всех рангов и всех должностей.

Это свидетельствует не только о масштабности данной проблемы, но и о строгой и правильной политической системе нашего государства.

В настоящее время Президент Республики Казахстан К.Ж. Токаев рассматривает все новые и новые антикоррупционные положения по борьбе с коррупцией, коррупционными преступлениями и коррупционными правонарушениями [5, с.31].

Одним из самых строгих условий по борьбе с коррупционными преступлениями и коррупционными правонарушениями, являются уголовные ответственности даже за предложение взятки в виде денег, что относится к понятию «Коррупция». Здесь речь идет о том, чтобы считать строгими преступлениями сами Договора об услугах и сами Договора о получении взятки или определенных услуг, которую Республика Казахстан ратифицировал еще в 2008 году.

Все правоохранительные органы и антикоррупционные службы Республики Казахстан считают, что все вышеуказанные Положения и нормы пресекают все правонарушения до того, как государственный чиновник и государственный служащий начнёт выполнять просьбы граждан и лиц за определенную сумму денег, то есть – получение взятки.

Еще одна новизна, можно сказать совсем новая Инновация, это - создание списков всех коррупционеров для гласности, открытости и прозрачности для всего населения. В открытый список будут вноситься все данные о лицах и о всех гражданах, осуждённые за особо тяжкие коррупционные преступления и коррупционные правонарушения.

Здесь необходимо отметить, что со всеми вышеуказанными законами, правовыми актами и правовыми нормами в Республике Казахстан, - эту очень большую проблему не возможно сразу решить. Это очень большая проблема, которая идет из года в год, из поконов веков. Коррупция есть там, где есть определенная среда, условия и причины, создающие это, как например: теневая экономика и непрозрачность государственного управления и государственной жизнедеятельности; из - за низкого уровня контроля со стороны нашего общества и нашего населения по вопросам коррупции и коррупционным правонарушениям. В первую очередь здесь необходимо отметить, что: параллельно со всеми

законодательными норма -ми, правовыми актами и правовыми положениями, нужны самые строгие социально-экономические преобразования и самые строгие меры за все коррупционные действия и за все коррупционные правонарушения [6, с.28].

Если говорить о прозрачности в государственном управлении и в государственной службе и жизнедеятельности, то это прежде всего нужны: прозрачные бюджеты; сокращение бюрократии, которые могут снизить все коррупционные сделки.

Очень важна профилактическая работа как среди населения, так и среди общества и среди нашей молодежи. Это прежде всего, это: формирование среди народа высокой культуры и не терпимости ко всем видам взяток, когда давать их так же незаконно, как брать взятки в виде денег или получать определенные льготы и услуги. Все это считается грубым нарушением и незаконной деятельностью. Все ученые подчёркивают, что очень жестокие наказания, как смертная казнь, не дают определенных результатов, если не изменить всю систему наказания в целом. К самым эффективным мерам относятся, такие как: показательные меры и воспитательные меры как среди народа, среди населения, среди общества, так и среди современной молодежи [7, с.19].

В настоящее время Парламент Республики Казахстан К.Ж. Токаев внедряет все новые и новые антикоррупционные меры воздействия как например: меры Цифровизации. Меры Цифровизации способствует повышению прозрачности как в деятельности государственных органов, государственных служб, так и взаимодействие между гражданами и население, так и взаимодействие между государствами по борьбе с коррупцией. [8, с.63].

Новые современные Цифровые технологии предоставляют народу Казахстана прозрачность всех государственных услуг и всю государственную жизнедеятельность в сфере недропользования и геологии. Теперь бизнесменам не нужно искать выходы на министерство, так как все процессы прозрачны и хорошо работают.

Один из основных условий Цифровой технологии, это - интерактивная карта. Деятельность в сфере Цифровизации играет большую роль по борьбе как с коррупцией, так как и для противодействия коррупции. Только здесь нужно пользоваться современными методами Цифровизации и новыми методами современной технологии и инновации.

Здесь необходимо перечислить все основные принципы деятельности государственных органов и государственных служб в этом направлении. Это прежде всего:

1. Прозрачность и открытость: Цифровизация обеспечивает открытость всех государственных служб и государственных данных. Это включает в себя прежде всего открытость всей системы Информации о государственных закупках. Такая открытость и прозрачность способствуют контролю со стороны общественности и населения, снижает коррупцию, все коррупционные правонарушения и все коррупционные преступления.

2. Электронное правительство: В настоящее время внедрение системы электронного документооборота и электронных услуг сокращает возможность для всех коррупционных действий и коррупционных услуг и государственных льгот. Например, автоматизация процессов выдачи Лицензий, что уменьшает риск взяточничества, коррупцию и коррупцион -ные правонарушения.

3. Технологии реестра: Применение технологии Реестра обеспечивают невозможность изменения данных после их внесения в единую базу и в единую систему. Это обеспечивает уровень прозрачности и гласности всей информации от других данных по делам фальсификаций и по делам изменения данных.

4. Аналитика данных: Использование научных данных и обучения населения и молодежи для анализа финансовых операций, поможет выявлять все подозрительные действия, которые указывают на коррупцион -ные действия всех чиновников и всех государственных служащих.

5. Обучение и повышение осведомленности: Цифровые информации могут быть использованы для обучения всех государственных служащих и всех государственных чиновников о коррупции и о всех способах её предотвращения. Оно включает в себя распространение всех образовательных материалов, проведение встреч, проведение онлайн - курсов и проведение вебинаров.

6. Обратная связь и участие граждан: Цифровые информации и цифровые платформы позволяют всем гражданам и лицам легко сообщать о всех видах коррупции, коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений [9,с.84].

Цифровизация предоставляет все современные методы для борьбы с коррупцией, с коррупционными правонарушениями и коррупционными преступлениями. Здесь необходимо отметить, что все вышеперечисленные методы сами по себе не могут решать эту огромную задачу и эту огромную проблему. Все это должно быть составляющей частью большого комплексного подхода, который включает в себя все правовые меры. Только так цифровые Инновации могут эффективно способствовать сокращению коррупции, коррупционные правонарушения и коррупционные преступления.

И наконец, Инфровизация – это понятие, которое сегодня у всего населения, у всего народа и у всех граждан - на слуху. И именно она является одним из основных принципов предупреждения коррупции, коррупционных правонарушений и коррупционных преступлений, а также в первую очередь, это - предупреждения коррупции в области бюджетных средств.

Как отмечает Президент Республики Казахстан К.Ж. Токаев: «Применение цифровых методов в системе государственного управления и государственной службы, является ключевым вопросом в деятельности всей программы «Цифровой Казахстан», следует полностью перевести весь документооборот в электронный формат...».

В заключении необходимо отметить, что только Цифровизация, это еще не выход от таких болезней общества и государства, как коррупция и теневой бизнес. Здесь необходимо отметить, что в современном мире работа по усилению борьбы с коррупцией, коррупционными правонарушениями и коррупционными преступлениями ведется постоянно и с каждым годом совершенствуется и совершенствуется. В этом мире нет уникальных способов и механизмов борьбы с коррупцией, которые подходили бы для всех государств [10, с.26].

Список используемой литературы:

1. Конституция Республики Казахстан Алматы, 1995 г.
2. Газета «Егемен Қазақстан» 13 сентября 2023 г.
3. Н.А. Назарбаев. Казахстан-2030 Казахстан - 2030 Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев.
Послание Президента страны народу Казахстана 1997 года
4. Газета «Егемен Қазақстан», 25 сентября 2022 г.
5. Агыбаев А.Н. Уголовное право. Алматы, Семь уставов, 2024 г.
6. Юридическая газета, 9 января 2023 г.
7. Практические меры борьбы с коррупцией. Руководство, подготовленное секретариатом ООН., май, 2019 г.
8. Борчашвили И. Обсуждаем проблему отмены смертной казни в РК. Актуальные проблемы и перспективы юридической науки и правоприменительной деятельности в государствах-участниках содружества независимых государств. А.: Изд-во СЭЗ МВД РК, 2019.
9. Правовая культура и правосознание. Учебное пособие. Султанкулова К. Шымкент. Университет Silkway. 2021 г.
10. Наумов А.В. Основные концепции современного уголовного права.
– М.: Юристъ, 2019– 512 с.

THE FIGHT AGAINST CORRUPTION IS THE BASIS OF NATIONAL SECURITY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Author: **Zulfikar Chumanovich Tultabaev**
, PhD in Law, Senior lecturer at the Department of Law.
J. A. University Tasheneva (Shymkent)
Tultabaev1955@mail.ru
Co-authors: 2nd year students of the group:
IEF-24- 5k-2 **Kurmanbai Nargiza**
IEF-24- 5k-2 **Sagynysh Serali**

Abstract. This article examines the current issues of combating corruption in the Republic of Kazakhstan as the most important condition for ensuring national security. The relationship between the level of corruption and the stability of state institutions is revealed. Special attention is paid to government strategies, anti-corruption reforms and mechanisms of public control. It is emphasized that an effective fight against corruption is not only the task of law enforcement agencies, but also the responsibility of the entire society.

Key words: corruption, national security, anti-corruption policy, rule of law, public control, sustainability, Kazakhstan.

СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕС – ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІҢ НЕГІЗІ

Автор: **Зулфикар Тултабаев**
Заң ғылымдарының кандидаты, "құқық" кафедрасының аға оқытушысы.
Университет. Ж. А. Ташенева (Шымкент қ.)
Tultabaev1955@mail.ru
Бірлескен авторлар: топтың 2 курс студенттері:
ИЭФ-24-5к-2 Құрманбай Наргиза
ИЭФ-24-5к-2 Сералы Сағыныш

Аңдатпа. Бұл мақалада ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің маңызды шарты ретінде Қазақстан Республикасындағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың өзекті мәселелері қарастырылады. Сыбайлас жемқорлық деңгейі мен мемлекеттік институттардың тұрақтылығы арасындағы өзара байланыс ашылады. Мемлекеттік стратегияларға, сыбайлас жемқорлыққа қарсы реформаларға және қоғамдық бақылау тетіктеріне ерекше назар аударылады. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы тиімді күрес — бұл құқық қорғау органдарының міндеті ғана емес, сонымен бірге бүкіл қоғамның жауапкершілігі.

Кілт сөздер: сыбайлас жемқорлық, ұлттық қауіпсіздік, сыбайлас жемқорлыққа қарсы саясат, құқықтық мемлекет, қоғамдық бақылау, тұрақтылық, Қазақстан.

ЖҰМЫС БЕРУШІНІҢ ДЕРЕКТЕРДІ ӨНДЕУ ҚҰҚЫҒЫ МЕН ЖҰМЫСКЕРДІҢ ЖЕКЕ ӨМІРІНЕ ҚОЛ СҰҚПАУШЫЛЫҚ ҚҰҚЫҒЫ: ШЕТЕЛДІК ЖӘНЕ ОТАНДЫҚ ТӘЖІРИБЕ

Сатыбалдиева Маржан Тимуровна

8Д04201-Құқықтану БББ 2-курс докторанты

Ж. А. Тәшенев атындағы университеті, аға оқытушы, Шымкент қаласы,
Қазақстан Республикасы

E-mail: marjan_0484@mail.ru

Уйсынбаева Клара Молдағалиевна

Ж. А. Тәшенев атындағы университеті, аға оқытушы, Шымкент қаласы,
Қазақстан Республикасы

E-mail: klara.moldagalienva_63@mail.ru

Ергебекова Ақбота Оразбаевна

Ж. А. Тәшенев атындағы университеті, аға оқытушы, Шымкент қаласы,
Қазақстан Республикасы

E-mail: ergebekova_90@mail.ru

Аңдатпа. Бұл жұмыста жұмыс берушінің қызметкердің дербес деректерін өңдеу құқығының және қызметкердің жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығының арақатынасы қарастырылады. Зерттеу барысында еңбек қатынастары шеңберінде деректерді жинау, сақтау және пайдаланудың құқықтық негіздері талданады. Шетелдік тәжірибе ретінде Еуропалық Одақ елдерінің (атап айтқанда, GDPR талаптары) және бірқатар дамыған мемлекеттердің тәжірибесі қарастырылады, сондай-ақ қызметкердің жеке өмірін қорғауға бағытталған тиімді тетіктер анықталады. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасы талданады, отандық практиканың ерекшеліктері мен өзекті мәселелері ашылады.

Кілт сөздер: жұмыс берушінің құқығы, Дербес деректер, деректерді өңдеу, жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы, жеке деректерді қорғау, еңбек қатынастары шетелдік тәжірибе

Жұмыстың өзектілігі Цифрландыру дәуірінде ұйымдардың қызметі күрделене түсті, ал HR-процестерде цифрлық платформалар, бұлттық сервистер, биометриялық жүйелер кеңінен қолданылып келеді. Мұндай жағдайда жұмыс берушінің дербес деректерін жинауы мен өңдеуі — кадрлық басқарудың ажырамас бөлігі. Алайда бұл процесс жұмысшының **жеке өмірге қол сұқпаушылық, дербес деректердің құпиялығы, артық ақпарат жинаудан қорғану** құқықтарымен тікелей байланысты.

Қазіргі таңда дербес деректердің таралуы, бақылау камераларының, корпоративтік мониторинг жүйелерінің, мессенджерлер мен электрондық поштаның қадағалануы секілді құбылыстар ең өзекті құқықтық және этикалық мәселелердің біріне айналды. Сондықтан жұмыс берушінің заңды мүддесі мен жұмыскердің құқығы арасындағы тепе-теңдікті анықтау — Қазақстанда да, шетелде де маңызды.

Қазіргі цифрландыру дәуірінде еңбек қатынастары жаңа құқықтық өлшемдермен толықты. Жұмыс берушілер ақпараттық технологияларды кеңінен қолданады: бейнебақылау, электрондық пошта мониторингі, биометриялық жүйелер, HR-талдаулар, бұлттық деректер базасы. Осы процестердің барлығы жұмыскердің жеке деректерін өңдеу қажеттілігін арттырады.

Бірақ деректерді өңдеу құқығы жұмыскердің **жеке өмірге қол сұқпаушылық, дербес деректердің қорғалуы, цифрлық құқықтары** сияқты конституциялық кепілдіктерімен тікелей байланысты. Сол себептен жұмыс берушінің заңды мүддесі мен жұмыскердің негізгі құқықтарын қорғау арасындағы тепе-теңдікті орнату – бүгінгі күннің маңызды мәселесі.

Қызметкердің жеке деректерін қорғау, құпиялылық саласын құрайтын басқа құқықтарды қорғау сияқты, бірінші буын құқығы болып табылады. Жеке өмірге қол сұғу құқығы - жеке тұлғаның бостандығын мемлекет тарапынан негізсіз араласудан қорғайтын құқықтың айқын мысалы. Жеке өмірге қол сұғылмау құқығы қоғамдық қатынастардың әртүрлі салаларында толық және тиімді қорғауды талап етеді. Бұл құқықты қорғау механизмі позитивті құқық нормаларымен қамтамасыз етілген. Еңбек қатынастарындағы жеке өмірге қол сұғылмаушылықтың қажеттілігі қызметкерлердің жеке деректерін қорғауды реттейтін ережелерді қолдану арқылы жүзеге асырылады. Аталған қатынастарды реттеудің құқықтық негізі елімізде нарықтық шаруашылық жағдайында әлеуметтік және экономикалық өмірдің өсуі мен күрделенуінің нәтижесінде пайда болды. Заманауи отандық еңбек құқығындағы шарттық негіздердің дамуы жұмыс берушінің позициясының күшеюіне әкелді. Осыған байланысты жұмыскерлердің дербес деректерін пайдалану және қорғау жөніндегі қатынастарды мемлекеттік реттеу қажеттілігі туындады. [1, 28-б.].

Бүгінгі таңда ұйымдарда автоматтандырылған ақпараттық жүйелер мен онымен байланысты технологиялардың кеңінен қолданылуымен жұмыс берушімен еңбек қатынастарында тұрған кез келген жұмыскер туралы ақпарат белгілі бір дәрежеде жария болуы мүмкін, бұл жұмыскердің құқықтары мен заңды мүдделерінің бұзылуына (немесе төмендеуіне) және материалдық және/немесе моральдық зиян келтіруге әкелуі мүмкін. Бұл және басқа да ықтимал мән-жайлар жұмыскерлердің жеке деректерін өңдеуге қатысты қағидаттарды, мұндай деректерді сақтау және пайдалану рәсімдерін реттейтін ережелерді, мұндай деректерді беруді, қызметкерлердің мұндай деректерді қорғау құқықтарын және жеке тұлғалардың осы мәселелерді реттейтін заңды талаптарды сақтау жауапкершілігін құқықтық тұрғыдан кодификациялауды қажет етті. Жұмыс беруші жұмыскерден барлық жеке деректерді тек оның өз өтініші бойынша ғана ала алады. Егер жұмыскердің жеке деректері жұмыстан босатылуы мүмкін болса және оны тек үшінші тараптан алуға болатын болса, жұмыскерге бұл туралы заңды түрде хабарлау қажет, және тек жұмыскердің жазбаша келісімінің көшірмесін ұсынуы тиіс. Жұмыс берушінің жұмыскердің саяси, діни немесе басқа сенімдеріне, жеке өміріне, қоғамдық бірлестіктерге мүшелігіне немесе кәсіподақ қызметіне қатысуына қатысты жеке деректерін алуға немесе өңдеуге басқа құқығы жоқ, заңдарда көзделген жағдайларды қоспағанда. Жұмыс беруші қызметкердің келесі жеке деректер түрлерін өңдеуге құқылы: мұндай деректерді алу, тапсырыс беру, сақтау, біріктіру, беру немесе кез келген басқа пайдалану. [2, 144-б.].

XIX ғасырда адамзат тиісті құқықтық нормаларды белгілеу арқылы қорғалуы қажет көптеген жаңа нысандарды бастан кешіре бастады. Ал бүгінде негізгі нысан - ақпарат. Бүгінгі таңда қоғам деректерді қабылдауға, өңдеуге және беруге тәуелді. Күнделікті өмірде жеке ақпараттың қауіпсіздігі толығымен жеке тұлғаға байланысты. Дегенмен, біз жеке ақпаратты үшінші тарапқа, атап айтқанда, жұмыс берушімізге заңға сәйкес беруіміз қажет болған жағдайлар туындайды. Қызметкерлер өздерінің құпия ақпаратын сақтау үшін береді. Жұмыс беруші олардың жеке деректерінің қауіпсіздігіне жауапты. Жұмыс беруші қызметкер туралы ақпаратты үшінші тараптардан қорғауы тиіс. Жұмыс беруші жеке деректерді таратуға жауапты. Жеке деректер – тікелей немесе жанама түрде анықталған немесе анықталатын жеке тұлғаға (деректер субъектісіне) қатысты кез келген ақпарат. Оларға мыналар жатады: толық аты-жөні, туған жылы, айы және күні, тұрғылықты мекенжайы, табысы, білімі, мамандығы және т.б. Жеке деректер, құқықтық салада, белгілі бір әрекеттерге – өңдеуге жататын объектілер болып саналады. Жеке деректерді өңдеу дегеніміз – жинау, жазу, жүйелеу, жинақтау, сақтау, нақтылау (жаңарту, өзгерту), алу,

пайдалану, беру (тарату, ұсыну, қол жеткізу), жекешелендіру, бұғаттау, жою және жоюды қоса алғанда, кез келген әрекетті (операцияны) немесе олардың үйлесімін білдіреді. Сұрақ туындайды: «Жеке деректерді кім өңдейді?» Бұл функцияны оператор орындайды. **Оператор** – бұл мемлекеттік орган, заңды немесе жеке тұлға, жеке деректерін өңдеуді жеке өзі не басқа тұлғалармен бірлесіп ұйымдастыратын және (немесе) жүзеге асыратын, сондай-ақ жеке деректерін өңдеудің мақсаттарын, өңделуге жататын деректердің құрамын және олармен жасалатын әрекеттерді (операцияларды) айқындайтын тұлға. [3, 8-116.].

Оператор жеке деректерін статистикалық немесе өзге де зерттеу мақсаттары үшін, журналистің кәсіби қызметін жүзеге асыру барысында, не ғылыми, әдеби немесе өзге де шығармашылық қызметті атқару кезінде өңдей алады, бірақ бұл ретте жеке деректері субъектісінің құқықтары мен заңды мүдделері бұзылмауға тиіс.

Қазіргі қоғамда құпия ақпаратты қорғауға ерекше назар аударылады, себебі жұмыскердің жеке деректері жеке сипаттағы мәліметтерді қамтиды. Сондықтан олардың сақталуы мен жария етілмеуіне өте салмақты көзқарас қалыптасқан.

Жеке деректерді қорғау деп белгілі бір жеке тұлғаға (дербес деректер субъектісіне) қатысты немесе сол туралы ақпарат негізінде анықтауға болатын мәліметтерді қорғауға бағытталған іс-шаралар кешенін түсіну қажет.

Дербес деректері қасақана әрекет жасайтын тұлғалардың нысанасына айналуы мүмкін, ал олардың қолына түскен жағдайда адамға қарсы қолданылатын қуатты құралға айналады. Сондықтан жеке деректерін қорғау аса қажет болып табылады.

Дербес деректерін қорғау қазіргі заманғы еңбек қатынастарының ажырамас элементіне айналды. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы деректерді жинау, өңдеу, сақтау және беруді жүзеге асыратын операторлар үшін бірқатар міндеттемелер белгілейді. Жеке деректерінің құпиялылығын сақтау ұйымның ақпараттық қауіпсіздігіне ғана емес, сонымен қатар әрбір жұмыскердің жеке өміріне қол сұқпаушылық құқығын қамтамасыз етуге бағытталған. [4, 126-131б.].

Осы міндеттерді тиімді орындау үшін ұйымдарда деректерді қорғау бойынша арнайы шаралар кешені енгізілуі тиіс. Мұндай шаралар құқықтық, ұйымдастырушылық және техникалық деңгейлерде жүзеге асырылады. Дербес деректерін өңдеудің қауіпсіздігін қамтамасыз ету тікелей жауапкершілікті қажет етеді. ҚР «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңының 25-бабына сәйкес, әрбір оператор дербес деректермен жұмыс істеуді ұйымдастыру үшін арнайы жауапты қызметкерді тағайындауға міндетті.

Бұл тұлғаның функциялары мыналарды қамтиды:

- деректерді қорғау саясатының орындалуын бақылау;
- заң талаптарының бұзылуына жол бермеу;
- деректерге қол жеткізуге рұқсатты бақылау;
- бұзушылықтарды анықтау және есеп беру;
- қызметкерлерді оқыту.

Бұл зерттеу жұмысы «Қызметкерлердің жеке деректерін құқықтық қорғау» тақырыбына арналған және құқықтық және технологиялық даму контекстінде осы мәселеге қатысты білім базасын дамытуға бағытталған. Аталған жұмыс құжатының мақсаты — қызметкерлердің жеке деректерін қорғауға қатысты құқықтық стандарттарды шолу жасап, оны ғаламдық және аймақтық деңгейде талдау, сондай-ақ осы саладағы тенденциялар, қағидалар және үздік тәжірибелерді қарастыру. [5].

Жеке деректерді қорғау саласындағы құқықтық орта уақыт өте келе елеулі өзгерістерге ұшырады. Көптеген ғаламдық және аймақтық бастамалар жеке деректерді қорғау стандарттарының қабылдануына әкелді. Мысалы, Еуропалық Одақ 2016 жылы «Жалпы деректерді қорғау регламентін» (GDPR) қабылдады. Ал 20 жыл бұрын ХЕҰ (Халықаралық еңбек ұйымы) қызметкерлердің жеке деректерін қорғауға арналған Практикалық кодексті қабылдаған болатын.¹ Басқа стандарттар да аймақтық ұйымдар шеңберінде және көптеген елдерде әзірленді.

Осы жұмыс құжатының мақсаты — құқықтық дереккөздер мен қағидаларды салыстырмалы тұрғыдан қарастыра отырып, осы саладағы негізгі қағидаларға ғаламдық және өзекті шолу жасау. Осы тұрғыдан алғанда, негізгі назар деректерді қорғауға қатысты жалпы қағидаларға аударылады, олар «негіздерге» ғаламдық көзқарасқа енгізілуі мүмкін, әртүрлі жағдайларда қолданыс табуы үшін іргетас қалайды. Осы негізде бұл жұмыс құжаты деректерді қорғаудың жалпы қағидаларын ашуға және түсіндіруге тырысады, сондай-ақ осы қағидалардың еңбек қатынастары контекстінде қолданылатынын ескереді. Деректерді қорғаудың жалпы қағидаларын түсіну олардың жұмыс ортасында қалай қолданылатынын түсіну үшін маңызды деп есептеледі. [6].

Алайда, жеке деректерді қорғау тәсілі жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығының кеңірек контекстін қажет етеді. Бұл қажеттілік бірнеше факторлармен түсіндіріледі.

Бірінші себеп – жеке өмірге қол сұғылмаушылық пен деректерді қорғау ұғымдары бір-бірімен қиылысып, тығыз байланыста тұрған құқықтық категориялар болып табылады. Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы деректерді қорғау құқығын да қамтиды, тіпті деректердің автоматтандырылған немесе жартылай автоматтандырылған өңделуі болмаған жағдайда да танылған. [7].

Мысал ретінде Еуропалық адам құқығы сотының (ЕАКС) іс-тәжірибесін келтіруге болады, онда деректерді қорғау ережелері жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығының концепциясы аясында әзірленген.

Оңтүстік Африка да осындай кең контексттегі тәсілдің жақсы мысалы болып табылады. Бұл елде жеке деректерді қорғау құқығы конституциялық құқық – жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығынан туындайтын құқық ретінде қарастырылады.

Сонымен қатар, басқа аймақтық көзқарастар, мысалы, Үндістанның тәжірибесі, жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы деректерді қорғау құқығы ретінде қарастырылатынын көрсетеді.

Екінші себеп – жеке өмірге қол сұғылмаушылық деректерді қорғауды күшейтетін түсінік болып табылады. Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы 1890 жылы Уоррен мен Брандейс тарапынан «тыныш қалу құқығы» деп анықталған.

Сол кезден бері жеке өмірді қорғау елеулі түрде эволюцияланып, еңбек қатынастары контекстінде маңызды және әртүрлі қорғаныс құралдарын ұсына бастады. Бұл тек «жеке өмірді» немесе «қоғамнан тыс өмірді» ғана емес, сонымен қатар кеңірек саланы, оның ішінде «қоғамдық» контексті, жұмыс орнын және жұмыстағы адамдар арасындағы өзара әрекетті қамтиды.

Жеке өмір ұғымы икемді, сезімтал және жаңа жағдайларға бейімделетін сипатқа ие болды. Жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы «адам билікте» деген тәсілге сәйкес келеді, бұл құқығының жасанды интеллект пен роботтандыру мәселелеріндегі өзектілігін көрсетеді.

Үшінші себеп – жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығының ашықтығы мен икемділігі оның әлеуметтік және экономикалық контекстпен байланысты. Бұл контекстте құқық алға жылжиды немесе қорғалуы мүмкін. Жеке өмірге қол сұғылмаушылық пен деректерді қорғау құқығы әмбебап адам құқығы ретінде танылғанымен, оның түсіндірілімі әлеуметтік, мәдени, тіпті саяси-тарихи жағдайларға байланысты қалыптасады. [8, 11-19б.]. Бұл халықаралық деңгейдегі қағидалар мүмкін болатын әртүрлі юрисдикциялық тәсілдерді ескере отырып, біртұтас базаға сүйене отырып қолданылуы қажет дегенді білдіруі мүмкін. Еуропалық Одақ шеңберінде қызметкерлердің жеке деректерін өңдеу **GDPR** (Жалпы деректерді қорғау регламенті) талаптарына бағынады. GDPR бойынша жұмыс берушінің жұмыскердің жеке деректерін заңды түрде өңдеу үшін айқын **құқықтық негіз** болу қажет:

- еңбек шартының орындалуы
- заңды міндеттемелерді орындау
- жұмыс берушінің заңды мүддесі, пропорционалдылық пен мөлшерлілік қағидаларын сақтай отырып.

GDPR сондай-ақ өңдеудің заңдылығын, мақсатқа сәйкестігін және мөлшерлі деректерді жинауды талап етеді.

Еуропалық адам құқықтары сотының Бәрбулеску ісінде сот жұмыс берушінің мониторинг жүргізуіне қатысты төменгі соттың шешімін былайша өзгертті: жұмыскердің жеке әлеуметтік өміріне қатысты деректер оқу белгілі дәрежеде жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқығы шеңберінде қарастырылуы тиіс. Бұл шешім бойынша жұмыс берушінің нұсқаулары жұмыста жеке әлеуметтік өмірді толық жоймайды, жеке корреспонденция мен жеке байланыстарды оқуға қатысты «ақылға қонымды тұрғыдан күтім» болуы мүмкін.

АҚШ-та кейбір сот тәжірибесі жұмыс орнындағы бақылауға жұмыс берушінің құқығын мойындағанымен, бұл бақылау әр штаттың Конституциясы мен нормаларына байланысты өзгеріп тұрады. Мысалы, *Bourke v. Nissan Motor* шешімі бойынша жұмыс берушінің қызметкердің компания электрондық поштасын бақылауға құқығы бар деп танылған. [9, 87-90-б.].

Қазіргі еңбек қатынастары контекстінде жұмыскердің жеке деректерін өңдеу мәселесі еңбек және деректерді қорғау заңнамаларының қиылысында тұр. Жұмыс беруші қызметкер туралы деректерді жинауы мен өңдеуі еңбек шартын орындау үшін қажет болуы мүмкін; алайда бұл процесс жеке өмірге қол сұғылмаушылыққа және жеке деректерді қорғау құқықтарына әсер етуі мүмкін. Бұл мәселе құқықтық теңгерім мен баланс талап етеді. Қазақстан Республикасының «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы дербес деректерді жинау, өңдеу және қорғау саласындағы қоғамдық қатынастарды реттейді. [10, 40-45б]. Заң дербес деректерді өңдеудің заңдылығын, әділдігін және азаматтардың құқықтарын қамтамасыз ету қағидаларын айқындайды — соның ішінде жеке өмірге қол сұғылмаушылық құқықтары да қорғалады. Жұмыс беруші жұмыскердің жеке деректерін өңдеу тәртібін өзінің актілерінде нақты көрсетуі тиіс және деректер субъектісінің құқықтарын қорғауға міндетті — мысалы, өз деректерінің дұрыстығын тексеру және түзету құқықтарын қамтамасыз ету керек. Заң тұрғысынан, жұмыс берушінің деректерді өңдеу құқықтары мен еңбек қатынастарының басқа аспектілері, соның ішінде қызметкердің еңбек шартта келісілген жеке деректері өңделуі, еңбек шарты мен кәсіптік міндеттеріне негізделуі тиіс.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Қазақстан Республикасының 2013 жылғы 21 мамырдағы № 94-V «Дербес деректер және оларды қорғау туралы» Заңы
// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1300000094>
2. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 23 қарашадағы № 414-V «Қазақстан Республикасының Еңбек кодексі»
// <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000414>
3. Shrivastav P. et al., Study of Employee Privacy Rights in the Digital Age — технологиялар кезеңіндегі жұмыскердің құпиялылығы мен құқықтары, мониторинг пен этикалық мәселелер. [jisem-journal](https://www.jisem-journal.com).
4. Абаев Ф.А. Понятие, правовая природа персональных данных // Право и государство: теория и практика. 2014. № 3 (111). С. 126-131.
5. Ерболатов Е.Е. Новый формат использования и защиты персональных данных в условиях бесконтактного мира // «Жаңа Қазақстан: мемлекет жүйесінің құқықтық, экономикалық және әлеуметтік дамуының өзекті тенденциялары»: Халықаралық ғыл.-практ. конф. материалдары – Павлодар: Торайғыров университеті, 2023. –С. 11-19.
6. Bhavé D. P., Teo L. H., Dalal R. S., Privacy at Work: A Review and a Research Agenda for a Contested Terrain — жұмыс орнындағы жеке өмір мен ақпараттық құпиялылықтың теориялық және эмпирикалық шолуы. [ResearchGate](https://www.researchgate.net/publication/364444444)

7. Жатканбаева А.Е. Функциональные компоненты информационной безопасности // Право и государство. – 2013. - №4 (61). – С. 73-77.
8. Лозовая О.В. «Законодательство Республики Казахстан в сфере защиты персональных данных: сравнительный анализ с правом Европейского Союза».2008
9. Кучеренко А.В. Правовое положение уполномоченного органа по защите прав субъектов персональных данных // Вестник АмГУ. Серия «Гуманитарные науки». 2010. Вып.48. С.87-90
10. Ж.Я. Аубакирова, Э.Б. Ердеш «Цифровая трансформация: переход банков к цифровизации и инновациям»;2010

ПРАВО РАБОТОДАТЕЛЯ НА ОБРАБОТКУ ДАННЫХ И ПРАВО НА НЕПРИКОСНОВЕННОСТЬ ЧАСТНОЙ ЖИЗНИ РАБОТНИКА: ЗАРУБЕЖНЫЙ И ОТЕЧЕСТВЕННЫЙ ОПЫТ

Сатыбалдиева Маржан Тимуровна

Докторант 2 курса ОП 8д04201-Юриспруденция

Университет им. Ж. А. Ташенева, старший преподаватель, г. Шымкент,

Республика Казахстан

E-mail: marjan_0484@mail.ru

Уйсынбаева Клара Молдагалиевна

Университет им. Ж. А. Ташенева, старший преподаватель, г. Шымкент,

Республика Казахстан

E-mail: klara.moldagalienva_63@mail.ru

Ергебекова Акбота Оразбаевна

Университет им. Ж. А. Ташенева, старший преподаватель, г. Шымкент,

Республика Казахстан

E-mail: ergebekova_90@mail.ru

Аннотация. В данной работе рассматривается соотношение права работодателя на обработку персональных данных работника и права работника на неприкосновенность частной жизни. В ходе исследования анализируются правовые основы сбора, хранения и использования данных в рамках трудовых отношений. В качестве зарубежного опыта рассматривается практика стран Европейского союза (в частности, требования GDPR) и ряда развитых государств, а также выявляются эффективные механизмы, направленные на защиту частной жизни работника. Кроме того, анализируется действующее законодательство Республики Казахстан, раскрываются особенности и актуальные проблемы отечественной практики.

Ключевые слова: право работодателя, персональные данные, обработка данных, право на неприкосновенность частной жизни, защита личных данных, трудовые отношения, зарубежный опыт

THE EMPLOYER'S RIGHT TO DATA PROCESSING AND THE EMPLOYEE'S RIGHT TO PRIVACY: FOREIGN AND DOMESTIC EXPERIENCE

Satybaldieva Marzhan Timurovna

8d04201-doctoral student of the 2nd year of the EP in jurisprudence

Zh. A. Tashenev University, Senior Lecturer, Shymkent,

The Republic Of Kazakhstan

E-mail: marjan_0484@mail.ru

Uysynbaeva Klara Moldagaliyeva

Zh. A. Tashenev University, Senior Lecturer, Shymkent,

The Republic Of Kazakhstan

E-mail: klara.moldagaliyeva_63@mail.ru

Yergebekova Akbota Orazbayeva

Zh. A. Tashenev University, Senior Lecturer, Shymkent,

The Republic Of Kazakhstan

E-mail: ergebekova_90@mail.ru

Abstract. This study examines the correlation between an employer's right to process an employee's personal data and the employee's right to privacy. The research analyzes the legal foundations of the collection, storage, and use of personal data within the framework of employment relations. As part of the comparative analysis, the practices of the European Union member states (in particular, the GDPR requirements) and several developed countries are examined, and effective mechanisms aimed at protecting employees' privacy are identified. In addition, the current legislation of the Republic of Kazakhstan is analyzed, highlighting the specific features and pressing issues of national practice.

Key words: employer's rights, personal data, data processing, right to privacy, personal data protection, employment relations, foreign experience

**ЖҰМАБЕК
АХМЕТҰЛЫ
ТАШЕНЕВ
АТЫНДАҒЫ
УНИВЕРСИТЕТІ**

**УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ
ЖУМАБЕКА
АХМЕТОВИЧА
ТАШЕНЕВА**

**ZHUMABEK
AKHMETOVICH
TASHENEV
UNIVERSITY**

ТАШЕНЕВ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ТАШЕНЕВА

BULLETIN OF TASHENEV

Ғылыми журналы

№4 (7) 2025

